1771

LIBRARY

Յեղափոխական Ալբոմ

պատմագրական

պայքարի

յուշամատեան

ԳԷՈՐԳ ՉԱՒՈՒՇ

9ՐԴ ՀԱՏՈՐ 1972 Թիւ 1 — 2 (97 — 98)

«ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԱԼՊՈՄ»Ի
ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐ

Լիբանան (հատորը)	12 թիւ	10 Լ· ո·	իսկ	5	հատոր	40 Լ· ո·	կանխիկ
Սուրիա »	12 թիւ	12 Ս· ո·	իսկ	5	հատոր	48 Ս· ո·	կանխիկ
Պարսկաստան »	12 թիւ	300 Ռիալ	իսկ	5	հատոր	1200 Ռիալ	կանխիկ
Իրաք »	12 թիւ	1500 Ֆրլս	իսկ	5	հատոր	6000 Ֆրլս	կանխիկ
Արտասահման »	12 թիւ	5 Տոլար	իսկ	5	հատոր	20 Տոլար	կանխիկ

ՈՒՇԱԴՐՈՒԹԻՒՆ

«ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԱԼՊՈՄ»ի ճոր հասցէն

PEINTRE AVO
c/o A. TOUMAYAN
en face Municipalité, Bourj Hammoud — Liban
P. O. BOX 80179 TEL. 266492

ՄԵՐ ԳՈՐԾԱԿԱԼՆԵՐՈՒ ՀԱՍՑԷՆԵՐԸ

ՆԻՒ ԵՈՐՔ
ARMENIAN LITERARY SOCIETY
c/o Mr. K. N. Magarian
114 First St.
Yonkers 4 -- N. Y.
U. S. A.

ՖԱԼԻՖՈՐՆԻԱ
TZOLAG HOVSEPIAN
c/o ASBAREZ
1501 Venice Blvd. L. A.
Calif. 90006 U. S. A.

ՏԻԹՐՈՑԻԹ
ONNIG BOGHIKIAN
16190 Gilchrist
Detroit - Mich. 48235
U. S. A.

ՇԻՔԱԿՕ
NORIG MARDOIAN
8037 N. Oriole Ave.
Niles 48. Ill. 60648
U. S. A.

ՈՒՍՏՐ
AGOP BAHARIAN
26 Preston St.
Worcester Mass. 01610
U. S. A.

ՈՒԱՇԻՆԿԹՐՆԻ ՇՐՋԱՆ
HAIG GAKAVIAN
110 Leikhton Ave.
Silver Spring, Md. 20901
U. S. A.

ՓՐՈՎԻՏՆՆՍ
KHACHIK GARABEDIAN
81 Douglas Ave.
Providence R. I.
U. S. A.

ԳԱՆԱՏԱ — ԹՈՐՈՆԹՕ
HRAIR SASOUNIAN
1986 Ave. Rd. Apt. 1
Toronto 380 Ont.
CANADA

ԹԱՒՐԻԶ
HRAIR STEPANIAN
Optical «Iran»
Tavriz -- IRAN

ԻՍՖԱՀԱՆ
GOURGEN GHAZARIAN
Nazar Ave. -- Djulfa - IRAN

ԹԵՀՐԱՆ
VAROUJE KHOURCHIDIAN
Charrah Youssef Abad Kh. Hafez
№ 159, -- Tehran - IRAN

LIBRARY OF
A. IZZEDIN

Ա Ի Օ

ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԱԼԲՈՄ

ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՊԱՅՔԱՐԻ ՅՈՒՇԱՄԱՏԵԱՆ

9ՐԴ ՀԱՏՈՐ 1972 ԹԻՒ 1 — 2 (97 — 98)

LIBRARY OF A. [illegible]

ՁՕՆ

«*Յեղափոխական Ալպոմ*»ի իններորդ հատորը կը ձօնեմ սիրելի մայր Տիրուհի Կարապետեանին։

Ծնած է Խոյ, 1885ին։ Ազգային ոգին ստացած է իր հօրենական տունէն։ Իսկ պսակի կնքահայր ունեցած է յեղափոխական Փարամազը (հնչակեան)։

1918 թուի Խոյի կոտորածին կը սպաննուի իր ամուսինը։ Տիրուհի իր երեք զաւակներով՝ Ղուկաս, Սիրանոյշ եւ Վարդանոյշ, մահէն ազատելով կը փոխադրուի Թաւրիզ։ Թաւրիզի մէջ իր տքնաջան աշխատանքով կրցաւ իր զաւակներուն բաւարար կրթութիւն տալ։

Տիրուհիենց տան դուռը միշտ բաց եղած է անխտիր բոլոր ֆետայիներու դիմաց, որոնք շաբաթներով իր մօտը մնացած են։

Որոշ շրջանի մը համար ան վերադարձած է իրենց հայրենի տունը։ Խոյը եղած է կամուրջ դէպի երկիր անցնող ֆետայիներուն եւ զէնքի փոխադրութեան։ Խոյի մէջ եւս Տիրուհիի դուռը բաց եղած է ֆետայիներու դիմաց, որոնք ուշ ժամանակ աղօտ լոյսին տակ մաքրած են իրենց զէնքերը ու դասաւորած եւ գաղտնի կերպով գիւղէն դուրս հանած, եւ այս ֆետայիներու բոլոր կարիքները Տիրուհին կը հոգար։

Մոկացի Գրիգոր կ'ըսէ Տիրուհիին համար.— Այս կինը պատուական է, ինչ որ կ'ընէ մեզի համար չէ, այլ՝ իր ազգին:

Տիրուհիի դուռը միշտ բաց մնացած է: 1965ին Միսաք Թորլաքեանի հետ երկու ամիս իրենց հիւրը եղած եմ, մայր Տիրուհի իր ծեր տարիքը անտեսելով կ'ուզէր ամէն ձեւի տակ մեզ գոհ ձգել, երբեմն կը պատմէր ինծի Անդրանիկի, Սմբատի, Մոկացի Գրիգորի եւ ուրիշներու կռիւներուն մասին, որոնք իրենց մօտ եղած են, սակայն չէր յիշեր թէ ինք որքան օգտակար եղած էր բոլոր փետայիներուն:

Սիրելի Մայր Տիրուհի, այս թիւը կը ձօնեմ քեզի, որ հու անկեղծ եւ անբիծ սրտովդ բաց ձգեցիր դուռդ բոլոր փետայիներուն ու գործիչներուն դիմաց, մինչեւ խոր ծերութիւնդ:

Յիշատակդ անթառամ մնայ Մայր Տիրուհի:

Ա. Ի. Օ

ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԿՈՂՄԷ

ԵՐԿՈՒ ԽՕՍՔ

Ահաւասիկ «*Յեղափոխական Ալպոմ*»ի 9րդ հատորին սեմին կը մտնենք: «*Յեղափոխական Ալպոմ*»ը միակ հրատարակութիւնն է, որ նոր սերունդին կը ծանօթացնէ ամման փետայիներու, գործիչներու կեանքն ու գործունէութիւնները:

Այս առթիւ՝ պիտի խնդրենք յանուն մեր պատմութեան եւ յեղափոխական փառահեղ անցեալին բոլոր ականատեսներէն, որ գրի առնեն պատմութեան անցեալի էջերը եւ եթէ չեն կրնար գրի առնել, թող ժապաւէններու (*քասէթ*) վրայ արձանագրեն իրենց յուշերը եւ մեզի ուղարկեն: Մենք պատրաստ ենք հրատարակելու «*Յեղափոխական Ալպոմ*»ի էջերուն մէջ:

ՄԵՐ ԿՈՉԸ ԱՆՆՏԻՐ Կ'ՈՒՂՂԵՆՔ ԲՈԼՈՐԻՆ· ԲՈԼՈՐ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆՆԵՐՈՒՆ, ԲՈԼՈՐ ՀԱՅՐԵՆԱԿՑԱԿԱՆ ՄԻՈՒԹԻՒՆՆԵՐՈՒՆ ԵՒ ԱՆՈՆՑ ՀԱՄԱԿԻՐՆԵՐՈՒՆ:

ԳԷՈՐԳ ՉԱՒՈՒՇ

(1870 - 1907)

ԳԷՈՐԳ ՉԱՒՈՒՇ

Գէորգ ծնած է 1870 Թուականին, Սասնոյ Բսանաց գաւառի Մըքըլինկ գիւղին մէջ։ Գէորգի հայրը, Ադամ, գիւղի իշխաններէն էր, բարեկեցիկ եւ զօրաւոր ընտանիք մը կը սնուցէր։

1886ի Մայիսի 14ին Գէորգ փոխադրուեցաւ Մշոյ Ս. Առաքելոց վանքը, ու մնաց մինչեւ 1888ի Մայիսի վերջը, ընդամէնը երկու տարի։

Վանքի մէջ Գէորգ ուշադիր հետեւած է ուսման, բայց արդէն կայտառ պատանի, դպրոցէն դուրս եղած է անհանդիստ Թափառող մը, ղեկավար իր պատանի ընկերներուն, պաշտպան վանքի ուխտաւորներուն եւ հովիւներուն ու կռուող վանքի շրջապատին մօտեցող քիւրտ ու Թուրք հովիւներուն հետ։

Ու այդ շրջանին, երբ Գէորգը արդէն 17 տարին լրացուցած էր, վանքի շրջապատին մէջ կը հանդիպի փախստական Արաբոյին եւ Լեւոնին, հոգեւին կը կապուի անոնց, վանքէն հաց կը տանի անոնց Թաքստոցը, կը դառնայ անոնց հաւատարիմ սուրհանդակն ու օժանդակը, երբ անոնք կը մօտենան վանքին։

Այդտեղ, այդ երկու նախատիպար ու ինքնեկ ֆետայիներէն կը լսէ, Թէ անոնք ընկերուԹեան գործով կը զբաղին, որ անոնք հայ ազգի Թշնամիներուն դէմ կը կռուին ժողովուրդը գերուԹենէն ազատելու համար։

Այդ շրջանին Գէորգի հոգին կը բռնկի ընկերուԹեան գործով։

1888ին կը վերադառնայ իր գիւղը. ժամանակ մը հոն կը մնայ եւ իր հօր հրացանն առած՝ անվերջ որսորդուԹեամբ կը զբաղի եւ կը քաջալերէ գիւղի նորահաս երիտասարդները, որ ապաւինին զէնքի։ ԸնկերուԹեան գաղափարը եւ փախստական Արաբոն իր ամէնօրեայ մտածումները կը դրաւեն։ Հօրը եւ հօրեղբօրը խօսքը մտիկ չ'ըներ եւ կը շարունակէ իր կեանքը։

Օր մը Պարդանցի քիւրտ աշիրէԹէն երկու հոգի կու գան Մըքըդինկ. կը մտնեն եկեղեցիի բակը եւ քարերով ու փայտով վար կը Թափեն ընկոյզը ծառերէն։ Գիւղացիները կը տեսնեն ու կը լռեն։ Գէորգ չի համբերեր, կը յարձակի երկու քիւրտերուն վրայ։ Կը սկսի [illegible] մը․ [illegible] Հողի էն ու զօրաւոր, բնական է ա-

ւելի չատ կը հարուածեն Գէորգը։ Գիւղացիները կը դիտեն այդ անհաւասար կռիւը եւ չեն մօտենար օգնելու Գէորգին։ Այդ տեսարանէն Գէորգի սիրտը տխրութեամբ կը լեցուի, հոգեւին կ'ըմբոստանայ դիւղացիներուն սարկութեան դէմ։ Ու այդ դէպքէն քանի մը օր յետոյ, կը թողու դիւղը եւ նորէն կը վերադառնայ Առաքելոց վանքը, Արաբոյին մնանալու վերջնական վճիռով։ Վանքէն կ'իջնէ Բերդակ, ճամբուն վրայ կը տեսնէ Արաբոն չորջապատուած ոստիկան զինուորներով, ձերբակալուած դէպի Մուշ կը տանին։ Կը փնտռէ Լեւոնը ու չի կրնար գտնել։ Յուսահատած կը դառնայ Մըքրտիչկ։ Տունը արդէն ծուռ աչքով կը նային Գէորգի անհանգիստ չարժումներուն վրայ։ Հայրը, որ քալ որսորդ էր, աչքերէն զրկուած էր եւ չէր կրնար զէնք գործածել։ Երբ Գէորգ նորէն կը սկսի որսորդութեան, հայրը անոր վրայ կը բարկանայ եւ կ'ըսէ թէ այլեւս իր հրացանին ձեռք պիտի չտայ։ Հօրեղբայրը կը թելադրէ, որ քահանայ ձեռնադրուի։ Գէորգ հօր ընթացքէն կը զայրանայ եւ կը մեկնի Հալէպ՝ զէնքի դրամ կամ զէնք մը ճարելու համար։

1890 թուականն է։ Գէորգ հազիւ վեց ամիս կը մնայ Հալէպ։ Հոգ կը հանդիպի հնչակեան Մուրատին, որ ընկերութեան գործով երկիր կը մտնէր։ Հալէպի սասունցիները զէնք մը կը դնեն Գէորգին, որ Մուրատին մեկնելէն տասը օր յետոյ ճամբայ կ'ելլէ Մըքրտիչկ։ Հազիւ երկու չաթաթ կը մնայ հայրական տունը, ու կը մեկնի Կելիկուզան՝ մնանալու Մուրատին եւ Տամատեանին։ Լեւոնը նոյնպէս կու գայ եւ կը մնանայ իրենց։ վախտականներու առաջին կորիզը կը կազմուի։ Խումբը 12 հոգիէ կը բաղկանայ։

Հոս կը վերջանայ Գէորգի երկու տարուան (վանքը թողնելէն յետոյ) լինքնապլուխ թափառական կեանքը, եւ ընկերութեան պատանեկան երազները։ Հիմա ան կը մնանար Մուրատին եւ Տամատեանին, որոնք գործելու եկած էին Սասուն։ Բայց Գէորգը արդէն քսան տարեկան պատրաստ զինուոր մըն էր, դրեթէ երկու տարուան անցեալ ունեցող եւ նորեկներուն համար՝ անգնահատելի գործակից մը։ Հրայրը դաշտի չրջանը կը գտնուէր եւ կապ ունէր այս նորակազմ կորիզին հետ։

Գէորգի գործօն ֆետայական կեանքը, որ կը սկսի 1890էն ու կ'երկարի մինչեւ 1907ը, պէտք է բաժնել չորս չրջաններու, լինքնայատուկ դերով ու դիրքով։

Առաջին չրջանը (1890–1896).— 1890ին, Գէորգ երիտասարդ նոր Արաբոն էր, անոր աչակերտը, եւ անկէ ներչնչուած ընկերու-

թեան գործով, երբ յեղափոխական որեւէ կազմակերպութիւն գոյութիւն չունէր։ Երբ 1890ին միացաւ Մուրատին, Հրայրին եւ Տամատեանին, Գէորգը կը մնար ֆետայական գործին՝ հայ ժողովուրդի

Անտոքի բարձունքներուն վրայ, Իշխնձոր գիւղի ընտանիք մը՝ լեռ բարձրացած՝ այծերը կթելու համար

ազատագրութեան համար։ Կը մնար Հնչակեան դրօշին տակ, որ իրեն համար յայտնի էր ընկերութեան գործ անունով։ Յիշեալ զինուոր կազմակերպիչներուն հետ՝ ան յանդուգն ու հաւատարիմ զինուորն էր, միշտ գործի վրայ, միշտ եռանդուն։ Ու քսան տարեկան հասակէն մասնակցեցաւ արդէն յայտնի կռիւներու, օրինակ, 1891ի Սասնոյ կռիւներուն, որ գլխաւորաբար քիւրտ աշիրէթներուն դէմ էին եւ որոնց կը մասնակցէին նաեւ կառավարական զօրքերը։ Անկէ յետոյ հետապնդեց Արաբոյի մատնիչը եւ օր մը չորս ընկերներով վար իջաւ Սասունէն Ալիզռնան գիւղը եւ մատնիչ գիւղապետ Կրպոն սպաննեց եւ վերադարձաւ Սասուն։

1892ի մանակի կռիւներուն կը բերէ իր բաժինը, երբ Մուրատ արդէն մեկնած էր Կովկաս։ 1893ին երբ կը դառնէր Տալւորիկ, Սեմալի մէջ կը ձերբակալուի Տամատեանը։ Մինչեւ իր հասնիլը՝ զայն կը փոխադրեն Մուշ։ Հրայրը այդ Թուականին կ'անցնի չարժման գլուխը եւ տեղի կ'ունենան 1893ի մեծ դէպքերը Սասնոյ եւ Տալւորիկի շրջաններուն մէջ։ Գէորգ ամենէն յանդուգն կռիւները կը մղէ Տալւորիկի դիմադրութեան ատեն եւ իր համբաւը կը շինուի արդէն։ 1893ի կռիւներուն մէջ սասունցիները յաղթական դուրս կու գան։ Աշիրէթները պարտուած՝ իրենց վայրերը կը դառնան։ Թրքական զօրքի բոլոր ջանքերը ապարդիւն կ'անցնին։ Հոկտեմբերին ձիւնով կը ծածկուի Սասունը եւ Թշնամիները կը հեռանան ըմբոստութեան օճախէն։

1894ին Մուրատը Խնուսէն կ'անցնի Սասուն, իսկ Հրայրը՝ Կովկաս, լարուած դրութիւնը պարզելու, զէնք եւ օգնութիւն բերելու Սասունին, որ անխուսափելիօրէն կռիւի պիտի բռնուէր Թրքական եւ քրտական ուժերուն հետ, որոնք նոր պատրաստութիւններու մէջ էին։

Մուրատ հազիւ հասած էր Սասուն եւ իր շուրջը հաւաքած՝ Գէորգն ու միւս զինուորները, Թիւով 12 հոգի, երբ Սասունը նորէն պաշարուեցաւ։ Այս անգամ Թրքական զօրքը դերակշիռ էր։ Սասունցիները ոտքի ելան։ Ծանօթ է 1894ի Սասնոյ ապստամբութիւնը, որու գլխաւոր հերոսը եւ ժողովրդական վարիչը Շէնգցի Գրգոն էր, իսկ բուն մը ֆետայիները Մուրատի ղեկավարութեան տակ էին։ Գէորգ բոլոր կռիւներուն մասնակցեցաւ։ Եւ ամենէն վերջը, երբ ամէն ճակատի վրայ պարտուեցան, Մուրատի հետ ապաստանեցան Հարթք Թաղի տակը գտնուող քարայրին մէջ։

Մուրատի եւ Գէորգի ձերբակալումը, որ տեղի ունեցաւ յիշեալ քարայրին մէջ, սրտայոյզ եւ պարծանքի արժանի դրուագ մը ունի (Գէորգ ի՛ր իսկ ձեռքով գրած է) ու կ'ուզեմ հոս յիշատակել։ Քարայրին մէջ մտած էին վեց ֆետայիներ, Մուրատ, Գէորգ, Ադամ, Կարապետ, Յովհաննէս եւ ուրիշ մը. հոն մտած էին նաեւ հինգ տալւորիկցիներ, իշխան Գասպարի հետ։ Երբ Թուրքերն ու քիւրտերը շրջապատեցին քարայրը, Գէորգ ուզեց կրակ բանալ, բայց Մուրատը արգիլեց, ըսելով Թէ փամփուշտ չունինք եւ կռիւն անօգուտ է։ Հրամանատարը կը պահանջէր անձնատուր ըլլալ։ Գասպարը ձայն կու տայ ըսելով, որ ինք եւ իր ընտանիքի անդամներն են քարայրին մէջ եւ կը խնդրէ ծանօթ քիւրտ մը բանակցելու համար։ Քիւրտին կու տայ տասը ոսկի եւ կը խոստանայ երկու ջորի եւս, որպէսզի երթայ

ու համոզէ աշխրէթապետը, որ հեռանան ու իր ընտանիքին ձեռք չտան։ Պայմանը չեն ընդունիր։ Այն ատեն Գասպարը նոր նուէրներ կը խոստանայ եւ քիւրտին հետ չորս տալուորիկցի դուրս կը հանէ, մէկը իր տղան, միւսները իր ազգականները, եւ հեռուէն կ'ըսէ քիւրտին, թէ ասոնցմէ զատ կը մնամ ես ու կինս, կը խնդրեմ որ այս յանձնած մարդիկս ինչ կ'ուզէք ըրէք, միայն իմ ընտանիքիս խնայեցէք։ Գէորգ կը յարէ.— «Գասպարին ընտանիքը մենք էինք, բայց իր բոլոր զոհողութիւնները ապարդիւն եղան»։ Վերջը բոլորն ալ կը ձերբակալուին, ծեծի եւ տանջանքի տասնեակ օրերէ յետոյ կը բերեն Մշոյ բանտը, անկէ կը փոխադրեն Պիթլիս, ու նորէն կը դարձնեն Մուշ։

Բանտին մէջ Գէորգ կը մնայ 20 ամիս։ Այդ ամբողջ ժամանակաշրջանին միշտ կը մտածէ փախչիլ եւ լեռը ապաստանիլ։ Վճիռ կը տրուի բանտարկեալներուն։ Մուրատը 101 տարի, իսկ Գէորգը՝ 15։ Գէորգ թէեւ առանձին տեղ դրուած է, սակայն կը ջանայ պատը ծակել։ Կը նշմարեն, կը հանեն վերի յարկը։ Մէկ ամիս յետոյ արդէն այդ նոր սենեակին պատն ալ ծակած էր եւ հաղորդակցութեան մտած Մուրատին հետ, որ կը մերժէր դուրս գալ բանտէն։ Ան կը կարծէր, թէ դատով եւ բանտարկութեամբ պիտի կրնայ հայկական դատը արծարծել. ցոյցի քաղաքականութեան առաջին շրջանն էր։ Մինչդեռ Գէորգ կը հաւատար կռիւին եւ յարատեւ պայքարին, զէնքին ու սուրերուն։

Գէորգի տեղը քանի մը անգամ կը փոխեն, բայց ան արդէն բաւարար ծակեր բացած էր։ Վճռական օրը երբ կը հասնի, վերջին անգամ ըլլալով, նորէն ծակերէն թուղթ կը հասցնէ Մուրատին, որ կը մերժէ եւ երթաք բարով կ'ըսէ։ Գէորգ, գիշերը, անձրեւոտ օր մը ծակերէն դուրս կ'ելլէ կը կախուի բանտի պատէն ու վար կ'իջնէ։ Իր հետ դուրս կու գան Յովհաննէս (փետայի) եւ ժողովուրդէն Աւօ Գասպարեան եւ Խաչօ Աւէեան։ Կ'անցնին դէպի Առաքելոց վանքի տակը, կը մտնեն քարայր մը. 20 օր անօթի, ծարաւ կը մնան հոն ու յետոյ կ'ելլեն վանքը։ Այս փախուստը տեղի կ'ունենայ 1896ի գարնան, հաւանաբար Մարտ ամսուն։

Երկրորդ շրջանը (1896–99) .— *Գէորգ բանտ գտնուած միջոցին արդէն տեղեկութիւն ստացած էր Արբոյի Սասուն գալու մասին։ Բանտէն ելլելէն անմիջապէս յետոյ բարձրացաւ Սասուն միանալու համար Արբոյին։ Բայց իր հասնելէն առաջ, Արբոն Կելլիկուզանի ճամբուն վրայ ձիւնի հիւսնի տակ մնացած էր։ Գէորգի հասնելէն յե–*

տոյ, երբ ձիւները կը հալին Արրոյի եւ իր ընկերոջ դիակը կը գտնեն ու կը թաղեն: Սերոբ եկած էր Սասուն եւ վերադարձած Ախլաթի ջրջանը: Սասուն կը մնայ խումբ մը դինուորներ, որոնք կ'են-թարկուէին Արրոյին, որպէս պատասխանատու գործիչ: Այդ դին-ուորներուն մէջ էր նաեւ Անդրանիկ: Գէորգ Կելխուզանի մէջ կը հանդիպի Անդրանիկին, որմէ կը ստանայ դէնք մը: Անդրանիկ քանի մը դինուորներով կը մեկնի դէպի Ախլաթ մխանալու Սերոբին: Գէորգ կը մնայ Սասուն, մինչեւ 1897ի վերջերը, մօտ երկու տարի. Գէորգ իր խումբով կը մնայ մինակ, զուրկ նիւթական միջոցներէ, միշտ մատ-նելու ենթակայ եւ կը շարունակէ գործել:

Այդ թուականներուն Տարօն կը հասնի Գուրգէնը, երբեւ պատասխանատու գործիչ: Հետզհետէ կը վերադառնան Սերոբը եւ իր դինուորները: Շրջանի մէջ կը սկսի կազմակերպչական եւ դինուորա-կան եռուն աշխատանք մը: Դաշակ եւ Սասունի կազմակերպութեան կ'օժանդակէ Հրայրը, որ բանտէն ելած էր եւ կը մնար յայտնի՝ պարտաւորուած ամէն չարաթ ներկայանալու կառավարութեան:

Գէորգ ժամանակ մը կ'ընկերանայ Գուրգէնին թէ՛ Սասունի եւ թէ դաշակ կազմակերպումը դլուխ բերելու համար: Սերոբ նորէն կը դառնայ Ախլաթ. Գէորգ կը մնայ Անդրանիկի եւ Գուրգէնի հետ

ՄՇՈՑ ԴԱՇՏԻՆ ՄԷՋ ՍՈՒԼՈՒԽ ԳԻՒՂԸ

մինչեւ Սերոբի վերադարձը: Այս ժամանակաշրջանի բոլոր դէպքերուն կը մասնակցի Գէորգը, եւ ևկող-պայող չարժական խումբերուն համար՝ մնայուն հիմնաքարը կ'ըլլայ: Ան միշտ լեռներն է, ղրկած իր ղէնքը, քար մը՝ բարձի տեղ:

Սերոբի վերադարձէն յետոյ բոլոր պինուորները կը համախմբուին. անոնց թիւը կը հասնի 17ի, բացի սասունցի եւ դաշտեցի այն պինուորներէն, որոնք օժանդակ ղերի մէջ էին:

Սերոբ այն ժամանակ մեծ ջանք կը թափէ Սասունի ժողովուրդին մէջ համերաշխութիւն առաջ բերելու եւ վերջ տալու աչերէթական հակառակութիւններուն, որոնք տեղի կ'ունենային աղջիկ փախցընելու խնդրով: Սասունցիները կ'երդուին հնազանդիլ դրուած կանոններուն եւ ենթարկուիլ յեղափոխական վճիռներուն: Այս չրջանին տեղի կ'ունենայ ախուր դէպք մը, որ մեծապէս կ'անդրադառնայ Սերոբի եւ Գէորգի յարաբերութիւններուն վրայ: — Գէորգի հօրեղբայրը աղջիկ մը կը փախցնէ Սասունէն (ընդհանուր սովորութիւն). խնդիրը կը դրուի յեղափոխական դատարանին, որպէսզի երկու մասի բաժնուած սասունցիները իրարու դէմ չհրուին: Սերոբ դատը կը տեսնէ համաձայն նախորդ որոշման: Բայց փոխանակ վճիռը կատարելու եւ յանցաւորը պատժելու, նկատի կ'առնէ Գէորգի պարագան եւ կարծես փափկանկատութենէ դրդուած՝ Գէորգին կ'առաջարկէ վճիռը տալ եւ անձամբ գործադրել: Գէորգ այս երկընտրանքէն կը վիրաւորուի եւ չ'ուզեր տեսնել որեւէ թերութիւն յեղափոխութեան ճակտին քսուած: Առանց տարակուսելու, լուռ կը մեկնի իրենց գիւղը, իր սեփական հօրեղբայրը կ'առնէ դաշոյնի տակ, կ'իրագործէ յեղափոխութեան դաժան վճիռը, կը դրայ անարդարութիւնը, եւ կը վերադառնայ իր ընկերներուն մօտ: Բայց անոնց միանալէ առաջ եօթ օր եւ գիշեր անտառներու եւ ժայռերու մէջ կը թափառի վիրաւոր գայլի մը պէս: Ատկէ յետոյ պաղ էին իր եւ Սերոբի յարաբերութիւնները, թէեւ միշտ անձնուէր դէպի գործը:

Գուրգէն կը սպաննուի Յրօնքի մէջ: Գէորգ եւ Անդրանիկ ուրիշ տեղ էին երբ Կելիկուզանի մէջ սպաննուեցաւ Սերոբ: Այսպէսով 1899ին Տարօնի չրջանը կը զրկուէր Գուրգէնի եւ Սերոբի պէս երկու աննման ուժերէն: Չինուորները կը մնային Անդրանիկի եւ Գէորգի տրամադրութեան տակ:

Երրորդ չրջանը (1899–1904).— Այս չրջանը պէտք է բաժնել երկու ժամանակաշրջաններու: Առաջին երկու տարին, 1899–1901ի վերջը, Անդրանիկի գեկավարութեան չրջանն է: Անդրանիկը եւ Գէոր-

ղը միասին կը տանին գործերը։ Գէորգ անձնապէս չահագրգռուած չէ մինակը ղեկավարելու։ Առհասարակ, անոր սկզբունքն էր ղեկավարութիւնը թողուլ դուրսէն եկած ոյժի մը։ Այս ուղղութեամբ կը համոզէ բոլոր զինուորները, որ ենթարկուին Անդրանիկին։ Անդրանիկ եւ Գէորգ կ՚անցնին գործի։ Սերոբի եւ Գուրգէնի կորուստով ժողովուրդը յուսալքուած էր։ Քանի մը զինուորական հակահարուածներ անհրաժեշտ էին, տրամադրութիւնները բարձրացնելու եւ մանաւանդ սանձելու թէ՛ դաւաճանները եւ թէ կառավարութեան անսանձ բռնութիւնները։ Նախ՝ կը մաքրեն Սերոբը մատնող եւ թունաւորող Աւէն իր ամբողջ ընտանիքով։ Յետոյ կը շրջագային Սասուն

ՍՊԱՂԱՆԱՑ ԳԱԼԷՆ

եւ Դաշտը՝ շրջանը վերակազմելու եւ ոյժ համախմբելու։ Տեղեկութիւն կը ստանան, որ Բշարի Խալիլ աղան պիտի անցնի Մառնկայ սարէն։ Գէորգ, Անդրանիկ, Սպաղանաց Մակարը, մօտ 25 հոգիով կը բռնեն լեռնանցքը, Սերոբի վրէժը լուծելու համար։ Ճշմեցնող հարուածը կ՚իջեցնեն Խալիլին եւ իր ղոլամներուն։ Կը գլխատեն Խալիլը։ Դէպքը սարսափ կը տարածէ քիւրտ եւ Թուրք բէկերու շրջանին մէջ, իսկ հայ ժողովուրդը հոգեպէս կը կապուի ֆետայիներուն, որպէս պաշտպան հրեշտակ։

Տեղի կ՚ունենայ Բերդակի ծանր կռիւը։ Ամբողջ օր մը կռուե-

լէ եւ թշնամիներէն բաղմաթիւ զոհեր խլելէ յետոյ, Գէորգ իր ընկերներով կ'ազատի ամէն կողմէ զինք չրջապատող զօրքերէն, հրաչքի տպաւորութիւնը ձգելով թշնամիներուն եւ հայ ժողովուրդին վրայ: Բերդակի կռիւէն յետոյ Գէորգ առասպելային ֆետային էր, միշտ փայլուն աստղով:

Ատկէ յետոյ, Անդրանիկ եւ Գէորգ ամբողջ չարժական ղինուորներով կը մտնեն Առաքելոց վանքը եւ կը կազմակերպեն Առաքելոց վանքի յայտնի կռիւը, որ քաղաքական մեծ ցոյցի մը բնոյթը ստացաւ:

Գէորգ մինչեւ այդ օր մասնակցած էր 15 մեծ ու փոքր կռիւներու եւ ապստամբութիւններու, եւ արդէն 12 տարիներէ ի վեր հայդուկ էր՝ միշտ լեռներու մէջ:

Այդ ժամանակաշրջանը 1902էն մինչեւ 1904ի ապստամբութեան վերջաւորութիւնն է: Այդ չրջանին տիրական դէմքն է Հրայրը: Սասուն եւ Մուշ արդէն ունին Դաշնակցութեան պատասխանատու մարմինը Հրայրի, Վահանի եւ Երկաթի դլխաւորութեամբ: Նոր զինուորական ուժեր կեդրոնացած են Սասուն եւ Մշոյ դաշտը: Ցեղափոխութիւնը լայն կազմակերպութեան ձեւ ստացած է: Զինուորական կազմը՝ կանոնաւոր բանակի մը կերպարանքը: Գէորգ այդ կազմին մէջ պատկառելի խմբապետներէն մէկն է, որ սակայն, բոլորի ուչադրութիւնը իր վրայ կը հրաւիրէ:

Այդ ժամանակաշրջանի դէպքերն ու ապստամբութիւնները ծանօթ են արդէն: Գէորգ այդ վերջին երկու տարուան ընթացքին, մասնաւորապէս Սասնոյ 1904ի ապստամբութեան մէջ ամենէն խոչոր դերը ստանձնած եւ մասնակցած է բոլոր կռիւներուն, որոնք երկարեցան մինչեւ ամառը: Կռուողները իջան Դաշտ, հաւաքուեցան Կուրաւու, ուր տեղի ունեցաւ Կուրաւուի յայտնի յաղթական կռիւը: Ու այդպէս կռուելով ֆետայիներու ամբողջ խումբը անցաւ Աղթամար կղզին: Այդ չրջանի վերջին կռիւը Աղթամարի կռիւն էր, որուն մասնակցեցաւ Գէորգ:

Հոդ, ֆետայիները վանի Պատ. Մարմնին հետ խորհրդակցութիւն մը ունեցան: Տարօնի չրջանը դատարկուած էր յեղափոխական զինուորներէն: Սասուն մնացած էին Մակարը, Գալէն, Ղազարը եւ սասունցի կարգ մը զինուորներ: Գէորգ իր դէմքը դարձուց դէպի դատարկուած Տարօնը եւ ուղեց վերադառնալ ժողովուրդին մէջ, նկատի առնելով այն սարսափը, որուն ենթակայ էր հայ ժողովուրդը, Սասնոյ ապստամբութեան պարտութենէն յետոյ:

Չորրորդ շրջանը (1904–1907).— Այս շրջանը կարելի է կոչել Գէորգի ղեկավարութեան շրջան, ուր Գէորգ իր ամբողջ թափովը հրապարակ կու գայ, Թրքական դաժանութեան կը հակադրէ յեղափոխական առաջը եւ սարսափը՝ միշտ բռնակալներու եւ ցեղապետներու դէմ: Կարելի է նաեւ ըսել, որ ոչ մէկ ժամանակաշրջան բռնակալութիւնը այնքան դաժան եղած է, որքան այդ շրջանին, որ կ'երկարէր մինչեւ 1908ի Սահմանադրութիւնը:

Գէորգ Աղթամարէն կը վերադառնար մօտ քսան ընկերներով: Անոր կ'ընկերանային Իսոյ, Մուրատ (վարդենիսցի), Դրմերտու Արամը, Մոսոյ, Խասղիւղցի Մկրտչ, Մաշատի Աւետիս (յետոյ բռնեցաւ), Մշեցի Եղոյ (բռնուեցաւ), Ալամ (աւրանցի), Իսրոյ (աւրանցի), Մուրատ (աւրանցի), Խասղիւղցի Մոսոյ, Ասատուր, Երշտէրու Սարգիս (Թարփաթոզ), Շէնդցի Ղազար, Մօրուք Կարօ, յետոյ եկաւ Զոլոն: Այս բոլորը կը համախմբուէին Գէորգի շուրջը եւ ան կը հասնէր ամէն տեղ, չմեծնող հակահարուածը կու տար բռնակալներուն, վերականգնելու ժողովուրդին տրամադրութիւնը, որ այդ արիւնի եւ հրդեհի օրերուն մխիթարուած կը զգար ինքզինք. կը զգար թէ անտէր չէ եւ գահիճները անպատիժ չեն կրնար չարաշունակել իրենց ոճրագործութիւնը: Գէորգ տարի մը մինակ կը չարունակէ այս փոթորկալի աշխատանքները, իր ինքնայատուկ չարժումներով, երբ

ԻՍՕ ԿՈՐԻՒՆ

1905ի վերջերը հոն կը հասնի նաեւ Ռուբէնը եւ 1906ի սկիզբը Գէորգի հետ միասին կը շարունակեն յեղափոխական կազմակերպութեան եւ զինուորական գործերը:

Միայն այսքանը կրնամ ըսել, որ այդ շրջանին Գէորգ ամէն տեղ էր: Ֆետայական շարժումը դարձած էր հորուածային, Գէորգեան մեթոտով, իսկ ինքը՝ Գէորգը, կատարեալ առասպելական ձեռք մը, որ ամէն տեղ ու ամէն վայրկեան կրնար հասնիլ, սատանեցնել թշնամին ու կեղեքողը, մատնիչն ու բռնակալը, հաւասարապէս ու անխնայ: Կառավարական բոլոր ուժերը լարուած էին՝ բռնելու յեղափոխութեան ցուլը, բայց անհնար էր, ու մանաւանդ՝ անզուսպ:

Այս պայմաններուն մէջ Թուրք եւ քիւրտ ըէկերը զգուած էին, շատերը իրենց բարեկամութիւնը կ'առաջարկէին Գէորգին, ուրիշներ՝ սոսկացուած մեղմ կը վարուէին իրենց ենթակայ հայ գիւղացիներուն հետ: Զօրքերն ու ոստիկանները, շատ անգամ ձեւական հետապնդման կ'ելլէին ու կը խնայէին իրենց գլուխը Գէորգի հարուածէն:

Այս շրջանին Գէորգը ստեղծած էր հայ-քրտական բարեկամութիւն մը, որ հիմնուած էր փոխադարձ ուժի վրայ: Գէորգը ուժ մը կը ներկայացնէր, ու քիւրտ ցեղապետները ստիպուած էին նկատի առնել:

Գէորգ այդ շրջանին, փախստական վիճակով ամուսնացաւ Հեզինցի Վարդանի (Սասուն) աղջկան՝ Եղսոյի հետ. ունեցաւ զաւակ մը՝ անունը Վարդգէս: Հին զինուորներէն ոմանք զժգոհ էին, ինչպէս Փետայի եւ փորձուած Սպաղանաց Մակարը, որ նոյնպէս հակառակ էր Սերոբին՝ Սօսէի պատճառով: Բայց ընկերները իրարու հետ կռուեցան ու շուտ հաշտուեցան: Բոլոր ուժերը համախմբուեցան օր մըն ալ, ժամադրութեամբ մը Սուլուխ, Մշոյ Դաշտին կեդրոնը, Եփրատի եզերքին: Այդտեղէն պիտի բաժնուէին զանազան տեղեր, աշխատանքի նոր բաժանումով:

Կառավարութիւնը լուր կ'առնէ եւ այս անգամ իր ամբողջ զինուած ուժերը Քէօսէ Պինպաշիի հրամանատարութեամբ ճամբայ կը հանէ Սուլուխի վրայ:

Քէօսէ Պինպաշին յայտնի դէմք մըն էր. խստաբարոյ զինուորական (չէրքէզ), պարկեշտ մարդ, հաւատարիմ սուլթանին, կռուի մէջ խիզախ, բայց ոչ տմարդի: Բռնութիւններու եւ ոճրագործութիւններու մասնակից չէր: Մեծ յարգանք ունէր դէպի Փետայիները, բայց իբրեւ զինուորական լաւ կը կռուէր անոնց դէմ: Մօտ ութ

տարիներէ ի վեր Քէօսէ Պինպաշին Տարօնի շրջանին մէջ կռուած էր ֆետայիներուն դէմ եւ գիտէր անոնց ուժը։ Ան Թրքական բանակին մէջ ազգային հերոս մըն էր, ինչպէս Գէորգը՝ ֆետայիներու բանակին մէջ։

Ու ճակատագիրը այս երկու հսկաները, երկար տարիներու կռիւներէն յետոյ, վերջին անգամ դէմ-դիմաց կը բերէր։

Սուլուխի մէջ ֆետայիներու թիւը կը հասնէր 45ի, մօտ 35 զինուորներ ալ տեղական ուժերէն հոդ հաւաքուած էին։ Հայ կռուողներուն թիւը ուրեմն կը հասնէր 80ի։ Թրքական զօրքը՝ 2000 հոգի։ Կէսօրին կը տեսնեն զօրքի երեւումը երկու քիլոմեթր վրայ։ Օր ցերեկով փախչիլը անհնար էր. կռիւը կը դառնար անխուսափելի։

Սուլուխի կռիւը կարելի է նկատել ֆետայական ամենէն մեծ կռիւներէն մէկը. գիրկընդխառն կռիւ պատերու եւ տանիքներու վրայ ու Սուլուխի նեղլիկ փողոցներուն մէջ. կռիւ մը, որ տեւեց մինչեւ գիշեր, ուր խաւարեցաւ ֆետայիներուն աստղը. Գէորգ սպաննուեցաւ։ Նոյն ճակատամարտին մէջ սպաննուեցաւ նաեւ Քէօսէ Պինպաշին։ Երկու հերոսները երկար տարիներ իրարու դէմ ճակատեցան, միշտ զինուորական պատուով եւ միասին քաշուեցան կռիւի բեմէն։

ՍՈՒԼՈՒԽԻ ԿԱՄՈՒՐՋԸ

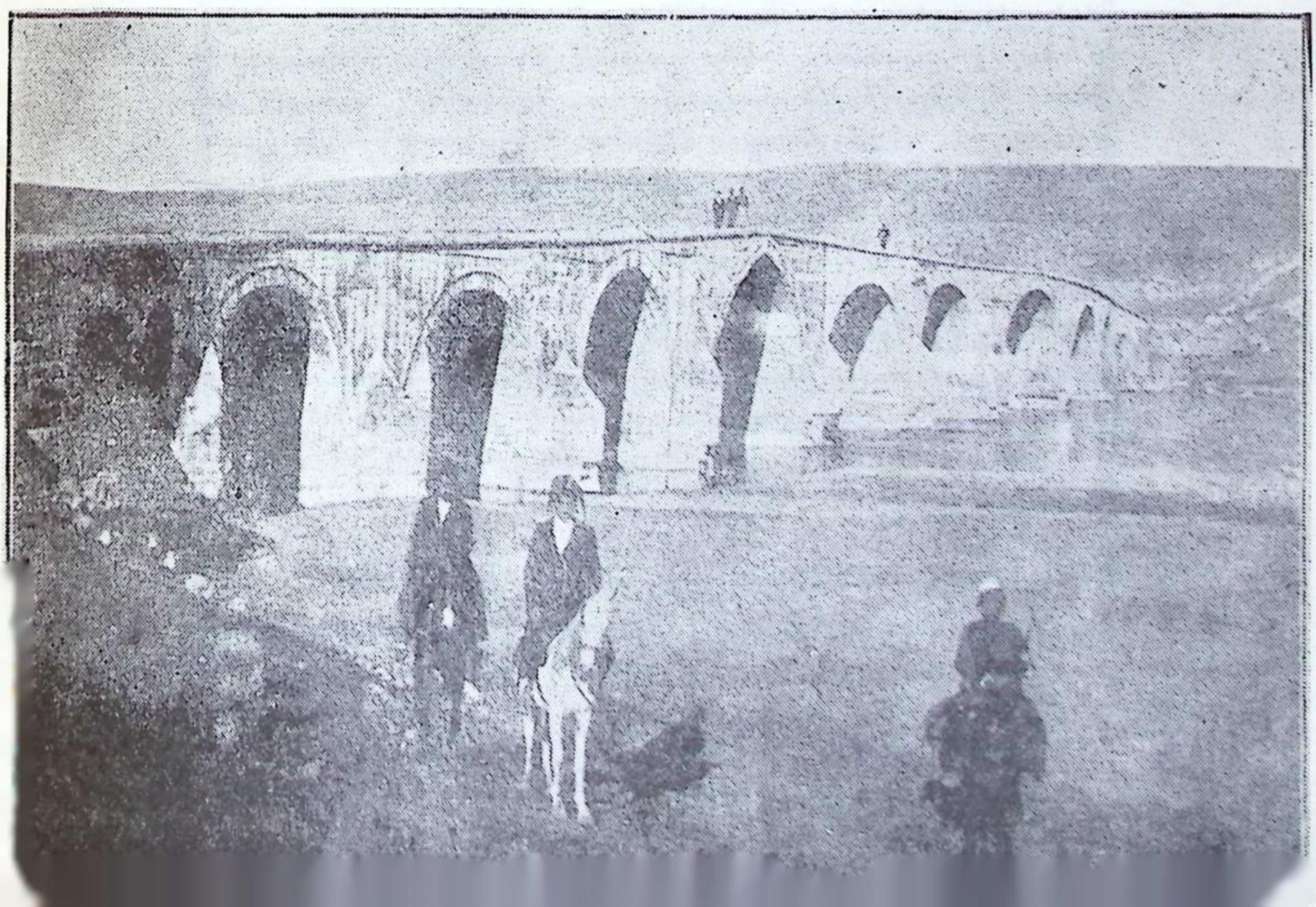

Այս կռիւին մէջ սպաննուեցան աննման Գալէն, Գէորգի սիրական Ֆետային եւ Ցակոն: Ռուբէն եւ ուրիշ ութը ընկերներ վիրաւորուեցան: Թրքական բանակէն սպաննուած էին 120 զինուոր, բայց ժողովուրդը 200ի կը բարձրացնէր անոնց թիւը: Զօրքերը մինչեւ մութը կոխելը չկրցան վերջնականօրէն դրաւել դիւղը: Ֆետայիները մութէն օգտուելով, ելան դիւղէն եւ իրենց հետ ազատեցին նաեւ ժողովուրդը: Ողբերգական տեսարան մըն է Գալէի մարմինը ընկերներուն կողմէ Եփրատի ջուրերուն յանձնելը: Աւելի ողբերգական է ծանր վիրաւորուած Գէորգի փոխադրութիւնը դէպի եղեղնուտները,

Գէորգի վերջին խօսքը, ուղղուած Ռուբէնին (երբ սիրտ կուտան Գէորգին թէ վէրքը թեթեւ է) կ'ըլլայ. «Իմ գործս վերջացած է. եղսոն եւ Վարդիսը անտէր չթողէք»...

Խումբը քաշուեցաւ լեռները: Եղսոն եւ Վարդիսը մնացին Դաշտը եւ վտանգի ենթակայ: Հրապարակ կուգայ Սպազանաց Մակարը, որ թէ՛ Սերորի եւ թէ Գէորգի հետ կռուած էր անոնց կինեբուն պատճառով: Մակարը կուգայ հրապարակ խոյի պէս ու կը ստիպէ բոլոր ընկերները, որ Գէորգի պատուին պաշտպանութիւնը յանձնուի իրեն: Փեթարի մէջ կը հանդիպի Եղսոյին եւ Վարդիսին: Հոն են չարք մը Ֆետայիներ Սասունցի Մանուկի եւ Իսրոյի հետ: Խումբը կը շրջապատուի Թրքական կանոնաւոր զօրքերէն: Ֆետայիներու թիւը կը հասնի 18ի: Դաժան ու երկարատեւ կռիւ մը կետոյ, լեռնային կռիւ մը կը բացուի Մակարի խումբին եւ զօրքերու միջեւ: Մակար կը սպաննուի երկար պայքարէ յետոյ, Շէնգցի Մանուկը կը կռուի մինչեւ վերջին փամփուշտը ու դնդակահար՝ ժայռերէն վար կ'իյնայ անդունդը: Շատերը վիրաւոր ու ճղակոտոր՝ հալիւ կ'ազատին, ու սպաւոր կը վերադառնան Ռուբէնի մօտ: Եղսոն եւ Վարդիսը կ'ազատին ժողովուրդին հետ խառնուելով:

Գէորգի կինը եւ տղան Սահմանադրութենէն առաջ, գաղտնի ճանապարհով ղրկուեցան դէպի Պարսկաստան: Սահմանը անցած ատեն փոքրիկ Վարդիսը կը մեռնի: Եղսոն Սահմանադրութեան շրջանին վերադարձաւ Սասուն: Ապրիլեան եղեռնին կը գտնուէր Սասուն, եւ զոհուեցաւ տեղահանուած բազմութեան հետ:

Կ. ՍԱՍՈՒՆԻ

«Դրօշակ», 1932 Յունիս, թիւ 6

ԳԷՈՐԳ ԶԱՒՈՒՇԻ ՄԱՀԸ

Կէսօր է: Կիզիչ արեւ մը կը խաշէ ամէն ինչ: Մահաբոյր անդորրութիւն մը պատած է խոպան դաշտը: Ահա ճամբորդ մը, որ կ'անցնի հրտնած ու տապէն խեղդուած: Կը կենայ, կը նայի, նորէն կը շարունակէ քալել, բայց անհանգիստ կ'երեւի: Ցուսահատական ճիչ մը, օրհասական աղաղակ մը վերստին խռովեց գինքը: Ճամբորդը ուղղուեցաւ ձայնին կողմը:

Բոյսերու մէջ փաթթուած, արիւնոտ ու դէզ դէզ դեղնած դէմք մը, որ հազիւ կը շնչէր·

— Ինչ մը ջո՛ւր, յանուն Աստուծոյ:

Ճամբորդը, որ հիւրտ մըն էր, ետ դարձաւ, գլխարկը ջուրով լեցուց ու նորէն եկաւ, տուաւ մահամերձին որ խմեց գրեթէ ագահաբար ու ծանր տնքոցով գլուխը թեքեց:

— Արեւուդ մատա՛ղ, խորդոյ, ո՞վ ես դուն, ինչո՞ւ վիրաւորուած ես:

— Ես··· Գէ···որգ··· Զա···ուշ···

Լռեց: Հեծեծանք մը, վերջին հառաչ մը, ու հերոսական շրթները ի սպառ լռեցին:

Ճամբորդը, ապշահար՝ վերցուց անոր հարացած գլուխը, գրկեց, համբուրեց ու լացաւ: Լացաւ, ինչպէս պիտի լար իր սեփական եղբօր, իր զաւակին վրայ: Ով կրնայ հասկնալ մահուան գաղտնիքը, ուր թշնամի սրտերն անգամ կը ծուլուին:

— «Ճամբո՛րդ, գնա՛, պատմէ՛»:

Ու ճամբորդը պատմեց այս հերոսական ու միանգամայն եղերական դրուագը այնպիսի սրտառուչ քառերով, այնպիսի առասպելական խանդավառութեամբ, որ հարեւնները անգամ լաց եղան:

ԶՆՏԻ

«Դրօշակ», 1907

ԳԷՈՐԳ ԶԱՒՈՒՇ

Գէորգ Զաւո՛ւշ...

Մինչեւ այսօր, վա՛ռք Տիրոջ, մենք ունինք հերոսապաշտ մը-տաւորականներ, որոնք մեր հայդուկներուն ամբողջ վաղանդին մէջէն, ամենէն աւելի սիրած են Գէորգը, այս մանկահոգի մոլը, անոր հոգիին անխորտչափելի քաղցրութեան ու քաջութեան, անոր անկըշռելի հայրենասիրութեան ու հայասիրութեան համար:

Ո՛չ մէկ վտառասիրութիւն այս որբամատոյց հոգիին մէջ: Ուշադրութիւն իր կենսագրութեան: Ըլլալով ամենահին հայդուկը Տարօնի, ըլլալով տեղացի, դեռ ըլլալով օժտուած ամէն կերպով, նոյնիսկ մոգականութեամբ, ամենէն հաքն է որ կը բարձրանայ դեկավարի դերքին: Իրմէ յետոյ եկողները, մինչեւ անդամ դուրսէն եկողները կ'անցնին իրմէ առաջ: Սակայն, ո՛չ մէկ գանգատ, ո՛չ մէկ դժգոհութիւն, ո՛չ մէկ ակնարկութիւն իրմէ: Այս մեծութենէն ամենուս տրուած չէ: Գէորգին համար գործն է կարեւորը: Իմաստուն այս մանկահոգի մոլը կը գիտակցի նաեւ, որ արժանիքն է անկորընչելի:

Բայց ան լինչ նուիրեալի անուշութիւնով է որ կը խօսի Վահան Փափազեանին հետ: Այդ քանի մը խօսքերով կը բացուի անոր հոգիին ծաղկազարդ բարձունքը, ուր մեղուները բռնած ու պատրաստած են հայրենասիրութեան մեղրախորիսխը...

Միակ հոգիի մը մէջ՝ այդքան սիրոյ, այդքան տաքութեան, այդքան նուիրումի խտացած անհուններ գտնել՝ հաղուագիւտ է:

Բախտ բերումներով ճանչցած եմ մեր մէջ, Գէորգեան հոգիով հայրենասէրներ (գրեթէ միշտ բուն հայրենի հողուն բերքերը), ու յայնժամ ակնթարթային բաղդատութեամբ զգացած եմ իմ բիւզանդացի հայ հոգիիս հայրենասիրութեան որքան վսեմ ու վատոյժ ըլլալը: Կը խոստովանիմ: Եւ սակայն, հպելով այդ հուժկու հոգիներուն, ամէն անգամ անոնց բովէն բան մը առնել կրցած եմ. հուր մը հրաւառ հնոցէն, հոգիիս ու գործերուս տաքութեան համար: Այսպէս, մասամբ գարմանելով այն անողորմ դիպուածը, որ զիս ծնցուցած է հայրենի հողերէն դուրս:

Գէորգ Չաւո՜ւշ...

Անոր հոգին վիրաւոր գլուխ մըն էր, որ շնորհով շրջեցաւ դժոխացած մեր հայրենիքին սրտին մէջ, ու իր տաք, ծաղկաշատ, պտղառատ բերքով բարեբերի այդ գլուխը, մաս առ մաս, մասունք առ մասունք բաշխեց իր ժամանակակից — ինչպէս նաեւ գալոց — հայ հոգիներուն ու տալուն իր տալիքը չսպառած, զարնուեցաւ եւ ինկաւ հայրենիքին մայրական ծոցին վրայ, հազիւ 37 տարեկան կորիճ կանանչարեւ:

***

Գէորգ Չաւուշ ըսած է հոգեհոս սիրով ու մտային մեղրի քաղցրութեամբ.

— «...Իմալ ժողովուրդ ունինք... արժէ որ մեռնենք անոր համար...»

Ու ինք մեռաւ այդ ժողովուրդին համար, մեզի ամէնուս համար:

Եւ մտածել որ մենք իրմէ ենք, ազգակից ենք, իր միսէն միս, իր արիւնէն արիւն ենք: Բայց մի՞թէ ենք իր հոգիէն ալ, իր մեծ, իր միւռոնուած, իր մշկաբոյր, իր մատաղ հոգիէն...

Մենք ովքե՞ր, մենք քանինե՞ր պիտի կարենան կրկնել, նոյն հոգեբուխ ու անարատ անկեղծութեամբ, այդ սիրավառ, այդ մեղրահամ, այդ ընծայական խօսքը.

— «...Իմալ ժողովուրդ ունինք... արժէ որ մեռնենք անոր համար...»

Երանեալ երգի մը խօսքերը չե՞ն Գէորգին քերթուած հրաւէրը. «Կու գա՞ս հետս, քեզի տանիմ մըր երկիրը. տես իմա՛լ անոյշ երկիր է, իմա՛լ ժողովուրդ ունենք... արժէ որ մեռնենք անոր համար...»: Ու կ'արժէ որ հայհոգի յօրինող մը եղանակաւորէ այս բանաստեղծութիւնը: Եւ յայնժամ, Գէորգ պիտի ունենայ իր ամենէն սրտաբուխ, ամենէն տաք, ամենէն պատկերալից երգը:

Բայց Գէորգ Չաւուշի հոգին, սա խառնակ ու խռով օրերուն, պիտի գոհանար նոյնիսկ մեր մէկ ուրիշ վճիռով, բաղդատմամբ այնքան հեշտին, որ է.

— Կ'արժէ ապրիլ — հայ ապրիլ — այս ժողովուրդին համար:

ՆՇԱՆ ՊԷՇԻԿԹԱՇԼԵԱՆ

ՄԵՐ ԱՆՄԱՀՆԵՐՈՒ ՊԱՆԹԷՈՆԷՆ

ՏԱՐՕՆԻ ՊԼՊՈՒԼԸ

ԱՌԻՒԾԱՍԻ՛ՐՏ ԳԷՈՐԳ ՉԱՒՈՒՇԸ

Դիւցազներգական հերոսութեանց՝ անշէջ ոգին էք, հայ վըրէժխնդրութեան՝ սուրբ պաշտամո՛ւնքը... Հայ ազատագրութեան՝ անզուգական մարտնչողն էիք, հայ փրկութեան՝ լուսափայլ ա՛ստղը...

Իշխանական հմայքո՛վ դիմաւորեցիք հայ ոգեխառն կոչը, լուսազարդ փառքով՝ հայ գոյամարտի ամենալա՛ւ հերոսամարտին...

Համիտական բռնապետութեան սե՛ւ օրերուն, դո՛ւն, Տարօնի՛ կորիւն, քու զինակիցներով, հրաշապատում դիւցազներգութեամբ՝ հայ մեծութեան եւ զօրութեան փա՛ռքը կերտեցիր...

Հայ սրտի հեծեծող տաւիղին տաղը կը լուէր ամէնուրեք, սրտի դա՛ռն արցունքով, վշտալէկ սրտով:

Հայ սիրտը՝ դալկութեամբ հիւծած, ծորող վշտի յուզումով մարա՛ծ ու մաշած՝ ազատութեան երգը կ'երգէր, ու դուն, մոլեխ-խրո՛խտ բոմբիւնով, հայ խաչուած հողին անգամ մը եւս պանծացուցիր, Սասունի, Մուշի, Պիթլիսի սարերէն, փառապա՛նծ յաղթանակով:

Սո՛ւրբ երազներու, սո՛ւրբ արեւներու, եւ սո՛ւրբ աղօթքներու ուխտը կատարեցիր, քու դիւցազներգական խոյանքով, ու փողփողող ծածանումով հայ զէնքի փա՛յլը երգեցիր...

Հայ յորդահոս սիրտը հպարտացա՛ւ քեզմով, ու քու արի՛ զինակիցներով, արիւնով եւ գոյամարտով...

Քու դիւցազներգութիւնը անկիւնաքար մըն էր մեր ազատագրական պատմութեան, մեր խորխորատ ճանապարհին:

Այսօր՝ շարականներու հիւսուածքով, կ'ուխտենք քու ուխտը, անգամ մը ե՛ւս ցոլացնելու քու նուիրումի ճառագայթը, որպէս մեր սրտի փառքը...

Տարօնի՛ առիւծ, ճարտարահիւս էր քու դիւցազներգութիւնը, իսկ քու մոսինի բամբիւնը՝ փոթորիկ, հայ սրտի եւ հայ հողին խորերէն...:

Տարօնի՛ առիւծ, անթառամ փառքով, կ'երգենք քու յեղափոխական փոթորիկներու մարտական յաղթը՝ լուսաւորելու մեր բազմադարեան պատմութիւնը...

Բոցաշո՛ւնչ ռազմիկ, յիշատակիդ փայլը թարմ է, լայն ու լայնարձակ՝ քու ծալքաւոր դրուագները՝ հրապաշտական հմայքով...

Հոն՝ հայրենի զովասուն լիճը, ծփացող հորիզոնը, վտակներու ակունքները, գետերու խայտացող կոհակները, եւ մեր երեք հազարամեայ ժողովուրդի զգայնիկ սիրտը, ներշնչումով, յիշատակիդ արձանին առջեւ աղօթքի՛ են նստած...

Բռնապետութեան ամպրոպներու ժայթքումները քեզ երբե՛ք չյուսահատեցուցին: Գիտէիր, որ ծխացող եւ հրաշունչ հայ սիրտը պիտի յաղթանակէ՛ օր մը, արեւաշող օրերու գալուստով...

Յիշատակդ՝ գիտակցութեամբ խարսխուած է հայ սրտին մէջ, ու ոգեշունչ տողերով կ'արձանագրուի մեր սրբազան պատմութեան մէջ...

Յիշատակդ՝ ոգեշունչ, վեհաշուք ու թովիչ՝ գուսան Ջիվանին թրթռացող տա՛ղն է...

ՀՄԱՅԵԱԿ ՍԸՌԵԱՆ

Նիւ Եորք

ՀԵՐՈՍՆԵՐՈՒ ԼԱՑԸ

1907 Մայիս 28ին էր։ Ս. Կարապետի ժառանգաւորաց վարժարանի աշակերտութիւնը արձակուրդ կը ստանար եւ ճամբու կը դրուէր։ Սուլուխի կռուին հետեւանքով՝ — որ Գէորգ Չաւուշի մըղած վերջին կռիւն էր — կացութիւնը ծանր կապարի մը նման կը ճնշէր Տարօնի աշխարհին վրայ եւ անորոշ ու շփոթ վիճակ մը կը տիրէր։ Մղուած կռուին շուրջ, զանազան լուրեր շրջան կ՚ընէին։ Իրենց չափազանցուած ձեւին մէջ Տարօնի աշխարհի բնակչութիւնը՝ հայ, թուրք թէ քիւրտ, գերագրգիռ վիճակ կ՚ապրէր... — զինուորականութիւնը մեծ կորուստներ է ունեցեր եւ Մշոյ աշխարհի զինուորական ուժերու ընդհանուր հրամանատար Քէօսէ Պինպաշին

Սեմալցի փետայիներէն մաս մը՝ իրենց ընտանիքի և երեխաներու հետ

սպաննուած է, կը շշնջային հայերը իրարու ականջին, ու կ'աւելցընէին. «Դժբախտաբար Գէորգ Չաւուշն ալ վիրաւոր է»:

Այս լուրը՝ զիրենք տխրութեան եւ յուսահատութեան կը մատնէր: Սակայն ոմանք չէին հաւատար: Հերոսը անխոցելի է... այս համարումը ունէին:

Լարուածութիւն մը կար կառավարական եւ զինուորական շըրջանակներու մէջ, ու այդ լարուածութիւնը՝ միեւնոյն ատեն կը վարակէր աշիրեթական շրջանները: Զափազանցուած լուրերուն հետ կատաղութիւն մը, Թուրք եւ քիւրտ զանգուածներու մէջ հետզհետէ կը սրուէր. մանաւանդ, Թալանի եւ աւարառութեան բնազդները արթնցած՝ առիթէն օգտուիլ կ'ուզէին, սարսափը կը թեւածէր հայկական գիւղերու վրայ, որոնք ջարդի սպառնալիքի տակ կը տեսնէին իրենք զիրենք. եթէ խօլապէս հերոսը վիրաւոր է, ու իր հմայքը նուազի Թուրք եւ քիւրտ զանգուածներուն վրայ...: — Վտանգաւոր այս կացութեան համար էր, որ դպրոցի աշակերտութիւնը ճամբու կը դրուէր դեռ դպրոցական տարին չլրացած եւ մեզի՝ սասունցի աշակերտներուս, որ երեսուներեք հոգի էինք, կ'ընկերանային, — Վարդան վարդապետի խնդրանքով, — վանքի պահակազօրքէն ութ հոգի, որպէսզի մեզ ապահով հասցնեն մինչեւ Ս. Յովհաննու վանքը, — Կուրդեքի լեռնաշղթայի հիւսիսային փէշերուն վրայ թառած:

Գեղեցիկ օր մըն էր, երբ ճամբայ ելանք: Կ'անցնէինք Մշոյ դաշտի գիւղերէն. տեսակ մը համատարած լռութիւն կը տիրէր չորս կողմ: Ու այդ համատարած լռութեան մէջ՝ աղետալի մղձաւանջ մը կը սաւառնէր: Գիւղերը կարծես թէ դատարկուած էին: Դուռները՝ փակ, եւ տխրութեան մը ծանրութեան տակ կքած... Երբեմն, այստեղ կամ այնտեղ, որեւէ տան մը անկիւնը, կը տեսնէինք մարդ մը, կամ կին մը կանգնած — գեղնած, մտամոլոր, սարսափը աչքերուն մէջ:

Եփրատ գետի եզերքը, դեռ Շէյխլան գիւղը չհասած, հանդիպեցանք գիւղացիի մը, որ Մուշէն կու գար. մօտեցանք եւ հարցուցինք. «Ի՞նչ լուր»: Անիկա շուրջը նայեցաւ, եւ հազիւ լսելի ձայնով մը շշնջաց. «Երեք օր է, Սուլուխ գիւղը ծանր կռուի մէջ է. զինուորական ուժերը, բոլորը, փճացեր են. Բէօսէ Պինպաշին սպաննուած է. բայց, մեր աչքն է քոռցեր, կ'ըսեն՝ թէ Գէորգը վիրաւոր է»:

Շէյխլանէն անցանք դէպի Խըզլաղաճ գիւղը, առանց Շէյխլան գիւղը մտնելու: Խըզլաղաճը խոշոր գիւղ էր. հոն զինուորական պահականոց կար: Բէօսէ Պինպաշիի բանակին մասերն էին:

A. AZIZIAN

ՍԱՍՈՒՆՑԻ

Մ Ա Ն Ո Ւ Կ

Չձգեցին որ Խըլըլաղաճ գիւղին մէջ քիչ մը հանգստանայինք, անցանք դէպի Ս. Յովհաննու վանք. վերելքը սկսաւ: Յոգնած ենք: Մեզի ընկերացող զինուորները, շշմած Բէօսէ Պինպաշիի սպանութեան, եւ զինուորական կորուստներու լուրին ծանրութեան տակ, իրենց վերաբերմունքը փոխեցին մեզի հանդէպ: Սկսան ակռայ կրճըտել. հայհոյել, մորակել, մանաւանդ անոնց՝ որ չէին կրնար քալել եւ ետ կը մնային:

Վերջապէս, մեծ դժուարութեամբ՝ բարձրացանք վերելքը, հասանք Հաւաւամալի բարձունքը, այդ տեղէն վանքը կ'երեւի, կէս քիլոմեթր հեռաւորութիւն մնացած է: Մթնեց: Մեղի ընկերացող պինուրները մեզ կեցուցին: Հասակի կարզով երկու շաբքի վրայ դասաւորեցին, իրենք մեր աջ ու ձախը, եւ յառաջացանք: Վանքի պահակատունը, մեզ տեսնելուն պէս, Հաւաւամալի բարձունքին վրայ կանգնած, անմիջապէս նախազգուշական միջոցներ ձեռք կ'առնէ. վանքի երկաթէ դուռները կը զոցեն. եռեւը ծանր քարեր կը շարեն, պարիսպներու վրայ դիրք կը բռնեն, մեծ յուզումի եւ իրարանցումի կը մատնուին, կարծելով որ Գէորգ Զաւուշն է, որ Սուլուխի յաղթական կռիւէն յետոյ վանք կու գայ: Բայց երբ մենք մօտեցանք վանքի դուռներուն առջեւ, հասկցան որ եկողները Ս. Կարապետի աշակերտներն են իրենց պինուրներու ընկերակցութեամբ, դուռը բացին:

Գիշերը վախով անցուցինք, Ս. Յովհաննու վանքի աշակերտներուն հետ: Յաջորդ օր, կ'ուզենք չուտ ճամբայ ելլել, որպէսզի հասնինք մեր դիւղերը, ղորս ապահով կը նկատենք: Մեղի ընկերացող պինուրները մեզ յանձնեցին վանքի պահակատունդի հրամանատարին եւ իրենք վերադարձան:

Մտանք Շէնըղի սահմաններուն մէջ: Այլեւս ապահով ենք, հասանք Մերկէմոզան: Ըրշոն մեղի բարի ճանապարհ մաղթեց, ու ինքը դարձաւ:

Մըղէ Սոըղէ մեր դոմը՝ բարձր լերան մը վրայ է, եւ բոլոր ճանապարհներուն կը տիրապետէ: Յեղափոխականներու խումբ մը, Քեռի Մակարի հրամանատարութեան տակ, հոն է, Սուլուխայ կռուի չչուկները, հասեր են մինչեւ Սասնոյ դիւղերը, բայց դեռ ատոյդ բան մը չեն դիտեր:

Մեր դոմէն, Մակարը, հեռադիտակով ճամբաները կը քննէ, եւ կը տեսնէ մեր աշակերտական երեսուներեք հոգինոց խումբը Մերկէմոզանի մէջ: Կը կարծէ թէ զօրք ենք: Ընկերներուն կ'ըսէ.

— Տղանե՛ր, Մերկէմոզանի կողմէն զօրք կու գայ, արդեօք ի՛նչ զօրք է. Ուրկէ՛ կու գայ եւ ո՛ւր կ'երթայ. պատրաստ եղէք. չըլլայ յանկարծակիի գանք: Ու կը սկսին կարգ մը ենթադրութիւններ ընել, ինչպէս եւ կարզադրութիւններ: Երբ կը մօտենանք կը համրկնան որ վանքի աշակերտներն ենք, Քեռի Մակարը, Մանուկը կը դրկէ մեր ճամբուն վրայ, որ գոնէ տեղեկութիւն մը առնէ մեզմէ: Երբ մենք հասանք Մանուկին, Մանուկը կանչեց դիս եւ ըսաւ. «Քա-

ՍՈՒԼՈՒԽ ԳԻՒՂԻ ՔԱՐՏԷՍԸ

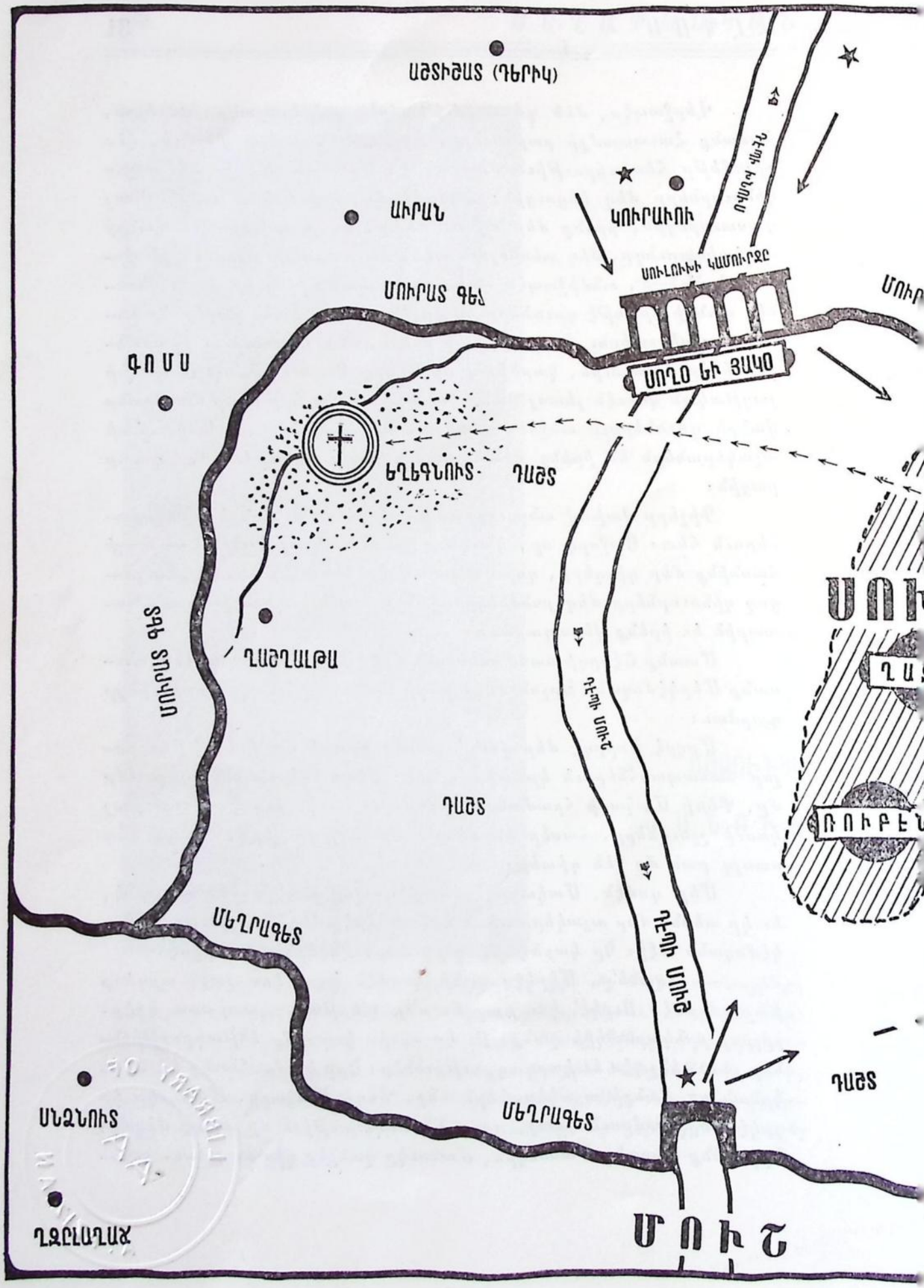

Ի ԴԷՈՐԳԻ ՎԵՐՋԻՆ ԿՌԻՒԸ

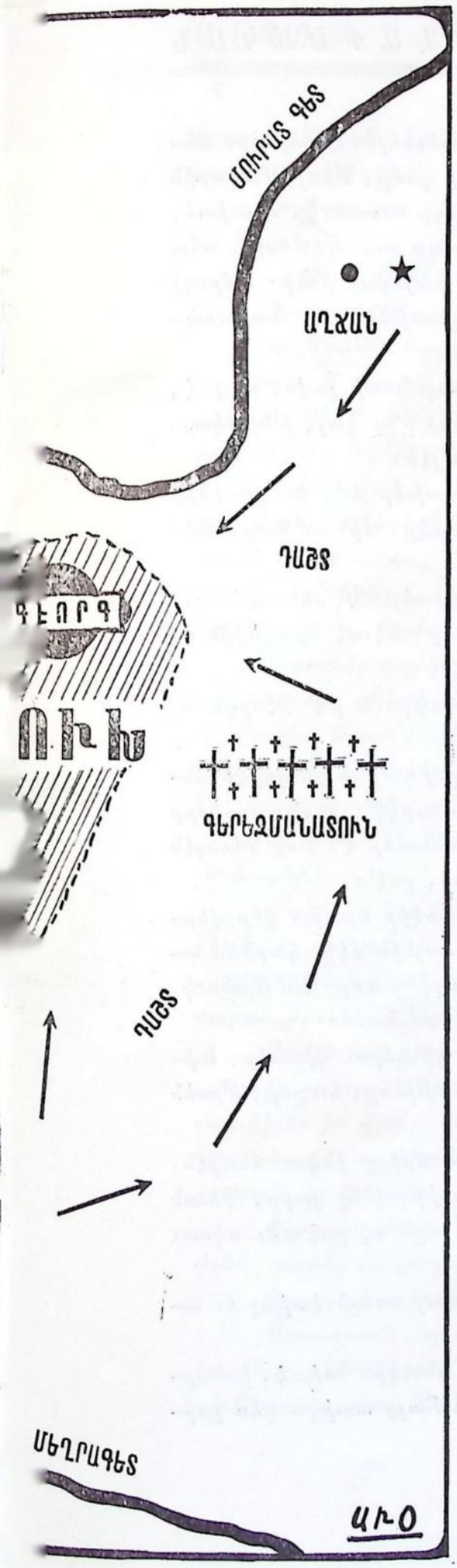

★ *Թրքական զօրքերու կեդրոնները։*

⟶ *— Թրքական եւ քրտական ուժերու յառաջխաղացքը՝ Սուլուխ դիւղի վրայ։ Կուբաւուի եւ Խնուսի ուժերը Սողոյի եւ Յակոյի դէմ, իսկ միւս մասը կը յառաջանայ դէպի Դէորդ Զաւուշի դիրքին կողմը. աւելին՝ Աղճանի բոլոր ուժերը կը կռուին Դէորդի դէմ։*

Մշոյ կողմէն եկած զօրքերու մէկ մասը Ռուբէնի, միւս մասը Ղաղարի, իսկ մնացած մասը դերեզմանատան կողմէ կը կռուին Ռուբէնի դէմ։

⟹ *— Խումբը կ'անցնի եղեգնուտի կողմը, եւ Դէորդի խնդրանքով ընկերներ դինք կը ձգեն ու կ'անցնին մօտակայ Ղաշղալթա դիւղը, հոնկէ ուիկեր բերելու եւ դինք դետին միւս ափը անցընելու համար։*

Սուլուխ դիւղի չորս կողմը դաշտ է, բացի հիւսիսային կողմէն, ուր Մուրատ դետը կայ։ Անհնար էր, որ Դէորդի եւ Ռուբէնի խումբը օր ցերեկով կարենար անցնիլ ուրիշ կողմ. հետեւաբար թշնամին չորս կողմէ պաշարած էր Սուլուխը, իսկ խումբի ընկերները չատ մեծ յոյս ունէին միայն Դէորդի վրայ, որ եթէ ան կռուի թշնամին չէր կրնար դիւղը մտնել, եթէ իր դինակիցները կանուխէն Դէորդի վիրաւորուիլը լսէին թերեւս յուսահատէին եւ այժ չունենային կռուելու եւ բոլորը սպաննուէին։

ՍՈՒԼՈՒԽ ԳԻՒՂԸ ՃԱՄԲՈՒ ՎՐԱՅ Է։

լէ՛ երթանք դամ. Քեռի Մակարը քիչ կ՚ուզէ տեսնել»: Ընկերներս անցան Շէնըզ, եւ ես դացի Մանուկին հետ մեր դոմը, Քեռի Մակարին քով: Երբ ներս մտայ, այդ յաղթանդամ մարդը նստած էր մահտհ, եւ համրիչը կը դարձնէր ձեռքին մէջ: Մանուկը ըսաւ. «Քեռի՛, ահա բերի մեր տղան»: Գլուխը բարձրացուց եւ նայեցաւ ինծի: Ամբողջ մարմնովս դողացի անոր դիմադծի արտայայտութենէն, եւ նայուածքին ծանրութենէն:

— Բարի՛ ես եկեր, լաո՛յ, ըսաւ: Եկո՛ւր նստի քովս, ու լսէ, ի՛նչ խաղար ես բերեր մեզի Մշոյ աչխարհէն. ի՛նչ կայ, ի՛նչ չկայ, ի՛նչ տեսար. ի՛նչ լսեցիր քու անցած ճամբայէն:

Ես, վախէս, ու ամչնալէս, դլուխս կախեր եմ, եւ քրտինքը դարկեր է վրաս: Տղա՛յ, խօսէ՛, կ՚ըսէ Մանուկը. մի՛ ամչնար, Քեռին է:

— Քեռի՛, ի՞նչ ըսեմ, բան մը չեմ դիտեր: Կ՚ըսեն որ ծանր կռիւ է եղած Սուլտխ: Շատ զօրք է ջարդուեր: Քէօսէ Պինդաչին ալ սպաննուեր է:

Լսեցէ. լեղուս չէ դառնար որ ըսեմ, «կ՚ըսեն թէ Գէորդն ալ վիրաւոր է»:

— Է՛հ, ուրի՞շ, ուրիշ ի՞նչ կ՚ըսեն: Մշոյ դաչտի պիւղերէն անցած առեն, ժողովուրդէն բան մը չլսեցի՞ք. ուրկէ՞ լսեցիք որ զօրք չատ է կոտորուեր եւ Քէօսէ Պինդաչին սպաննուեր է: Իսկ Գեւոյէն ի՞նչ լուր, Գեւոյէն: Տղա՛յ, բան մը լսեր ես, ըսէ՛:

Քրտինքի մէջ կը լողամ: Չեմ համարձակիր դլուխս վեր վերցընել ու նայիլ այդ հսկայի երեսին: Անոր ձայնին մէջ, կարծես աղաչական բան մը կայ, եւ աղէտի մը նախազդացումը: Ու Մանուկ, կողքիս նստած, կը քաջալերէ. «Խօսի՛ր, մի՛ ամչնար»:

Ես պատմեցի մեր ճամբորդութիւնը. պիւղերու վիճակը, Եփրատի եղերք, Մուչէն եկող մարդուն տեղեկութիւնը, եւ ըսի, կ՚ըսեն թէ Գէորդը վիրաւոր է...

— Ի՞նչ: Յնդուեցաւ մէկէն ի մէկ, համրիչը ինկաւ ձեռքէն, սկսաւ ամբողջ մարմնով չարժուիլ: Ի՞նչ ըսիր, ի՞նչ ըսիր, Գեւոն վիրաւո՞ր, Գեւոն վիրաւո՞ր: Ըսէ՛, անդա՛մ մըն ալ ըսէ: Եւ սկսաւ ծունկերուն դալնել:

Ես, յանդգնութի՛ւն մը նման, դլուխս սկսայ աւելի կախել եւ աւելի քրտնիլ:

— Քեռի՛, ի՞նչ եղաւ, Քեռի՛, ըսաւ Մանուկը: Կռիւ է, ի հարկէ մարդ կը վիրաւորուի ալ, կը մեռնի ալ: Բայց առիկա դեռ ըսի-

ըսաւ է: Այդպէս կը խօսուի: Հաստատ լուր մը չկայ դեռ: Համբե-րութի՛ւն ունեցիր:

— Տղայ լա՛յ, Մուշէն եկած ճամբորդը այդպէ՞ս ըսաւ ձեզի, որ Գեւոն վիրաւո՞ր է:

— Այո՛, Բեռի, անիկա ըսաւ, որ Գէորգը վիրաւոր է...

Հայրս կմկմաց, եւ յանցաւորի մը պէս սկսաւ լալ...

— Կ'ըսեն: Բայց ամէն ինչ որ կ'ըսուի՝ շիտակ չի կրնար ըլ-լալ, ըսաւ Մանուկ, յոյս տալով Բեռին:

— Օ՜, Մանո՛ւկ, Մանո՛ւկ. մեր տունը քանդուեցաւ, մեր աչ-քը քոռցաւ, Գէորգը չէ՛ վիրաւորուեր... Գեւոն չի՛ վիրաւորուիր, Գեւոն սպաննուած է: Ու փրթաւ կատաղի մռնչիւն մը, ա՜խ ու վա՜-խ: Աչքերէն հեղեղի նման արտասուքը կը վազէր: Ծունկերուն կը զարնէ եւ կը պոռայ, Գեւո՛յ, Գեւո՛յ, ինչո՞ւ մեզի ձգեցիր անտէր-անտիրական, ինչո՞ւ քանդեցիր քու տունը, մեր տունը...: Ու քաշեց ապան գլխուն, իբրեւ սուգի նշան:

Մանուկը փղձկեցաւ եւ աչքերը սրբեց, եւ լալահառաչ ձայնով մը՝ խնդրեց, «Բեռի, ի սէր Աստուծոյ, ի՞նչ է կ'ընես. սաղ-սաղ մե-ղի կ'ուղես թաղե՞լ. ի՞նչ սուգ ու շիւանի մտար. տակաւին բան մը չենք գիտեր. տեղեկութիւն մը չունինք. մարդ մը չեկաւ. բան մըն էր, տղան այդպէս լսեր էր եւ ըսաւ...

— Մանո՛ւկ, Մանո՛ւկ, ինծի սիրտ մի տար. իմ սիրտը գէշ չի խաբեր:

Մանուկը եւս վերսկսաւ բարձրաձայն լալ ու հեծկլտալ, որով-հետեւ կը պաշտէր ե՛ւ Գէորգը, ե՛ւ Մակարը, եւ Մակարի նախատե-սութիւններն ու նախազգացումները անվրէպ էին իրեն համար: Ճըշ-մարտութիւններ էին:

Գոմին մէջ մինակ էի իրենց հետ: Զէնքի միւս ընկերները, ցըր-ւած էին զանազան կէտերու վրայ՝ Մակարի հրահանգով: Ես կծկը-ւած էի եւ իմ վրայ, հոնդուր հոնդուր կուլայի եւ միեւնոյն ատեն կը զարմանայի՝ որ հերոսներն ալ կուլան: Ու կը մտածէի, միթէ հե-րոսներն ալ կուլա՞ն...

Ողբերգութիւն: Ծա՛նր ու ճնշիչ է հերոսներու լացը: Բայց ինչ վսեմ, բարձր ու քաղցր է...:

Ես, գաղտագողի փախայ գոմէն, ու գացի գիւղ, մեր տունը:

Առաւօտուն, պէտք եղաւ կերակուր տանիլ գոմը, Բեռի Մա-կարին եւ ընկերներուն: Ես ընկերացայ կերակուր տանողներուն: Բե-ռի Մակարը գտայ նոյն դիրքի մէջ, ծերացած ու բոլորովին ճերմը-

կած... Մանուկը՝ դեպի–դեղին ու անաբիւն. միւս ընկերները՝ կարծես զերեզմաններէն եկած կմախքներ ըլլան: Նստած են՝ անխօս, ու արտասուքը իրենց աչքերուն մէջ: Սուպ է եւ մեծ սուպ... Մակարը դեռ ծունկերուն կը զարնէ ու կը կանչէ. «Գեւո՛յ, դո՛ւն յոյս ես. դո՛ւն չարժուամ ես. դո՛ւն ոյժ ես, դո՛ւն կորով ես, դո՛ւն չունչ ես,

ԱՆՏՈՒԻ ԳԱԳԱԹԸ
1904ին Գէորգի կողմէ քարերով կառուցուած դիւրբերէն մէկը

դո՛ւն կեանք ես, դո՛ւն հոգի ես: Ինչպէ՛ս սպաննեցիր մեզ, եւ Տարօնի Աչխարհը ձղեցիր անտէր–անտիրական՝ այս արեւին տակ ու գայլերու բերան...»:

Դեռ մինչեւ հիմա ալ, այդ օրուան նման, Գեղի Մակարի խօսքը կը հնչէ ականջիս: Եւ կը կրկնեմ ես ինծի. «Մինչ հերոսնե՞րն ալ կուլան...»:

ՏՈՒՔ. Գ. ԵՐԻՑԵԱՆ

ԳԷՈՐԳ ՉԱՒՈՒՇ

Սպիտակ ձիաւոր Սուրբ Գէորգ մը, որ հայկական բարձրաւանդակի անդունդներու վրայէն անցաւ, իր նիզակը խրած վիշապներու կոկորդին մէջ:

Անցաւ փոթորիկի պէս, ու այդ փոթորիկէն արթնցաւ գետնատարած ժողովուրդ մը՝ ստրկութեան սիւնին չղթայուած: Ու ժողովուրդը հաւատաց անոր, սիրեց ու պաշտեց զայն, որպէս Նոր օրերու Սասունցի Դաւիթ մը:

Ո՞վ էր ան:

Ծնած Մարաթուկի եւ Անտոքի փէշերուն տակ, մանուկ Գէորգին մէջ ըմբոստը օրով ու ժամով կը մեծնար: Անհանդարտ մանկութիւն մը գիւղին մէջ, խռովայոյզ պատանեկութիւն մը Առաքելոց վանքին մէջ: Շրջապատէն վրդովուած՝ ամէն տեղ տեսաւ հայ ժողովուրդի գետնատարած խոնարհութիւնը՝ Թուրքի ու քիւրտի դաժան ու անգութ վարմունքին դէմ: Չկրցաւ հաշտուիլ այս անարդարութեան հետ, ու անոր մանուկ հոգին երբեք չըմբռնեց աւերողներու սանձարձակ իրաւունքը: Կրքոտ, յանդուգն ու կռուազան, ան իր մանկական ուժը փորձեց՝ երբ գիշատիչները իրենց գիւղի այգիները կը տրորէին... Արիւնոտած սրտով պատեցաւ Ծիրին Կատարի ժայռերուն մէջ, երբ օր մը հանդիպեցաւ Արաբոյին: Սարերու մէջ նետուած ինքնագլուխ ըմբոստ մը, որ իր բազուկի ուժով հայ ստրուկ մարդու իրաւունքը կը բարձրացնէր զէնք կրելու իրաւունքին:

Անկէ յետոյ ճամբան բացուած էր:

Գէորգ կ'երթար բանալու Մհերի դուռը, ու փակուած եօթը դուռներու ետեւէն կը գտնէր Դաւիթի Թուր Կէծակին: Արաբոն ու Գէորգը կը ծնէին Մարաթուկէն, ու վար կ'իջնէին ժողովուրդին մէջ, բռնութեան շղթան խորտակելու համար:

Ազատութեան ձայնը կը հնչէր, փոթորիկը կը մեծնար, կազմակերպութիւններն իրարու կը յաջորդէին, անձնուրացներու շարքերը կ'աւելնային ու կռիւն ալիք կ'առնէր:

Ահա Գէորգը Սասունի առաջին կռիւներուն, 1891–1892: Ահա, 1893ի մեծ ու յաղթական կռիւները, ուր Հրայրը, Գրգօն եւ Գէորգը

ԳԷՈՐԳ ՉԱՒՈՒՇ

կողք կողքի են։ Ահա 1894ի Սասունի ապստամբութիւնը Մուրատի, Գէորգի, Ազամի եւ Շէնըգի Գրգոյի ղեկավարութեամբ։ Անկէ յետոյ բանտ մէկուկէս տարի, ու Գէորգ նորէն կը յաջողի ազատիլ ու միանալ ֆետայիներուն։ Տարքերը կը շատնան, կռիւները նոր թիւ ու թափ կը ստանան։ Գէորգը Սերոբին հետ է, Գուրգէնին հետ է, Անդրանիկի ու Հրայրի կողքին։ Ժողովուրդին հետ է։ Ազատութեան ճամբուն վրայ կ'իյնան անման հերոսները, նորեր կուգան անոնց տեղը գրաւելու։ Գէորգ անոնց հետ է։ Ու այսպէս քանի տարի, անընդհատ, ան մնաց լեռներուն վրայ, զէնքը ուսին, աչքերը սուր։ Ան վար իջաւ դաշտերուն մէջ, ժողովուրդը կազմակերպեց, հրահրեց եւ յոյս ներշնչեց։ Ժողովուրդն անոր հաւատաց Աստուծոյ պէս, զայն նկատելով իր պահապան հրեշտակը։ Ու ստրկութեան շղթային տակ ընկճուած բազմութիւնները տեսային բոլոր բռնութիւններուն, ու երբ անարդարութեան աղաղակը երկինք հասաւ, ու երկինքը լռեց, Գէորգի բազուկը կայծակի պէս իջաւ, անարդարութիւ-

նը մաքրեց։ Այն ատեն բազմութիւններն հաւատացին որ Աստուած մը վար իջած է երկրին վրայ։

Այսպէս էր Գէորգը, սպիտակ ձիաւոր։

Գէորգ Չաւուշ մարտական յեղափոխութեան մակարդակն էր։ Եկող բոլոր ուժերուն հետ գործեց։ Գացող բոլոր ուժերուն տեղը բռնեց։ Մնաց միշտ երկրին մէջ, սիրեց ժողովուրդը եւ յաճախ ըսաւ. — «Խմա՛լ անուշ երկիր է, խմա՛լ ընտիր ժողովուրդ է»։ Ու մինչեւ իր վերջին օրը գործեց այդ անուշ երկրին մէջ, ապրեցաւ այդ ընտիր ժողովուրդին հետ, ու մեռաւ անոնց ազատութեան համար։

Գէորգը բնածին ըմբոստ էր երկրին։ Անոր կռիւներն ու շարժումները բաւական են՝ ցոյց տալու հայկական յեղափոխութեան ժողովրդական ինքնաբուխ բնոյթը։ Ան ռայայի զաւակ, ռայաները ոտքի հանեց իշխանութեան եւ աւատապետութեան դէմ։ Չբաւականացաւ միայն հայ շրջանակով։ Մտաւ քիւրտերուն մէջ։ Ծանթահարիչ հարուածներով շարք մը աշիրէթապետներ պատժեց, շատերն իրենց վախէն բարեկամացան հայ յեղափոխութեան։ Գէորգ մտաւ նաեւ ռայա քիւրտ բազմութիւններուն մէջ, անոնց հասկցուց որ իր կռիւը կեղեքողներուն դէմ է, ու ստրկացած քիւրտ ռայաները զայն սիրեցին որպէս արդարակորով եւ ուժեղ դատաւոր մը։ Ու Գէորգ արդարութիւններ ըրաւ հայուն ու քիւրտին հաւասար չափով։ Այսպիսով, Գէորգի ղեկավարած յեղափոխական շարժումը համապետական բնոյթ կը ստանար, եւ աւելի վտանգաւոր կը դառնար թրքական բռնակալութեան։

Գէորգ իր անձի օրինակով, իր անհաշիւ կռիւներով, իր անսահման յանդգնութիւններով Հ. Յ. Դաշնակցութեան մարտական ուժի մարմնացումն էր։ Ան անհատ մըն էր, բայց ամբողջ կուսակցութեան մը տիպար մարտիկն էր։ Բոլոր աննման հերոսներու ոգին, կարծես եկած ու խտացած էր Գէորգի շունչին մէջ։ Ու անոր շունչը կենդանարար էր, անոր արիութիւնը մեր ժողովուրդի մէջքը կը շտկէր, անոր յանդգնութիւնները բռնակալութիւնը կը սարսեցնէին ու ոգեւորուած հազարաւոր բազմութիւններուն յեղափոխական կորով կը ներշնչէին։

Ան իր արիւնը քամեց ամէն օր, հերոսական արիւն մը ներարկելու հայուն երակներուն մէջ։

Կ. Ս.

ԱՆՈՐ ՄԱՍԻՆ

(ԳԷՈՐԳ ՉԱՒՈՒՇԻ ՅԻՇԱՏԱԿԻՆ)

Գրիչս ձեռքս առի պատմելու Անոր մասին, բայց որքա՜ն դըժուար է գրել մարդու մը մասին, որ այնքան պարզ ու նախնական իր երեւոյթով, իրապէս վերլուծման չենթարկուող բարդ ու հանելուկային էր:

Այսպէս էր Գէորգ Չաւուշը: Իրական եւ կատարելատիպ հերոսները՝ այսպէս կը բնորոշուին:

Նմաններու մասին երբ դեռ ոչինչ չես գրած, կարծես կ՚ապրին դեռ. գրելէդ վերջ կը հաշտուիս Անոնց մահուան հետ եւ կը կընքես անոնց դամբանը...

Ատոր համար է, որ նահատակ իմ սքանչելի ընկերներուս մասին չեմ ուզած գրել ոչինչ, որովհետեւ կ՚ուզեմ որ ինծի հետ մեռնին Անոնք:

Բայց մեր տարաբախտ ու հայրենապաշտ սերունդներուն համար ուզեցի թողուլ փոքրիկ դրուագ մը Անոր կեանքէն, որովհետեւ գրի միջոցով վիճակուած է անոնց ճանչնալ ու ապրիլ իրական հերոսներու կեանքը:

1904ի ամրան սկիզբը, երբ մենք զբաղուած էինք (եւ գրեթէ լրացուցած) Վարդգէսի բանտի տակէն ներքնուղիի պատրաստութեամբ՝ զինքը եւ իր ընկերները փախցնելու համար, որմէ վերջ, որոշած էինք արձագանգ տալ Սասնոյ եւ Մշոյ դաշտի կռիւներուն, օր մը Աղթամարի մեր գաղտնի գործակալէն գիր մը կը ստանամ թէ՝ Անդրանիկը, եթէ չեմ սխալիր, 130 հոգիի հետ, հասեր է Աղթամար կղզին եւ զիս կղզի կը հրաւիրէ... Պարզ էր ուրեմն, որ Սասունը պարտուած էր եւ մերինները փամփուշտնին սպառելով հեռացած էին:

Այդ ժամանակ քովս կը գտնուէր Բեռլին, որ ուզեց ընկերանալ ինծի: Ալէսին եւ Ծուռ Դաւոյին հետերնիս առած, իրիկնամուտին ձիերով սրարշաւ մեկնեցանք Ոստանի կոնակով դէպի Խորդումի ծովեզերք, ուր պայմանաւորուած էինք վանքի նաւակը առնելու:

Գիշերուան կէսէն անց էր, երբ մօտեցանք ափին եւ պայմանական խարոյկը վառեցինք:

Մօտ երկու ժամ սպասելէ վերջ թիւերու ճողփիւնի ձայնը առնինք, որոնք կը ճեղքէին խաղաղ ծովը եւ քիչ մը վերջ նշմարեցինք ուրուապիծը առագաստանաւին: Զիւերը վերադարձուցինք Խորգամ, բոպիկցանք եւ ղէնքերը ուսերնիս մօտեցանք նաւին, ուր 5–6 առուերներ ձեռքերը երկնցուցին եւ մեզ նաւը առին: Սերաստացի Մուրատն էր իր պինուորներով: Անաղմուկ կը թիավարէին դէպի կղզին եւ Մուրատը՝ հողեկան մեծ թախիծով եւ մերթ վիրաւոր առիւծի անզօր մռնչիւնով՝ կը պատմէր մեզ իրենց կռիւներու եւ տառապանքներու մասին...

Արշալոյսը բացուած չէր դեռ, երբ մեր առագաստանաւը մօտեցաւ կղզիի աւազուտ ափին:

Ամիաներ տեւող կատաղի ու յուսահատ կռիւներու մէջէն, հըրկիզուող գիւղերու բոցերէն ելած եւ իրենց հարիւրաւոր հարազատներու մահերուն ականատես՝ ահարկու, բղկտուած, բայց սպառազէն բազմութիւն մըն էր առջեւս՝ մութին մէջ՝ սեղմուած սեւ ժայռերուն, ճուլուած անոնց հետ:

Եւ երբ կը համբուրուէի արիւնի ու այրուցքի հոտով այդ մարդկանց հետ, կրակ ու արիւն կը հոսէր կարծես անոնց աչքերէն. մարդիկ էին, որոնք կորսնցնելէ վերջ իրենց սրբազան երկիրը, կ'ուզէին որ քար քարի վրայ չմնայ այլեւս այս լիրբ աշխարհի մէջ:

Մահուան հանդէպ արհամարհանք ունէին ամէնքը եւ խոր վիշտ ու կատաղութիւն կը նշմարէի անոնց դէմքերուն՝ հրաբուխէն ժայթքած լաւայի դոյնով ու ջերմով կատաղութիւն ու պայրոյթ իրենց դէմ, որ դեռ կ'ապրին եւ ամէնքի՛ դէմ, որ չեն մեռած...

Իշխանն ալ Լեռնապարէն կանչած էին. ինձմէ առաջ հասած էր:

Անդրանիկն էր առջեւս. մտահոգ ու լուռ, լռութիւն, որ ամէն բան մէկէն կ'ըսէր քեզի — կորսնցուցած հիւրը, աւերակ երկիր, կոտորուած հարազատներ, աղաղակող անարդարութիւնը, կշտամբանք քեզի, որ չես հասած օգնութեան...

Կը զգայի, որ այդ մարդիկ պէտք է որ խօսին, կշտամբեն, դառան, հայհոյեն, որպէսզի իրենց վիշտէն քիչ մը քեզի տալու դիւնակութիւնը առանան. այդքանը պէտք էր տալ անոնց...

Առաւօտ է: Ահա Մուրատը պողպատէ չարժական արձան մը. Սեպուհը իր պարթեւ հասակով եւ դաժան նայուածքով. Աւոն՝ այնքան մելամաղձոտ, հեզ ու բարի աչքերով, որ սակայն, իր մէջ վրէժի անչիջելի հրակը կը պահէր: Կայծակ Առաքելը՝ միակը, որ...իր

հեղնանքը, կատակն ու հայհոյանքը բերնին՝ ալ ու ձախ կը ցրուէր. Սմբատը, Սէյդոն, Ջնդոն... ամէնքը բոլորուած մեծ չրջանակով մը գետնին վրայ, մաչուած վամպիչտակալներով, հրացաններով ու ատրճանակներով բեռնաւորուած՝ մեծ մասամբ պատառոտուն ու ծայրայեղօրէն յոգնած:

Զինուորական խորհուրդ է: Անդրանիկը, Իչխանը եւ ես նըստած ենք խոշոր ծառի բունի տակ, չրջապատուած մարտիկներով: Կը սպասենք, որ Անդրանիկը խօսի, մինչդեռ նա այդ միջոցին դլուխը բարձրացուցած բազմութեան մէջ մէկը կը փնտռէ. վերջապէս կը ձայնէ. «Գէորգ, լաւ', ո՞ւր ես մնացեր, առաջ եկու, երեսդ տեսնանք»... կարճահասակ, նիհար, դլուխը բաց մարդու մը ուղղուած էր այս հրաւէրը, որ անտարբեր նստած գետնին՝ մեզ կը դիտէր. «Հօտի աղէկ է», բսաւ մեղմ ձայնով մը: Անդրանիկը ելաւ, ձեռքէն բռնեց եւ դրեթէ բռնի, բերաւ քովս նստեցուց: Գէորգ Զաւուշն էր, Մշոյ Առիւծը, հանդարտ, կշռուած չարժումներով, ինքնամփոփ եւ խոնարհ ու միչտ լուռ:

Կը քննուէր 1) Դուրան Բարձրաւանդակի վիճակը եւ ընելիքը այսուհետեւ, 2) Նոր չարժումներ պէ՞տք է առաջացնել, թէ ոչ, 3) Խումբին հետագայ ընելիքները:

Բոլորը այն կարծիքին էին, որ Դուրան Բարձրաւանդակը պէտք չէ լքել բոլորովին եւ թողուլ որ ժողովուրդը յուսալքուի. նոր չարժումներէ պիտի խուսափիլ, բայց ուժեր պէտք է պահել հոն, ի հարկին յարձակումներէ պաչտպանելու ժողովուրդը: Պէտք է պատրաստուիլ նաեւ վասպուրականի լեռնային չղթաներու վրայ՝ հաւանական չարժումներու համար. խումբին մնացեալ մասը պէտք է վանի վրայով անցնի Կովկաս:

Ամենէն վախուկը Մուչ վերադարձող խումբին խնդիրն էր: Գիտակցաբար դէպի ստոյգ մահը մեկնելու որոչում էր այդ:

Երկար, լուռ ու ծանր րոպէներ էին որոչում տուողներուն համար. ո՞վ կը համարձակէր իր ընկերոջը ըսելու «Գնա՛ մեռնելու», առանց որ ինքը ընկերանար անոր...

Որոչուեցաւ, որ Սեպուհը Իչխանին հետ լեռ պիտի մեկնէին 20–25 հոգիով. աչքի զարնող ուժերը Մուչ վերադարձնել խոհեմութիւն չէր. անոնք լինէ հետ վան պիտի դային՝ Կովկաս մեկնելու. իսկ ո՞վ ուրեմն պիտի վերադառնար... Երկար, երկար խիղճերու լուռ պայքար կար բոլորին մէջ: Ամէնքը թեթեւնալու համար, կը ջանային բան մը ըսել: Մահէն ազատուած, նորէն եւ անմիջապէս

մահուան նետուելու տրամադրանքը կ՚ապրէին ամէնքը։ Երկիւղ չէր այդ, երբե՛ք, այլ սարսափ՝ նորէն տեսնելու, նորէն կրելու եւ մանաւանդ ապրելու անցուցած ահաւոր օրերը…

Գէորգ Չաւուշը այդ վայրկեանին ահա գլուխը բարձրացուց, դարձաւ դէպի զինուորները եւ վճռական ու հանդարտ ձայնով մը ըսաւ. «Ես կը վերադառնամ, մինակս ալ… ո՞ւր պիտի երթամ արդէն, տեղ չունիմ, իմ տեղը հոն է…» *Այս արտասանելէ վերջ գլուխը կախեց, ժպտաց մեղաւոր ժպիտով մը, որ կարծես թողութիւն կը խնդրէր իր ընկերներէն՝ դէպի մահ երթալու իր որոշման համար։*

Կորիւնն էր որ հետեւեցաւ անոր եւ երկտասնեակ մարտիկներ։

Ու երբ Անոր ու Կորիւնի հետ կը յառաջանային ժայռի մը ստորոտը՝ նկարելու զիրենք վերջին անգամ, մանկական ժպիտով մը դարձաւ դէպի ինծ. «Յեղափոխութիւնը մինակ մեզմով չի լինի, պարո՛ն, ի՞նչ կայ, լեցուեր էք քաղաքներ գրող մարդիկդ, քաղաքներէն խէր չկայ, կու գա՞ս հետս քեզի տանեմ մեր երկիրը, տես իմա՞լ անուշ երկիր է, իմա՞լ ժողովուրդ ունինք… արժէ որ մեռնինք անոր համար» *ու լռեց։*

Կատակ համարեցի Չաւուշի ըսածը այն ատեն։ Ու այժմ ցաւով կը յիշեմ այդ վայրկեանը։ Երնէ՛կ թէ երթայի. արժէր անոր հետ մեռնիլ… Անոր մահով։

Ճամբու դրինք Անոր ու Կորիւնին, որոնք երջանիկ էին մեկնելու դէպի իրենց հայրենի աւերակները, որոնք դեռ կը ծխային։ Մնացող խումբը մահուան յուղումով, գերմարդկային ճիգ գործ կը դնէր՝ չնետուելու մեկնողներու հետ առագաստանաւին մէջ, որ կը գնար դէպի մահը։

Վ. ՓԱՓԱԶԵԱՆ (ԿՈՄՍ)

***

ԳԷՈՐԳ ընդամէնը 37 տարի ապրեցաւ, բայց որքան հարուստ եղաւ անոր կեանքը, — ֆետայի, տեռորիստ, կազմակերպիչ ու ղեկավար։ Իր կարճ կեանքի ընթացքին ան կատարեց այնպիսի գործեր, որոնք դեռ երկար ժամանակ պիտի մնան ներշնչման կենդանի աղբիւրը գալիք սերունդներու։

Մ. ՕՁԱՆԵԱՆ

ԳԷՈՐԳ ՉԱՒՈՒՇԻ, ԳԱԼԷԻ ԵՒ ՅԱԿՈԲԻ

ՅԻՇԱՏԱԿԻՆ

Այս տարուան Ապրիլ եւ Մայիս ամիսներին բոլորուեց Հ. Յ. Դաշնակցութեան փետայական անդրանիկ սերունդի հերոսամարտի յիսնամեակը:

Առաջինը տեղի ունեցաւ Ռշտունեաց աշխարհի մաս կազմող Աղթամար կղզում: Երկրորդը՝ Մշոյ դաշտի Սուլուխ գիւղում:

Երկուքն էլ տեղի ունեցան 1907 Ապրիլ եւ Մայիս ամիսներին, երբ Տարօն ու Վասպուրական զուլումների երկունքին էին ապրում, Մամիկոնեան եւ Արծրունի աւանդութիւններով, սրբավայրերով, ամրոցներով ու այլ յուշարձաններով հարուստ հայրենիքում էին շնչում, ժողովրդային բանահիւսութեան շնչով գրահւում:

Լի հրայրքով՝ ուզում եմ պանծացնել զոյգ յիսնամեակները նորերի համար:

***

1907 *Թուականի Աւագ Շաբաթն էր:*

Ծաղկազարդի յիշատակելի օրը:

Այդ գիշերն իսկ Աղթամար կղզին իջած էր փետայական եօթը հոգինոց մի խումբ, գլխաւորութեամբ մտաւորական հայդուկ Սարգիս Բարսեղեանի, ճանաչուած Վանայ Սարգիս անուամբ: Խումբը կղզին էր մտել հանգստանալու՝ տօնական շաբաթուան առիթով:

Բայց լրտեսների միջոցով Վանի կուսակալութիւնը իմացել էր փետայիների ներկայութիւնը կղզիին մէջ: Գիշերով իսկ շարժման էին դրուել մէկ վաշտ զօրք, երեք լեռնային հրանօթներ, իսկ հետեւակ ու ձիաւոր օսմանեան ջոկատներ հսկողութեան տակ էին առել առափնեայ կէտեր, ուրեղից կարելի կը լինէր օգնութեան հասնել պաշարուածներին:

Թէ՛ ցամաքից եւ թէ ծովից օղակի մէջ առին կղզին:

Որոտացին հրանօթները, պայթեցին հրազէններ, զօրքով լեց-

ուած նաւերը յառաջացան դէպի կղզին, ցամաքահանման հրամանով:

Երեք օր շարունակուեցին ծովային յարձակման և ռմբակոծման գործողութիւնները, իսկ ֆետայական խումբի դիմադրութիւնը՝ Աղթամար կղզու դիրքերից:

Պաշարուածները կղզուց հեռանալու միջոցից զուրկ՝ էին, որով ընդհարումն երկուստեք կարող էր երկարել:

Կելիեկուզանցի հայ ընտանիք մը

Այս միջոցին էր, որ տեղի ունեցաւ Աղթամարի թեմական դիշերօթիկ դպրոցի պատանիների մի խիզախ քայլը:

13–15 *տարու չորս անձնազոհ դպրոցականներ, մահուան վըտանգը աչք առած, Ախտալանքից*(*) *փախցրին իրենց մարզանքի փոք-*

(*) Աղթամարի դրսի տունը գտնւում է կղզու հանդիպակաց կողմը, ցամաքի վրայ, ուր կեդրոնացած են վանքի ագարակը, վանական կառավարչութիւնը եւ այլ բաժինները: Հ. Կ.

րիկ նաւակը։ Մթնշաղից օգտուելով անցան պահակ ոստիկանների հսկողութեան սահմանը։ Հնարիմաց զգուշաւորութեամբ ծով հանեցին փրկարար նաւակը։ Կրակոցների տակ պատանիները թիավարեցին ծովի բացերը եւ յաջողեցին մակոյկով հասնել Աղթամար կղզին։

Պատանիների այս փայլուն յաջողութեան շնորհիւ խումբը պատեհութիւն ունեցաւ փրկուելու։ Փոքր մակոյկով ֆետայիները անցան ծովային պաշարման գծից։ Դուրս եկան ցամաք անվտանգ, ամօթալի կացութեան առաջ դնելով Թրքական սպայակոյտը։

Երբ խումբը թողել էր կղզին, յաջորդ օրը (Աւագ Հինգշաբթի) նոր միայն Թուրք զինական ուժերը համարձակ մուտք գործեցին կղզին։ Այդ պահին սպաննուեց պատանի անձնազոհներից Յակոբ Գուլոյեանը, որ համազարկից շփոթուած իրեն ծով էր ձգել ալիքների մէջ... այնտեղ էլ ընդունեց մահաւիթ գնդակը։

⁂

Երկրորդը՝ Սուլուխի կռիւն էր։

Սուլուխ եւ Գէորգ Չաւուշ։ Երկու անուններ իրարուց անբաժանելի։ Իրարմով ամբողջացած։

Մարտահրաւէր ընդունող ոգին է Գէորգ Չաւուշը, Տարօնի վագրը, հայ յեղափոխութեան տիրական դէմքը, նոր հայութեան Սասունցի Դաւիթը։

Նա ջան-ֆետայի էր ծնուած. զէնքի էր փարել ու մի խումբ գժերի հետ աշխատաւոր դասի պաշտպան դարձել։ Յարաժամ պայքարի մէջ էր Թուրք աւարառուների եւ քիւրտ կողոպտիչների դէմ։

1887 թուականից մինչեւ 1907, ամբողջ քսան տարի, իր ժողովրդի պատժիչ բազուկը եղաւ Տարօնում։ Աղբիւր-Սերոբի եղերական վախճանից յետոյ նրա գործի արժանընտիր շարունակողը հանդիսացաւ։ Գործակցեց Անդրանիկին, քայլեց Մուրատի հետ։

1904ի Աղթամարի առաջին պատմական կռուից յետոյ նորից վերադարձաւ Տարօն, որին մի պահ կարծես անտէր ձգած էր։

Ռուբէնը Գէորգ Չաւուշի խմբի մէջ թրծուեց։ Դարձաւ նրան աջակից։

Զինապայքարի վերջին օղակը եղաւ Սուլուխի անհաւասար դիւցազնամարտը, որ, աւաղ, վերջինը եղաւ։

Դա 1907 թուականի Մայիս 27ին էր։

Այդ օրը նա իր ֆետայական խմբով, որի մէջն էր Ռուբէնը, կը

դառնուէր Մշոյ դաշտի Սուլուխ դիւղում: Պատրաստւում էր դուրս դալ երկրից, իբրեւ ներկայացուցիչ պատդամաւոր մասնակցելու Հ. Յ. Դաշնակցութեան Դ. Ընդհանուր ժողովին:

Գէորգին հետապնդող պետական ուժերը վրայ են հասնում եւ չրջապատում Սուլուխը, որ բաց դաշտի մէջ ընկած մի մեծ հայկական դիւղ էր, ընդմէջ Արածանիի եւ Մեղրագետի:

Յանկարծակիի եկած Գէորգը հարկադրւում է ընդունել ճակատագրական կռիւը իր փետացական խմբով եւ դիւղի մարտական ուժերով՝ ընդամէնը ութսուն հոդի: Իսկ թշնամին, մի քանի հազար կանոնաւոր զօրք, մի դումարտակ ձիաւորներ, թնդանօթներով չրջապատում է դիւղը:

Սուլուխի կռուին առաջին վիրաւորը կը լինի ինքը Գէորգը եւ ապա իր ալ բաղուկ քալարի դինակից Գալէն: Երբ դիչերը վրայ կը հասնի, խումբը կը յաջողի ճեղքել պաշարող թշնամու չղթան եւ հեռանալ դիւղից:

Երբ կ'ուղեն իրենց հետ առնել վիրաւոր Գէորգին, նա մերժում է՝ ասելով.

«Ջանդիի (հիւանդոտ) մը համար խումբը մի վտանդէք, դնացէք»:

Մահացու վէրքից դալարուող Գէորգը իր վերջին հռնդիւնը կ'արձակի Սուլուխի մօտակայ չամբուտների մէջ, 1907 Մայիս 28ին:

Տասնումէկ տարի յետոյ, 1918 Մայիս 28ին, հայ ժողովուրդը ունեցաւ իր անկախ, ազատ հանրապետութիւնը...

Հայկական ազատամարտի այս երկու դրուագները կատարուեցին սրանից յետոյ տարի առաջ մեր բնաչխարհի սրտի վրայ՝ Տարօնում եւ Վասպուրականում:

1957 Հ. ԿՈՍՈՑԵԱՆ

ԳԷՈՐԳԻ ՏԱՐԲԵՐՈՒԹԻՒՆԸ

Բնութեան մէջ Արարոյի պէս հող մը կայ, որ արիութեան ու առաքինութեան հունտեր կը ցանէ ընդունակ կամ անընդունակ գետիններու վրայ եւ սրտերու մէջ։

Սեւահողի նման էր Գէորգը. եւ այդ պատճառով էր որ իր սրտին մէջ նետուած արիութեան ու առաքինութեան հունտերը ոչ միայն չչորցան, այլեւ արմատ կապեցին, արտադրելով ծաղիկ ու պտուղ...

Բոլորի պէս, հասարակ ու հողեղէն էր Գէորգը, բայց զատուեցաւ հասարակ մահկանացուներէն ու աչքի զարկաւ ո՛չ թէ Սողոյի պէս, իր ահեղ հասակովը, այլ իր ահեղ հոգիովը...

Միշտ այսպէս է. այս երկրի վրայ գեղեցիկ երգ մը թողնելու համար, «մեծ նիւթ»ի եւ «գեղեցիկ ձեւեր»ու պէտք չկայ, անհրաժեշտ է Գէորգի պէս կարճահասակ նիւթ, ձեւեր, բայց կարկառուն սէր ու թիկնեղ հոգի ունենալ...

Նա կարող էր նստիլ իր հայրենի Մըքըլինկ գիւղին մէջ, հլութեամբ իր հարկը վճարել մի բռնակալ իշխանութեան, գլուխը խոնարհել վաւերական նկատուած կանոններու, եթէ սիրահարուած լինէր ինքն իր վրայ։

Բայց նա սիրահարուած էր ուրիշներու վրայ, բայց նա սիրահարուած էր ազատութեան վրայ, բոլոր ճշմարիտ սիրահարներու նման, մոռնալով ինքզինքը...

Սակայն մոռնալով ինքզինքը, նա ընաւ չմոլորեցաւ, ազատութեան տանող անտառներու եւ արահետներու մէջ, որովհետեւ արդարութիւնը կ'առաջնորդէր զինք...

Նա արդարութեան վրայ շատ աւելի վստահութիւն կը տածէր, քան իր հարազատներուն... Այս պատճառով էր որ նա դաշոյնի տակ խողխողեց իր հօրեղբայրը, որովհետեւ վերջինս արհամարհած էր արդարութիւնը...

Բոլոր մարդոց պէս ցանկալի իրականացումներու տենչն ունէր, առանց սակայն ցանկալի հնարաւորութիւններու... բայց շատերէն տարբերուեցաւ անով՝ որ իր բոլոր հնարաւորութիւնները զոհաբերեց ցանկալի իրականացումներու իր տենչին...

Նա, որ խուսափեցաւ, ժլատ եղաւ կեանքի վայելքներու համար վատնելու մէջ, ինքզինքը չտայլեց երբ վտանգն ու մահը ներկայացան...

Այդ պատճառով է որ ժողովուրդը բնաւ չհաւատաց թէ վտանգը կարող է վնասել զայն, ու մահը պիտի խափանէ իր ղօրծը...

Եւ ճշմարիտ է ժողովուրդը, որովհետեւ տարբեր տարազներով, տարբեր անուններով, տարբեր ուղղութիւններու վրայ անակընկալ կերպով կը յայտնուի ան, ռազմիկ Գէորգը, հարուածելու համար անարդարութիւնը, եւ յարդարելու համար արդարութեան ու ազատութեան ուղին...

ՄՈՒՍԱՍԻՐ

ԱՌ ԳԷՈՐԳ ՋԱԻՈՒՇ

Քաջա՛ղն,

Ի՞նչ կ'ուսուցանես մեզի, երիտասարդներուս:

Եփրատի եղէգնուտին մէջ, երբ արիւնը կը բխա՛ր վէրքէդ եւ կեանքը, եղերական վերջալոյսի մը նման կը մարէր թարթիչներուդ ետին, քու պատկերդ, յուշ կու տայ ինծի Որատիոսի խօսքերը.

— Dulce et decorum est propatria mori, (Քա՛ղցր է ու պեղեցիկ մեռնիլ յանուն հայրենիքի):

*
**

Դիւցա՛ղն,

Ի՞նչ կը կտակես մեզի, երիտասարդներուս:

Սուլուխի տխուր մէկ երդիքին տակ, երբ, վիրաւոր ու յուսահատ, կը խնդրէիր «անտէր չթողնել եղսոն ու վարդպէտը», քաջալինդ բունէդ ծլած բարունակը, ինծի կը թուի թէ կը կրկնէիր Տիտոնի խօսքը.

— Exoriare aliquis nostris ex ossibus ultor, (*Թող վրէժխընդի՛ր մը ծնի, օր մը, իմ աճիւններէս*):

***

Գրքի տղաք, մեզի սորվեցուցին լատինական խօսք մը.

— Հերոսին յիշատակը հերոսներ կը ծնի:

Հազար ափսո՛ս, հերո՛ս, մարդիկ հիմա մոռցե՛ր են ձեր օրերու արի արանց ռոմանթիզմը, ասպետական ու հրաշալի անձնուիրութիւնը: Դուք կռիւ ըրիք եւ ձեր արիւնով գնեցիք դրօշ մը եռագոյն, խորհրդանիշն անկախութեան: Ու եկան մարդիկ, որ կը կռուին ձեր արեան յիշատակին դէմ:

***

Առիւծասի՛րտ,

Հանգստացի՛ր, հանգստացի՛ր, խօսքը անոնցը չէ որ կը վիճին դրօշին համար, խօսքը մե՛րն է, երիտասարդներո՛ւնը, «օրուան տղո՛ցը»: Եւ մենք պէտք չունինք հարցնելու ասոր կամ անոր կարծիքը, եւ մենք, որ կը մերժենք ճանչնալ Հայ մը մեզմէ աւելի իրաւատէր, մեզմէ աւելի բարձր խօսելու չափ յանդուգն, մենք մեր սիրտին վրայ կ'ընդունինք հայկական անկախութեան նահատակներուն խորհրդանշանը, մեր եռագոյնը:

Ու եթէ, հրաշալի՛ նահատակ, մէկը, վարէն գայ թէ վերէն, յանդգնի վիճիլ մեզի հետ՝ վերագնահատելու համար ձեր թափած արեան իմաստը եւ շահած դրօշին արժէքը, մե՛նք, երիտասարդներս, կը պատասխանենք.

— Ո՛չ մէկ խօսք, վերաքննելի չէ անկախութեան համար թափուած արիւնը, ա՛յս է մեր կամքը, ա՛յս է կամքը անոնց՝ որոնց կը ծագի արեւը:

Շ. ՆԱՐԴՈՒՆԻ

ՍԱՍՆՈՅ ՀԵՐՈՍԸ

Մանուկ էի երբ զգայի Թուրքին եւ քիւրտին վախը: Մայրերը յաճախ կը սաստէին իրենց մանուկները. «Սպասէ, հիմա քիւրտը կու գայ, քեզ քիւրտին պիտի տամ»: Երեխաները սարսափեցնելու համար՝ այդքան բաւական էր: Մեր մանուկ միտքը քիւրտի երկիւղին տակ կը ցնցուէր, ակամայ տեղի կու տայինք եւ կը լռէինք:

Քիւրտին վախի ազդեցութեան տակ հասակ նետեցինք ու են–

թարկուեցանք դաժան ու անողոք հարուածներուն: Ժողովուրդի մէկ մասը ցուպը ձեռքը լինկաւ դռնէ դուռ, դարիսպ օտար աչխարհ:

Վերջապէս, եղաւ անկարելին: Օր մըն ալ արեան ովկիանոսի դառնացած ալիքներէն ծնունդ առին չորք մը քաջեր, որոնց ամենէն յանդուգնն ու խիզախը Սասնոյ Մըքրտիչ դիւցազի կարճուկ Գէորգն էր:

Բնական ընդունակութիւնը չուտով ի յայտ բերաւ իր ակզբնական հաւատքով իսկ յեղափոխութեան մէջ: Առաջին օրէն մարզուած ու փորձուած մարտիկի մը ապաւորութիւնը կը թողուր ամէնուն վրայ: Անոր վճիռը՝ աներկրայ եւ անողոք, չարագործները առանց վարանումի կը հարուածէր:

Անունը կայծակի արագութեամբ տարածուեցաւ բովանդակ Տարօնի աշխարհը՝ լեզուապատառ ընելով թուրքն ու քիւրտը: Ֆալը դադար չունէր, կը սուրար ու կը սաւառնէր լեռ ու դաշտ, պատուար հանդիսանալով բռնութեան չարիքներուն:

Տարօնի աշխարհը իր քաջարի մարտիկներով ծառացաւ ոսոխին դէմ, նոյնքան եւ աւելի երկիւղ ազդելով քիւրտ մեծ ու պզտիկ լաճերուն: Գէորգ անունը մխայն բաւական էր մղոններով հեռու քիւրտը սարսափեցնելու: Աներեւոյթ ուժ մըն էր, կամ եթէ կ'ուզէք, ժողովուրդի կոչումով, ներքնական էակ մը՝ որ անթիւ անգամ կռուի մէջ մտաւ: Շատ անգամ իր դամբանականը կարդացին բայց մեռած Գէորգը յարութիւն կ'առնէր երկրի մասին վրայ ուր թուրքը ու քիւրտը պինուած՝ կը յարձակէին անդէն հայու ինչքի, պատուի եւ կեանքի վրայ:

Հերոսը ամբողջ քսան տարի զոհաբերուեցաւ ազատութեան փշոտ ճանապարհի վրայ ու այդ արիւնոտ թուականներուն, նոյնիսկ իր վախճանական վիճակին մէջ, իշխեց ու սարսուռ ազդեց հայ դաւաճան եւ տաճիկ չարագործները անխնայ եւ անխոնջ պատժեց, շատ անգամ վայրագ բռնութեան ալիքը իր հունին մէջ խեղդեց, ամէն վտանգ աչք առաւ, կուրծք տուաւ թուրին ու դնդակին, անչեղ մէկ սկզբունք ընտրելով՝ զոհուիլ ճնշուած ու տառապած հայ ժողովուրդի բարիքին համար: Անուն տուաւ, իր անվախ հերոսութեամբ հռչակ հանեց. հինգ տարեկան մանուկ իր անուան վրայ յօրինուած երգը վկայ: Թշնամին երկիւղէն սարսափահար՝ զայն աներեւոյթ ոգի մը նկատեց, ներքնական ուժ, կամ աստուածային զօրութեամբ զրահապատ համարեց: Հազար ու մէկ քաջագործութեան չարքին շատ մըն ալ առասպելներ հիւսեցին քաջին անուան շուրջ: Նման հերոսութիւն-

նկատի ունի Տարօն–Տուրուբերանի պատմական աշխարհը, հայութեան օրրանը:

Յարգանք խոնարհ յիշատակին, անմոռանալի հերոսներ, ձեր զոհաբերուած ու նուիրագործուած յիշատակները անթառամ պիտի մնան եկող ու գացող հայ սերունդին քով, ու ձեր դիւցազներգը անվարան ու յաւէտ պիտի թրթռայ հայու շրթունքին:

Պ. ՎԱՐԴԱՆԵԱՆ

ԳԷՈՐԳ ԶԱԽՈՒՇԻ ԱՆՈՒՆՈՎ ԿՈՉՈՒԱԾ ԼԵՌԸ

ԳԷՈՐԳ ԶԱԽՈՒՇԻ ԱՐՁԱՆԻՆ ԴԻՄԱՑ

Հայրենիք այցելութեանս ընթացքին, առիք ունեցայ այցելու Թոլհնի շրջանի սասունցիներու գիւղերը, որոնք շրջապատուած

են բլուրներով եւ ժայռերով: Տեսարանը պահ մը գիս տարաւ դէպի անցեալի պատմութիւնը, մինչեւ Համաշխարհային Առաջին պատերազմը, երբ սասունցի ժողովուրդը մէկ սիրտ մէկ հոգի եղած՝ կըռուեցաւ մինչեւ վերջին շունչը:

Թշնամին կ'ուզէր բնաջնջել սասունցիները, նկատելով զանոնք անվիջող յեղափոխականներ:

Անօթի ու բոպիկ՝ անոնք լեռներու եւ ձորերու մէջ կռուեցան թշնամիին դէմ, պատրաստ՝ հայրենիքի ազատութեան համար զոհելու իրենց կեանքը:

Պատերազմէն ետք, սասունցի ժողովուրդի բեկորները ստիպուած ձգեցին իրենց ծննդավայրը ու անցան արեւելեան Հայաստան:

Անոնք ուզեցին լեռներու վրայ հաստատել իրենց օճախը, որպէսզի նմանի իրենց երկրին եւ այս նպատակին ծառայող յարմարագոյն վայրը նկատեցին Արագածի շրջանը:

Սասունցիները մինչեւ օրս կը պահեն իրենց սովորութիւնները, կենդանի կը պահեն անցեալի դէպքերն ու դէմքերը, ինչպէս Անդրանիկի, Հրայրի, Գէորգ Զաւուշի, Սպաղանացց Մակարի, Գալէի, Գուրգէնի, վահանի, Սերոբ Աղբիւրի եւ ուրիշներու կապուած սխրագործութիւնները:

Սասունէն ազատուած ժողովուրդի զաւակները կ'ապրին իրենց ծնողներուն ապրումներով: Անցեալին, Սասնոյ լեռներու եւ ձորերու մէջ պատնէշներ կը կանգնէին եւ նահատակուած հերոսներուն շիրիմը կորուստէ փրկելու համար՝ բարակոյտ մը կը բարձրացնէին· մինչ այսօր, նոյն այդ սասունցիներու թոռները ոչ թէ բարակոյտով կ'ուզեն յաւերժացնել հերոսը, այլ՝ արձաններով:

Ուջան գիւղի հրապարակին վրայ կը տեսնենք Սասնոյ հերոս զօր· Անդրանիկի կիսանդրին, հաստատուած՝ ժայռակոյտի մը վրայ: Իսկ անդին, Աշնակ գիւղին մէջ, Գէորգ Զաւուշի հարազատները պատրաստած են *«Գէորգ Զաւուշի տուն-թանգարան»*ը, որուն ճակտին վրայ գետեղած են ազգային հերոս Գէորգ Զաւուշի յուշարձանը:

Անդրանիկը, Գէորգը, սասունցի նոր սերունդը գիս պահ մը դէպի անցեալ եւ Սասնոյ լեռները տանելէ ետք, վերադարձուցին ներկային: Ներկայ մը, որ սիրտս հպարտութեամբ կը լեցնէ: Մեր հերոսները ոչ միայն ժողովուրդին սրտին ու մտքին մէջ են, այլեւ բուն իսկ մայր հայրենիքի մէջ, եւ իրենց խիզախ կեցուածքով՝ կ'իշխեն իւրաքանչիւր հայու սրտին:

Անոնք անցան ազատագրութեան արիւնալի ճանապարհէն եւ [illegible] չէ մոռցած: Ա Ի Ո

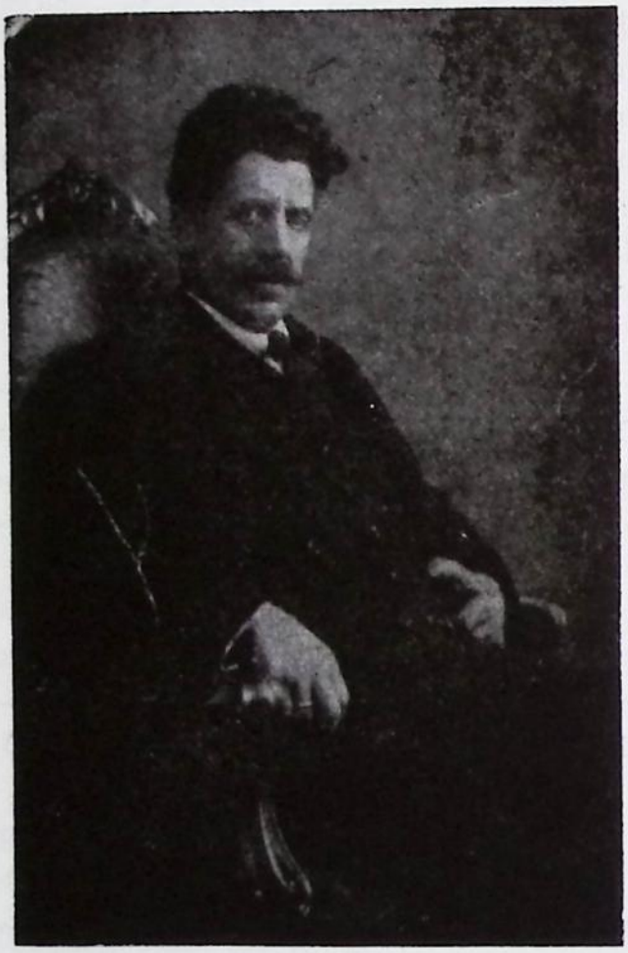

ԶՕՐ. ՍԵՊՈՒՀ

Գէորգը գիտէր կռուել, կառավարել, հրահանգել, դիրքեր նշանակել եւ ռազմական խնդիրներ լուծել, բայց ցուցամոլութիւն չէր սիրում:

Գէորգին ես տեսայ Սասնոյ կռուից յետոյ Ալպաքում: Նա լաւ կռիւ մըն էլ ունեցաւ Նեմրութի եւ Գրգուռի լանջերում գտնուած Շամիրամ գիւղում: Այս՝ նրա հարիւրաւոր կռիւներից մէկն էր:

Գէորգ Զաւուշը առաջնակարգ խմբապետներից ամենանշանաւորն էր: Ծնուած ու մեծցած Սասունի մէջ: Գիտէր լեռները ու ձորերը· գիտէր անառիկ ու անմատչելի վայրերը: Դրա համար նրա ամէն մի հրահանգը մեծ նշանակութիւն ունէր կռուող ֆետայիներուն եւ ժողովուրդի համար: Մեր պատմութիւնը նրա մասին ժլատ է եղած:

ՍԵՊՈՒՀ

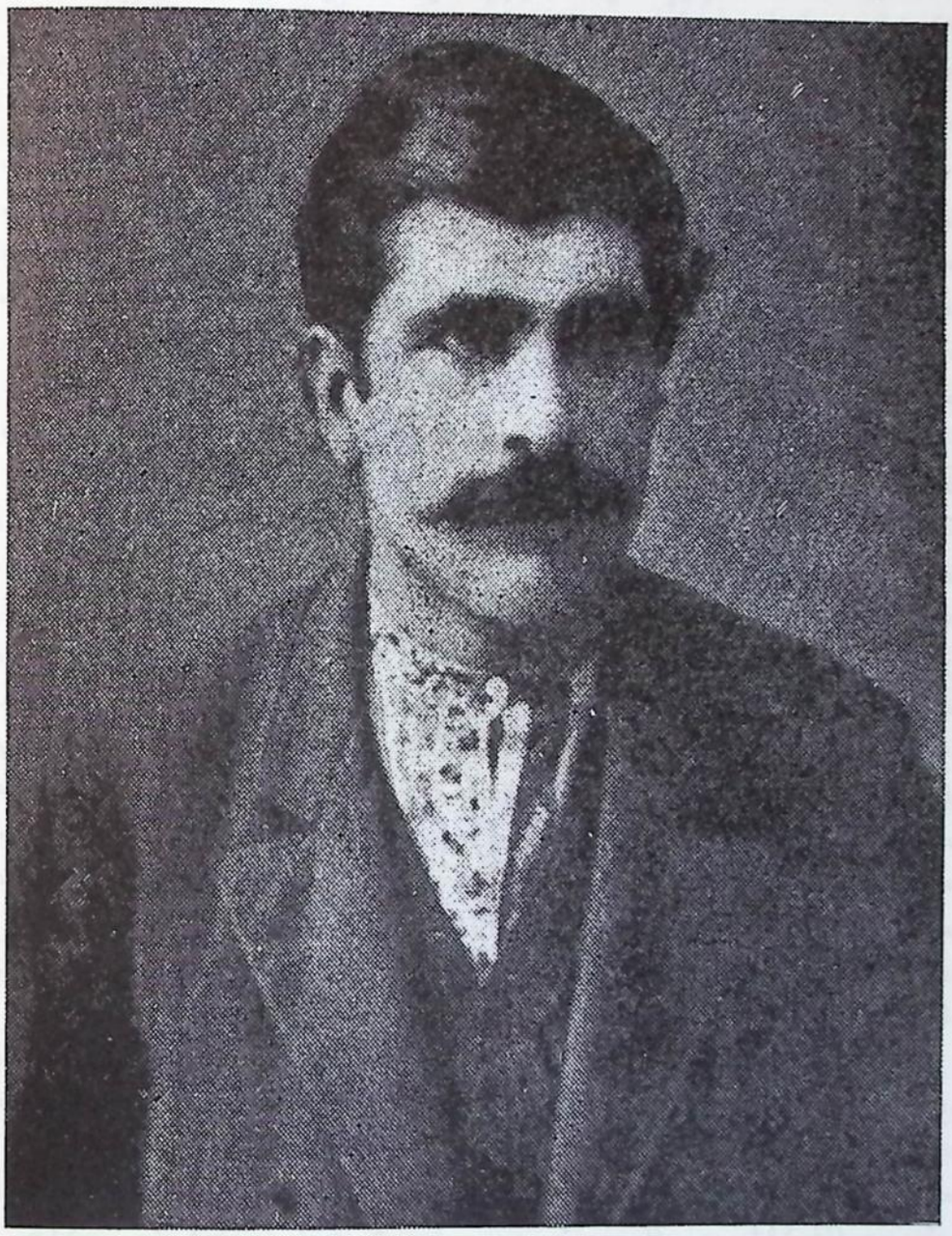

ԱՐԱԲՈՅ

ԱՐԱԲՈՅ

Նորէն անդրապատնանք 1885–91 թուականներուն: Մինչ Դուբան–Բարձրաւանդակի չրջանին մէջ, չնորհիւ վանքերու, դպրոցներու եւ քարոզիչներու ազդեցութեան, հայ ազգային ոգին կ'արթընար եւ հող կը պատրաստուէր յեղափոխութեան համար, Կռուածաղիկի չրջանին մէջ — Առաքելոց վանքի չուրջ, եւ Սասնոյ Բռնաչէն գաւառին մէջ Ս. Աղբիւրի չուրջ, իրարմէ անկախ, երկու «աւազակներ» էին երեւան եկել: Սկիզբը անոնք կը զործէին անջատ, բայց յետոյ միացան: Առնցմէ մէկն էր Դերկեւանքցի Մհոն, անդրադէտ երիտասարդ մը, իսկ միւսը՝ Արաբոն, որ քիչ մը կարդացած էր Առաքելոց վանքին մէջ: Սկզբնական չրջանին մէջ այդ երկուքն ալ պարզ աւազակներ էին այն տարբերութեամբ միայն, որ կը թալլէին ո՛չ թէ հարստանալու համար, այլ իշխանաւորներ դառնալու նպատակով: Անոնք կը մտածէին, որ ևթէ քիւրտերու մէջ կան թօռուններ, հայերու մէջ ալ կրնան ըլլալ եւ պէտք է ըլլան: Եւ ճիշդ այնպէս, ինչպէս քիւրտ աչերէթները կ'ընէին, անոնք ալ իրենց դինուած խումբերը կազմած իրաւունք ունէին թալանելու հակառակորդները: Ժողովուրդի աչքին անոնք հերոսներ էին եւ պաշտամունքի առարկայ, որովհետեւ կը ներկայացնէին ժամանակի պահանջները ու կը մարմնաւորէին ժողովրդական ըմբոստութեան ոգին, անոր մարտական տարրի հասկացողութիւնները:

Մանաւորապէս Արաբոն չուտով կը դառնայ իրապէս թօռուն մը: Անոր համար ան ունէր ամէն յարմարութիւն: Ըլլալով Բալակցոց չրջանի կոռթէկը դլուխէն, ուր կան ամուր լեռներ, քաջ հայեր եւ հայախօս քիւրտեր, որոնք սիրտհար են քաջ մարդոց եւ արկածախընդրութիւններու, Արաբոն չուտով այնպիսի հռչակ մը հանեց, որ ամբողջ չրջանի հայերը եւ մասամբ նոյնիսկ քիւրտերը իրեն ենթարկուեցան: Սկիզբները ան կը վարուի հայերու եւ քիւրտերու հետ ճիշդ այնպէս ինչպէս քիւրտ թօռուն մը՝ իր հպատակներուն հետ. կը պաշտպանէ իր չրջանի մարդիկը եւ թշնամի է անոնց, որոնք իրեն հպատակ չեն: Իր յարձակումները հակառակորդներուն վրայ ան կը հասցնէ մինչեւ Խութի, Մուչի սահմանները: Ան հաւաքեր է իր

չուրջ ղալամները, որոնք ինչպէս քիւրտ Թօռունի մօտ, իր հաւատա-
լիմ պինուորներն ու ծառաները են: Անոնց միջոցով է, որ Արաբոն
սարսափ կը սփռէ իր չուրջ եւ հնազանդութեան մէջ կը պահէ իր
«հպատակները»: Ան հակառակ է կառավարութեան, մանաւանդ հար-
կահաւաքներուն. թոյլ չի տար որ անոնք տուրք հաւաքեն եւ առ-
հասարակ որեւէ գործ ունենան իր շրջանին մէջ: Ան կը մտածէ ճիշդ

ՄԽՕ ՇԱՀԷՆ

այնպէս ինչպէս Մալաթիոյի փէշերուն ապաւինած Բալակցի ցեղա-
պետները: «Եթէ այդ երկրի տէրը եւ գեկավարը ինքն է, ի՞նչ կարիք
կայ Ռոմի (Թուրքի) իշխանութեան. ինչո՞ւ պէտք է տուրք տրուի
ուրիշին, երբ որ ինք կայ»:

Արաբոն արդէն մեծ հռչակ ունի հայերու մէջ, որքան Մուսա
բէկ մը կամ Հաճի Ֆելօ մը քիւրտերու մէջ:

Այս գրեթէ անգրագէտ մարդը, ազդուելով շրջապատող քիւրտ թօռուններու աշիրէթային գաղափարներէն, իրենք եւս կը ձգտին թօթափել ստրկութեան լուծը եւ ապրիլ ազատ ու ինքնիշխան: Կարելի չէ ըսել, թէ անոնց հողածութեան առարկան հայ ժողովուրդն է իր թշուառութեամբ. անոնք աւելի քիւրտ աշիրէթներու նմանուելու ձգտումը ունին: Բայց երբ Արաբօն կը շփուի Մշոյ դաշտի ժողովուր-

ՎԱՐԴԱՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏ

դին հետ, երբ կը ծանօթանայ այնտեղ խմորուող գաղափարներուն, երբ կը տեսնէ թէ Մշոյ աշխարհին մէջ խոշոր տարբերութիւն կայ հայու եւ քիւրտի, քրիստոնեայի եւ իսլամի միջեւ, երբ կը նկատէ թէ Մուսա բէկը, տաճիկ զարիլաթները եւ կառավարութիւնը կը հալածեն հայը՝ հայ ըլլալուն համար, Արաբօն կամաց կամաց կը կերպարանափոխուի եւ պարզ աշիրէթապետի մէջ կ'արթննան ազգային եւ կրօնական զգացումները: Եւ ի պատասխան իսլամներու հասցուցած չարիքներուն, ինքն ալ կը սկսի վրէժ լուծել իսլամներէն ընդու-

նելով իրեն իբրեւ նշանաբան «խլամի մալն ուտելը, անոր վնասելը, թալանելն ու սպաննելը հալալ է»: Եւ իր սկսած այս նոր գործունէութեան շրջանին մէջ Արաբոն կը ընկալւորուի նաեւ հետեւեալ գաղափարներով.— «Հայը, խեղճը, ռայաթը պաշտպանելը լաւ է»: «Ռայաթ հայը աշիր դարձնելը նոյնպէս լաւ է»: «Հայը այնքան պէտք է ուժեղացնել, որ անոր աստղը պայծառանայ եւ ուժ ունենայ մինչեւ Շամ քշելու այս եկուոր անօրէնները»:

Սահմանակից քիւրտեր թուրք զօրքերուն կը միանան՝
Արաբոյի եւ Գէորգի դէմ կռուելու:

*
**

Արաբոյի խումբը 1889–90ական թուականներուն արդէն համարեա թէ ունէր ֆետայիներու խումբի բնաւորութիւն: Ժողովուրդը անոր վրայ կը նայէր իբր իր ազատարարի ու պաշտպանի, մանաւանդ որ այժմս Արաբոն ալ իրօք այլեւս չէր ներկայացներ երկրորդ

Մուսա բէկ մը կամ Հաճի Ֆերօ մը։ Հետզհետէ կերպարանափոխուելով ան իրապէս դարձեր էր արդէն ճնշուած հայերու պաշտպանը։ Այդ կերպարանափոխման նպաստեր էին Ներսէս վրդ. Խարախանեան, Վարդան, Յովհաննէս եւ Ղազար վարդապետները, ինչպէս նաեւ անցորդ յեղափոխականները՝ Արշակը եւ Յովսէփ Արղութեանը, որոնք իրենց խորհուրդներով ներշնչած են Արաբոյին ազգային ազատութեան գաղափարները։

Կառավարութիւնը սկիզբները Արաբոյին վրայ կը նայէր իբրեւ պարզ աւազակի վրայ։ Եւ չնայելով որ ան մեծ հռչակ ունէր եւ գրեթէ իւրաքանչիւր օր կ'ընէր թալան, աւերում կամ սպանութիւն, անոր «գործունէութիւնը» առանձին ուշադրութեան չէր արժանանար, քանի որ շատ սովորական էր Դուրան-Բարձրաւանդակի շրջանին համար· հազարաւոր քիւրտ աշիրէթապետեր ու թօռուններ նոյնը կ'ընէին, առանց շարքին կ'աւելնար հայ մը եւս, ուրիշ ոչինչ։ Բայց երբ Արաբոն կը սկսի պաշտպանել հայ ազգի շահերը եւ կազմակերպել հայ տարրը թէ՛ աշիրէթական, թէ կառավարական բռնութեանց դէմ, իշխանութիւնը այլեւս չի կրնար անտարբեր մնալ եւ կը սկսի հետապնդել զայն խուզարկելով անոր տունը եւ աշխատելով ձերբակալել։ Վերջ ի վերջոյ հայ մատնիչներու ցուցմունքով կառավարութիւնը կը ձերբակալէ զինք Բերդակ գիւղի մէջ։ Յետոյ ձեւ մը գտնելով դուրս կ'ելլէ բանտէն եւ կ'անցնի Կովկաս։

Արաբոյի բանտարկուելէն յետոյ անոր խումբը չի քայքայուիր· խումբի գլուխը կ'անցնի Լեւոնը, որ Արաբոյի վրէժը լուծելու համար Գէորգ Զաւուշի, Գեալշօ Մանուկի եւ երեք ուրիշ ընկերներու հետ կը մտնեն Ալիզոնան գիւղը եւ կը սպաննեն մատնիչ Կրպոն։ Երբ Արաբոն բանտէն դուրս կու գայ, Լեւոնը կը միանայ անոր եւ միասին կ'երթան Կովկաս, ուր թէ՛ Լեւոնը եւ թէ Արաբոն կը մտնեն Հ. Յ. Դաշնակցութեան շարքերուն մէջ եւ 16 հոգինոց խումբ մը կազմելով, 1893 թուին կը վերադառնան Երկիր։ Ճանապարհին Գողլուի սարերուն մէջ, քիւրտերու հետ կռուի մը ատեն կը սպաննուի Լեւոնը, իսկ Արաբոն իր հետ վերցնելով միայն 5 հոգի, Համիտիէ քիւրտերու տարազով կը շարունակէ ճամբան դէպի Դուրան· բայց Գեալխարի ձորին մէջ նորէն կռուի կը բռնուին եւ բոլորն ալ կը սպաննուին։ Կռուի ատեն մեծ քաջութիւն ցոյց կու տան Արաբոն եւ Վարդան անունով ընկեր մը, կարծեմ Ախալցխացին։ Անոնց բոլոր ջանքերը ճեղքելու թշնամիին օղակը եւ հասնելու հանդիպակաց Տաւրոսի լեռները ի զուր կ'անցնին։ Արաբոն կը մեռնի չհասած իր նպատա-

կէն, բայց ժողովուրդը երկար առեն չէր հաւատար, թէ ան մեռած է, այլ կը կարծէր թէ առաջուան պէս կը դոլծէ լեռներուն մէջ: Ա-նոր երդը մինչեւ այսօր ալ կ'երգուին թէ՛ քիւրտերը եւ թէ հայերը:

Զնայելով Արարատի սխուր վախճանին եւ անոր խումբին ցըր-ւելուն, ան չատ խոր հետքեր է թողուցեր ժողովուրդի սրտին մէջ եւ նոր ճամբայ մըն է բացեր բոլոր հայ ըմբոստներուն համար: Ա-րարատ կարելի է նկատել երբեւ հարազատ ժառանգը Մուռ Դաւիթի եւ Ալեքսանի: Հետպայ սերունդին ան թողուց թանկագին աւանդ մը, որով կ'ըսէր թէ հայն ալ կրնայ ղէնք բարձրացնել եւ ղէնքով կռուիլ քիւրտ տէրէպէյիներու դէմ: Ան ներշնչեց ժողովուրդին այն դիտակցութիւնը, թէ երկրի տէրը հայն է, իսկ տաճիկն ու քիւրտը հիւսոր են: Ան, մէկ խօսքով, սկիզբը դրաւ Ֆետայականութեան:

Ր.

Տալտրիկի երկաթահանքերէն մաս մը,
ուր մօտակայ Սասունցիները կ'երթային ամառը անցընելու:

ՆՈՐ ԳԻՐՔԵՐ

«Յեղափոխական Ալպոմ»ի մատենադարանին նուիրուած են զանազան գիրքեր, հետեւեալ ազգայիններուն կողմէ.—

ԴՐ. ՂՈՒԿԱՍ ԿԱՐԱՊԵՏԵԱՆ, Թեհրանէն.—

— *Հատընտիր*, Յովհաննէս Շիրազի (հրատարակուած իր մեկենասութեամբ), 240 էջ, Պէյրութ, 1971։
— *Կիսատպատում*, Բանինիոնի, թարգմ. Աշոտ Մուրադեան, 332 էջ, Թեհրան, 1971։
— *Սիամանթօ եւ Խջեզարէ*, Յովհաննէս Շիրազի (պարսկերէն, պատկերազարդ), 126 էջ, Թեհրան, 1971։

ԱՒԵՏԻՍ ՊՈՒԼՈՒՋԵԱՆ, Թեհրանէն, *Այդ, իմ գիւղին*, 44 էջ, Թեհրան, 1971։

ԱՐԱՄ ՀԱՅԿԱԶ, Նիւ Եորքէն, *Կարօտ*, 336 էջ, Պէյրութ, 1971։

Հեղինակի հասցէն.— ARAM HAYGAZ
6307, Everton Str.
Rego Park, N. Y. 11374, U. S. A.

ԳԵՂԱՄ ԳԵՂԱԿ, Լոս Անճելըսէն.—

— *Գեղամնամէ*, 176 էջ, Լոս Անճելըս, 1971։
— *Մրմունջ ու Մունջ*, 372 էջ, Լոս Անճելըս, 1971։
— *Վախճան օր Երեւանի մէջ*, 212 էջ, Լոս Անճելըս, 1971։
— *Հայկական նոր գիտարանութիւն*, 246 էջ, Պէյրութ, 1971։

Հեղինակի հասցէն.— KEGHAM KEGHAG
1245 N. Vine str.
Hollywood, Calif. 90038, U. S. A.

Ժ Ե Թ

ՃԱՄԲՈՐԴԱԿԱՆ ԳՐԱՍԵՆԵԱԿԸ

ԴԷՊԻ **ՄԻԱՑԵԱԼ ՆԱՀԱՆԳՆԵՐ ԵՒ ԱԻՍՏՐԱԼԻԱ**

Կ'ԱՊԱՀՈՎԷ ԶԵՐ ՃԱՄԲՈՐԴՈՒԹԻՒՆԸ՝ ՄԱՍՆԱՎԱՃԱՐՈՎ

24 ԱՄԻՍԷՆ

ԴԷՊԻ ՀԱՅԱՍՏԱՆ

14 ՕՐ ԵՐԵՒԱՆԻ ՄԷՋ, ԶՈՐՍ ՇՐՋԱՊՏՈՅՏՆԵՐ ԵՒ ՊԱՆԴՈԿ ՄԻԱՍԻՆ:

ՆԱԵԻ ՈՒՐԻՇ ՇՐՋԱՊՏՈՅՏՆԵՐ

ԴԻՒՐԱՄԱՏՋԵԼԻ ԳԻՆԵՐՈՎ

ՏՆՕՐԷՆՈՒԹԵԱՄԲ՝ **ԱԻՈՅԻ**

Հ Ե Ռ. 266492

ՊՈՒՐՃ ՀԱՄՈՒՏԻ ՔԱՂԱՔԱՊԵՏԱՐԱՆԻՆ ԴԻՄԱՑ — ԼԻԲԱՆԱՆ

Կը ստանձնենք նաեւ անցագրի (փասփոր) եւ վիզայի գործողութիւններ: Նաեւ գոյքերու փոխադրութիւն:

Հասցէ.– **JET Travel Agency**

Phone : 266492 — P.O.Box 80179

Bourj Hamoud — LEBANON

ԼՈՅՍ ՏԵՍԱԻ

ԳԷՈՐԳ ԶԱՒՈՒՇ

ԿԵԱՆՔՆ ՈՒ ԳՈՐԾՈՒՆԷՈՒԹԻՒՆԸ ՆԱՐԿԱՅԱՑՆՈՂ ՀԱՏՈՐԸ

ՁԵՐ ԴՐԱԴԱՐԱՆԻՆ ՀԱՄԱՐ ԱՆՀՐԱԺԵՇՏ Է

ՕՐԻՆԱԿ Մ Ը

• 420 էջ, պատկերազարդ (անտիպ նկարներով), ընտիր թուղթ, մաքուր տպագրութիւն, լաթակազմ: Գինն՝— Լիբանան՝ 10 լ. ո., արտասահման՝ 5 տոլար:

Ստանալու համար դիմել խմբագրութեանս՝—

AVO — A. TOUMAYAN
P. O. B. 80179
BOURDJ - HAMOUD — LEBANON

“ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԱԼՊՈՄ”Ը

10ՐԴ ՀԱՏՈՐԷՆ ՍԿՍԵԱԼ ՊԻՏԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԻ ՀԱՏՈՐՈՎ ԵՒ ԿԱԶՄՈՒԱԾ:

Յեղափոխական Ալբոմ

պատմագրական

պայքարի

յուշամատեան

ԱՂԲԻՒՐ — ՍԵՐՈԲ

9ՐԴ ՀԱՏՈՐ 1972 ԹԻՒ 3 (99)

«ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԱԼՊՈՄ»Ի
ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐ

Լիբանան (հատորը)	12 թիւ	10 Լ· ո·	իսկ	5	հատոր	40 Լ· ո·	կանխիկ
Սուրիա »	12 թիւ	12 Ս· ո·	իսկ	5	հատոր	48 Ս· ո·	կանխիկ
Պարսկաստան »	12 թիւ	300 Ռիալ	իսկ	5	հատոր	1200 Ռիալ	կանխիկ
Իրաք »	12 թիւ	1500 Ֆրլս	իսկ	5	հատոր	6000 Ֆրլս	կանխիկ
Արտասահման »	12 թիւ	5 Տոլար	իսկ	5	հատոր	20 Տոլար	կանխիկ

ՈՒՇԱԴՐՈՒԹԻՒՆ

«ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԱԼՊՈՄ»ի ցոր հասցէն

PEINTRE AVO
c/o A. TOUMAYAN
en face Municipalité, Bourj Hammoud — Liban
P. O. BOX 80179 TEL. 266492

ՄԵՐ ԳՈՐԾԱԿԱԼՆԵՐՈՒ ՀԱՍՑԷՆԵՐԸ

ՆԻՒ ԵՈՐՔ
ARMENIAN LITERARY SOCIETY
c/o Mr. K. N. Magarian
114 First St.
Yonkers 4 -- N. Y.
U. S. A.

ՔԱԼԻՖՈՐՆԻԱ
TZOLAG HOVSEPIAN
c/o ASBAREZ
1501 Venice Blvd. L. A.
Calif. 90006 U. S. A.

ՏԻԹՐՈՅԻԹ
ONNIG BOGHIKIAN
16190 Gilchrist
Detroit - Mich. 48235
U. S. A.

ՇԻԿԱԿՕ
NORIG MARDOIAN
8037 N. Oriole Ave.
Niles 48. Ill. 60648
U. S. A.

ՈՒՏՍՐ
AGOP BAHARIAN
26 Preston St.
Worcester Mass. 01610
U. S. A.

ՈՒԱՇԻՆԿԹՐԸՆ ՇՐՋԱՆ
HAIG GAKAVIAN
110 Leikhton Ave.
Silver Spring, Md. 20901
U. S. A.

ՓՐՈՎԻՏԵՆՍ
KHACHIK GARABEDIAN
81 Douglas Ave.
Providence R. I.
U. S. A.

ԳԱՆԱՏԱ — ԹՈՐՈՆԹՕ
HRAIR SASOUNIAN
1986 Ave. Rd. Apt. 1
Toronto 380 Ont.
CANADA

ԹԱՒՐԻԶ
HRAIR STEPANIAN
Optical «Iran»
Tavriz -- IRAN

ԻՍՖԱՀԱՆ
GOURGEN GHAZARIAN
Nazar Ave. -- Djulfa - IRAN

ԹԵՀՐԱՆ
VAROUJE KHOURCHIDIAN
Charrah Youssef Abad Kh. Hafez
№ 159, -- Tehran - IRAN

ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԱԼԲՈՄ

ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՊԱՅՔԱՐԻ ՅՈՒՇԱՄԱՏԵԱՆ

9ՐԴ ՀԱՏՈՐ 1972 ԹԻՒ 3 (99)

ԱՂԲԻՒՐ ՝ ՍԵՐՈԲ

(ՍԵՐՈԲ ՎԱՐԴԱՆԵԱՆ)

ՆԱՄԱԿ ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ

Անիէռ, 8 – 3 – 72

Սիրելի ընկեր Աւօ,

«ՆԺԴԵՀ» գործդ ծայրայեղ ուշադրութեամբ կարդացի: Նախ մեծապէս շնորհակալ եմ ձեր այդ թանկարժէք նուէրէն, որ մեծապէս գոհ մնացի այդ անակնկալ հանդիպումէն: Նախ ծանօթացայ էեզի եւ գործիդ, յետոյ բոլոր սրտովս անկեղծօրէն կը շնորհաւորեմ ձու տճնաջան, արժէքաւոր ու համբերատար աշխատանքիդ:

Ընթերցումէս յետոյ պարտք զգացի իմ տպաւորութիւններս գրել: Ներփակ օրինակ մը կը գտնես, գնահատանքդ ինչ որ ըլլայ· այս է համեստ կարողութիւնս: Ղըրկելուս պատճառը այն է, որ այսօր «*Ալիք*»ին կը ղրկեմ, չեմ գիտեր թէ հրատարակութեան պիտի արժանանա՞յ, թէ ոչ:

Ընկերական ջերմ բարեւներով՝
Քոյդ՝ Յ· ՀԻՍԱՅԵԱՆ

Յ· Գ·— կը յուսամ թէ ղրկած գրքերս ստացար:

ՆՈՅՆ

Ա Ղ Բ Ի Ւ Ր - Ս Ե Ր Ո Բ

1895ի աշնան, ճիշդ այն ամսուն, երբ սուլթանական դաւադրութիւնը կազմակերպուած էր ընդհանուր կոտորած յառաջ բերելու համար հայաբնակ դաւառներու մէջ, Սերոբ բաւական զօրաւոր խըմբով մը, երկինքէ իջածի պէս, ուրք կը դնէր հայրենի հողին վրայ: Անոր Սոխորդ հասնելու երկրորդ օրը լուր կու գայ՝ թէ Բաղէշը կոտորուեր է եւ չրջակայ դաւառներուն մէջն ալ ջարդի սարսափ կը տիրէ: Սերոբ իր խումբի 27 տղաքներէն 15ը կը բաժնէ կոտորածի ահը կեցող դիւղերուն մէջ, խոստանալով որ վտանգի րոպէին՝ ուր է ուր չէ՝ օգնութեան կը հասնի. իսկ ինք 12 հոգիով կը մնայ Ախլաթի դիւղերուն մէջ: Բաղէշի կոտորածի դուժելուն երկրորդ օրը, Սերոբի բնակած Սոխորդը յանկարծ սեւ ամպերու պէս կը չրջապատուի կատաղի քիւրտերով, որոնք կ'ուզէին այդ դիւղին առաջին հարուածը տալ եւ տկարացնել զայն. միւս մնացած դիւղերը այլեւս հեշտ էր ջարդել, թալանել ու աւերել: Քիւրտերը սակայն երբեք մտքերնէն չէին անցըներ, որ այնտեղ յեղափոխականներ կարող էին գտնուիլ. մխիթար կը մտածէին դիւղացիներու մասին, որոնք իրենց կարծիքով, ինչքան ալ կտրիճ ըլլային, անզէն՝ բան չէին կարող ընել 5–6000 զինուած քիւրտերու դէմ: Ասոր համար ահաղին պատրաստութիւններ տեսած էին, որպէսզի դիւղին ճոխ աւարն ու կողոպուտը կարենան բեռնել եւ իրենց վրաններըը փոխադրել:

Քիւրտերը «սալաւաթ» կանչելով, փոթորկալից ամպերու պէս, հարաւային կողմէն առաջ կը խուժէին: Գիւղացիներուն կռուող եւ կտրիճ մասը դիւղէն դուրս կ'ելլէ, եւ հին պատերազմիկներու պէս, սայլերէ եւ կառքերէ թալաթոս պատնէշներու եւեւէն, կը պատրաստուին դիմադրաւելու քրտական խաժամուժ վոհմակին: Քիւրտերը կը հասնին դերեզմաննոցէն քիչ հեռու, որ ձորով կը բաժնուէր դիւղէն, եւ ուրիկ քիչ մը վեր Սերոբ իր խումբ մը ընկերներով թաքստած էր: Հազիւ քիւրտերը դերեզմաննոցէն եւ ձորէն անցնելով դիւղացիներուն դէմ առ դէմ կու գան կռուելու, երբ Սերոբ իր խումբին հետ, ձորէն իջնելով կը մտնէ դերեզմաննոց եւ քիւրտերը երկու կրակի մէջ կ'առնէ: Քիւրտերը լեղապատառ եւ չչմլկած խառն ի

խուռն կը փախչէին, ձգելով 7 գլուխ, որոնց մէկը չէյխն, եւ քառասուն հոգի ալ հրացանաւոր գերի կ'իյնան: Գիւղացիք անոնց ձեռները կապ՝ կը տանին գիւղ. այդ պահուն գայմագամը վրայ կը հասնի եւ զէնքերը ետ առնելով կը յանձնէ գերիներուն եւ կ'աղատէ զանոնք, խորհուրդ տալով որ ուրիշ անգամ Սոխորդի վրայ յարձակելու յիմարութիւնը չունենան: Քիւրտերը կը բողոքեն ըսելով՝ «էֆէնտիմ, այս կեաւուրները չէին, որ մեզի յաղթեցին, այլ Մոսկովի կեաւուրները բռնեցին մեր նռնէն եւ երկինքէն կրակ կը թափէին մեր վրայ. մեր գնդակները անոնց չէին հասներ, իսկ անոնցը մեզմէ մարդ չթողուցին վար գլորեցին»: Գայմագամը առ երես չ'ուզեր հաւատալ քիւրտերուն, զորս կը ճամբէ գիւղէն, իսկ ինք 15 ոսկի առնելով հայերէն՝ կը ծածկէ քիւրտերուն բողոքը ու կը հեռանայ:

Տալւորիկի «էգիտան» քաղի մէջ առտուն կանուխ իւղ կը հանեն,
հեռուն՝ նախկին թրքական զօրանոցի փլատակները,
ուր ապաստանած են հայ ընտանիքներ:

ՍԵՐՈԲԻ ԿԻՆԸ ԵՒ ԶԻՆԱԿԻՑԸ՝ ՍՕՍԷՆ

Այդ դէպքին յաջորդ օրը լուր կը հասնի թէ Տ... գիւղը պաշարուեր է։ Սերոբ խոհոյն կը հասնի եւ քիւրտերը առուքթուր կը հանէ։

Այդ աղիտալի Թուականին, Հայաստանի արիւնի եւ կրակի տարին, Ապրիլի 27 գիւղերը Սերոբի խումբին չնորհիւ անվնաս մը-նացին։ Ամէն անգամ որ քիւրտերը հայոց գիւղերէն աւարներ տա-

նէին, հարեւան դիւղերէն կը դիմէին Սոխորդ դիւղ՝ «Աղբիւր»էն օգնութիւն խնդրելու համար: Աղբիւր կայծակի պէս կը հասնէր եւ աբիւնարբու աւազակներուն բան կեր չէր ըներ: Կառավարութիւնը կը զարմանար այդ արտասովոր երեւոյթին վրայ. քիւրտերը սովալլուկ գայլերու նման փորերնին կը ճմռէին եւ իրենց կորսնցուցած աւարները կ'ողբային, իսկ հայերը կ'օրհնէին Սերոբի անունը եւ անոր համբաւին թեւեր տուած, հրաշագործ սուրբի պէս կը պաշտէին զայն: Այդ օրէն իր անունը կնքեցին «Աղբիւր», որ ժողովուրդի բերնին մէջ առասպելական դիւցազնի մը մեծութիւնը առաւ: Ամէն հասակէ ու սեռէ մարդիկ կ'ըղձային տեսնել այն մարդը, որուն խօսքերը պատգամի նուիրականութիւնն ունէին խաղաղութեան, ազատութեան ծարաւի հայ ժողովուրդին մէջ:

*
**

Սերոբ՝ Ախլաթ գաւառի Սոխորդ դիւղէն էր, համբաւաւոր Աչէնց տունէն, երեք հարիւր տարուան ունեւոր, «համփա» դերդաստան մը: Հնուց այրէն Աչէնի տունը, իր հիւրասիրութիւնով եւ հացառատութիւնով, մեծ անուն եւ համբաւ կը վայելէր ոչ միայն Սոխորդի, այլեւ ամբողջ գաւառի մէջ. ոչ միայն հայեր, այլեւ օտարազգիներ կը յարգէին այդ տուն ու տեղը, մեծ օճախը:

Սերոբ քիւրտ մը սպաննելով 1891ին կը փախչի Պոլիս՝ հօրեղբօրը մօտ աշխատելու: 1892ին՝ Ռումանիոյ Սուլինա քաղաքը, ուր արդէն բաւական թիւով հայաստանցի պանդուխտներ կային, 1893ի աշնան կ'անցնի Պաթում, ուր ժամանակաւորապէս մէկ երկու ընկերներով դրադում մը կը դնեն, սպասելով որ Տաճկահայաստան մտնելու առիթը դար: Արդէն այդ նպատակով մեկնած էր Սուլինայէն:

Քիչ յետոյ Պաթումէն կ'անցնի Կարին, այն տեղի Դաշնակցական կոմիտէի հրահանգներուն համեմատ դործելու համար: Կարինի կոմիտէն նախապէս հաւատք չ'ընծայեր, թէ այդ երիտասարդը կարող ըլլայ երկրին մէջ ծանր դործի մը դլուխ անցնել: Սերոբ ճարահատ, բայց ոչ յուսահատ, իր կուրծքին տակ ամուր պահելով իր հայրենիքի տաք սէրը, կ'անցնի Կովկաս, ինքզինք ծանօթացնելու եւ իր ձայնը լսել տալու համար: Թ. քաղաքին մէջ պարապելով ջրկիրութեամբ ան կը մտնէ տեղւոյն դաշնակցական խումբին մէջ եւ կը հրաւիրէ այնտեղի դաշնակցական ներկայացուցիչներէն մէկուն ուշադրութիւնը. տեսնելով հազիւ երեսուն տարու երիտասարդին դէպի

սուրբ գործն ունեցած անչէջ սէրը, նկատելով անոր բնական խելքը եւ ընկերասիրութիւնը, տեղական մարմինը կ'որդեդրէ Սերոբը անձնուէրներու բանակին մէջ:

Երկիր գացող խումբերու մէջ ընդունուելէ յետոյ, 1893–94ի ձմրան Սերոբ չարունակ մարտական խումբեր կը կազմէր եւ զանոնք

ՍԵՐՈԲ ԻՐ ԶԻՆԱԿԻՑՆԵՐՈՎ

Ձախէն աջ կանգնած՝ 1) ԶԱԼԼԱԹ, 2) ԱՌԻԻԾ ԱԻԱՊ, 3) ՍԵՐՈԲ ԱՂԲԻՒՐ: Մէջտեղ նստած՝ ՃԱՐՏԱՐ:

կը վարժեցնէր: 1894ի գարնան Աղբիւր մտաւ երկիր: Թաթուլի եւ Արմենակի ղեկավարութեամբ սահմանագլուխի վրայ կային քանի մը հարիւր մարտիկներ. բայց ներս մտնելու նկատմամբ որոշում չէր կայացած: Իսկ նոյն ամրան մասնակցեցաւ Սասուն գացող հրոսախումբի մը, բայց մինչեւ իրենց Մուշի կողմերը հասնիլը, Սասուն ինկած էր: Երկիրը յուզման մէջ էր, կոտորածներու ուրուականը

կարծես կը զգայուէր օդին մէջ: 1894–95ի զարնան հետ, Սերոբ բոլորովին թողուց օտարութիւնը եւ քանի մը տասնեակ ընկերներով մտաւ իր պաշտած երկիրը, իր հողով սրտով սիրած յեղափոխութեան աւելի լայն եւ աւելի ազատ թռիչ տալու համար:

Աղբիւր իր դաշնակցական պզտիկ ուժով պահապան հրեշտակն էր դարձեր այդ կողմի հայ գիւղերուն:

Օրին մէկը Սոխորդ գիւղին վերեւ, քան բոպէ հեռու Ս. Աստուածածին անունով հին մատուռի մը մօտ նստած էր Սերոբ իր երկու ընկերներուն հետ, որոնց մէկը Հ..., առիւծի պէս տղամարդ մը, տաք-տաք կը վիճէր հրացանով նշանառութեան մասին, որուն մէջ Սերոբ անզուգական էր: Յանկարծ վարի ձորէն ձայն, աղմուկ կը լսուի: Հասնանցի երեք քիւրտ ձիաւորներ էին, որոնք գիւղացիներուն դաշտերը աշխատանքի եկած ատեննին՝ Ծղակ գիւղի նախիրը օր ցերեկով եկեր յափշտակեր կը տանէին: Ո՞վ կը համարձակէր Նեմրութ լեռներուն մէջ Հասնանցիներուն հետեւիլ, — եօթը գլխէն դեւ ըլլալու էր:

Աղբիւր այս տեսածին պէս սիրտ կու տայ ընկերներուն եւ դառնալով Հ...ին՝ «Խօսքի ժամանակ չէ հիմա, ահաւասիկ թալանը մեր վրայէն պիտի անցնի, ձեզ տեսնեմ, չտապեցէք խլել անոնցմէ»: Երկու ընկերները ծառերու եւ թուփերու մէջէն կը քալէին աւազակներուն վրայ: Աղբիւրը, ինքը անխռով նստած, արծիւի աչքերով կը հետեւէր իր ընկերներու ընթացքին: Քիւրտերը կը մօտենան, Հայերը հեռուէն կը կանչեն որ թալանը ձգեն: Քիւրտերը մտիկ չեն ըներ, ընդհակառակն, կատաղաբար կրակ կը բանան, որոնց կը պատասխանեն հայ երիտասարդները: Աղբիւր տեսնելով որ իր ընկերներուն դիրքը խախուտ է եւ պիտի չկրնան քիւրտերը վանել — արդէն Հ...ն ալ կը կանչէր. «Աղբիւր ջան, հասիր, աղբիւր ջան», — կը ցատկէ անմիջապէս եւ առաջին գնդակին մէկուն աջ ձեռքի երկու մատները թռցնելով, ապետապար հեռուէն ձայն կու տայ կռօներուն. «Ես Սերոբն եմ, այժմ երկու մատերնիդ կտրեցի, որովհետեւ համարձակեցաք գնդակ արձակել ընկերներուս վրայ. եթէ չարունակէք, երեքդ ալ այս բոպէին Նեմրութի թռչուններուն կեր կ'ընեմ»: Քիւրտերը տեսնելով իրենց վիրաւոր ընկերը՝ սարսափահար կը ձգեն նախիրը ու կծիկը կը դնեն:

Սերոբ, աղբիւրը ազատութեան ծարաւի ժողովուրդին, իր չքնաղ կնոջ՝ Սօսէին սրտին մէջ գտած էր ներշնչումի մաքուր խորան մը եւ դիւցազնուհիի մը սարսուռը:

Աղբիւրի անունը եւ անոր քաջարի խումբին պոյուքիւնը կառավարական շրջանակներու մտատանջութեան նիւթ կ՚ըլլար: Օր մը Պոլսէն հրամայական հրահանգ մը կուգայ, որուն մէջ խստիւ կ՚ըսուէր թէ պէտք է Սերոբը որեւէ միջոցով ոչսալ եւ ողջ կամ մեռած կառավարութեան յանձնել պայն: Մինչեւ 1000 ոսկի վարձատրութիւն:

Խլաքի Սոխորդ գիւղի աղբիւրը
(Աղբիւր Սերոբի ծննդավայրը)· հեռուն՝ Նեմրութի գագաթը

Ընդհարումներու շարքին մէջ նշանաւոր պիտի մնայ 1898 Հոկտեմբեր 20ի կռիւը Բաբչէնի մէջ, ուր Աղբիւր կը գտնուէր 18 ընկերներով: Ահեղ կռիւէ մը ետք, պինուորական կանոնաւոր բանակը թընդանօթներով միասին եւ քիւրտ խուժանը կը յուսահատին, ձգելով 70ի չափ դիակներ: Խուժանը յարձակեցաւ քաղաքին վրայ թալանելու նպատակով, բայց կարելի եղաւ առաջքը առնել արիւնայեղութեան, եղիչէ վարդապետ Զիլինկիրեանի միջամտութեամբ Իտարէի ժողովին մէջ:

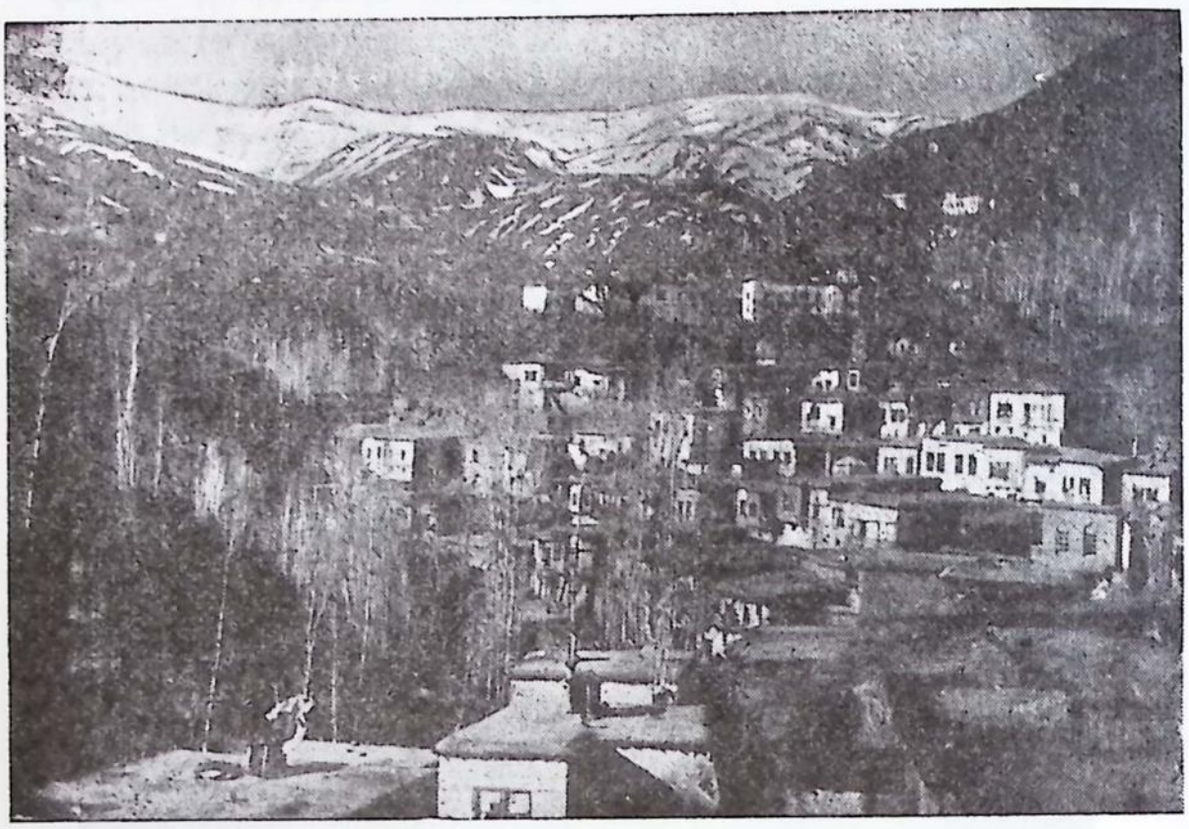

ՄՈՒՇ ՓԱՂԱՔԸ

Հարաւէն Ծիրիճկատարը եւ Կուրտըբի ձիւնապատ լեռը:

Բարչէնի կռիւը, կամ ճիշդը՝ ճակատամարտը, բուռ մը անվհներուս եւ ռազմաւար բանակի մը մէջեւ, Սերոբի համբաւին թեւեր տուաւ եւ անունը պատկառելի ըրաւ: Պատերազմի առպարէզին վրայ, ուր քաջերու սահմանը ղէնքն է, հայ ֆետայիները մէկ նա-

հատակ մխայն զոհելով, ոյր-մոյր ճամբաներէ մութ ղիչերով թըշնամուն յուսահատ պատնէշները կ'անցնէին ու հպարտօրէն կը լսէին քիւրտերուն բարկ ու սրտնեղ խօսակցութիւնը. «Ո՛վ որ ամսական կ'առնէ, թո՛ղ ան երթայ մեռնի թագաւորին համար»:

Այս պարտութենէն յետոյ կառավարութիւնը կը քանդէ Սերոբենց տունը, բանտարկելով մեծ եղբայրը՝ Մխէն, ուսկի տալով բոլոր հարստութիւնը: Մխէն Սերոբի մէջոցաւ կը փախչի բանտէն եւ կը միանայ անոր: Հալածանքներէ ղրդուած՝ Սերոբին հետեւեցան իր կինը՝ Սօսէն եւ եղբայրը՝ Զաքարը:

Յրօնք դիւղի կռիւին մէջ Գուրդէնի ապանութիւնը մեծ հարուած մըն էր մանաւորապէս Սերոբին համար: Կելիկուզան կային

արդէն դժդոհութիւններ, որոնք մեծցան: Իշխաններէն ոմանք դըժդոհ էին եւ կը պահանջէին Սօսէին եւ Սերոբին հեռացումը:

Կառավարութիւնը վերջապէս գտաւ անպիտան մատնիչ մը, Գեղաչէնցի Աւէն, որու ձեռքով յաջողեցաւ թունաւորել Սերոբը:

Թունաւորման յաջորդ օրը կանուխ, լուսաբացին, Բաղէշէն եւ Մուշէն 5000 զօրք, քիւրտ եւ պաշիպօզուքներու բազմութիւն մը, Բշարի Խալիլ աղայի առաջնորդութեամբ, Եկան Կելիկուզան եւ պաշարեցին Սերոբի եւ իր ընկերներուն բնակած տունը: Հայդուկները (իր հետ ութ հայդուկներ ունէր այդ տանն) Սերոբի թիւերը մտած հաշիւ կրցան անոր մարմինը վերցնել: Առիւծը, որուն ոտքերուն տակ կը թնդային Մուշի դաշտերն ու սարերը, ուժասպառութենէ ընկճուած էր: Անմոռանալի հերոսը, այդ վիճակին մէջ իսկ ուզեց կռուիլ եւ սուղ ծախել իր կեանքը ոճրագործ ու նամարդ թշնամիին: Կարծես յոգնած եւ ուժատ, խնդրեց իր հաւատարիմ կնոջմէն որ գինք մօտակայ քարի մը առջեւ տանի — «Դրէք գիս այս քա-

ՀՐԱՅՐԻ եւ ՍԵՐՈԲԻ գերեզմանները (Կելիեկուզան), ուր Սասունցիները ուխտի կու գան

րին առաջ, իմ վերջին օրն է, եւ ջանացէք դուք դէթ ձեր կեանքը ազատել. մնա՛ք բարով»...

Երբ տարին ուզած տեղը հասեցուցին, հրացանը իր ուժասպառ ձեռքերուն մէջ բռնած, խորունկ ու ծանր հառաչանք մը թռաւ բերնէն, որ կարող էր սարսռացնել Սասնոյ բոլոր լեռները:

Իր աննման կինը Սօսէն, անոր մօտը կեցած, իբր վահան կը պաշտպանէր զայն: Սերոբ չկրցաւ ոչ մէկ գնդակ ուղղել թշնամիին. իր պղինձէ բազուկները թուլցած էին: Ոտքէն վիրաւոր եւ մահամերձ վիճակի մէջ էր, երբ թշնամին խուժեց դժբախտ հերոսին վրայ, որ դեռ կը շնչէր. կտրեցին անոր ազնիւ ու խրոխտ գլուխը եւ նահատակեցին անոր հարազատ եղբայրները՝ Մխէն, Զաքարը եւ զաւակը՝ Յակոբ:

Սերոբին կտրուած գլխուն թաղումը կատարեց այն ժամանակուայ Բաղէշի առաջնորդ Եղիշէ Վրդ. Չիլինկիրեան:

Սերոբ՝ թէ՛ անհատական մարդ եւ թէ հանրային գործիչ՝ անվախ եւ անբասիր եղած է: Անոր մէջ կը գտնենք ասպետական գծեր ու յոյզեր, որոնք դասական վեհութիւն մը ունին: Ունեցած է շատ մաքուր ու վճիտ կեանք մը, որուն էջերուն մէջ կարող ենք մեր ազգային նկարագրին համար հպարտութեան պատգամներ գտնել:

ԵՂԻՇԷ ԵՊԻՍԿ. ՉԻԼԻՆԿԻՐԵԱՆ

ԱՂԲԻՒՐ ՍԵՐՈԲԻ

գերեզմանը

ՎԱՐԴԱՆ ՃԻՀԱՆԵԱՆ

Ընկ. Վարդան Ճիհանեան ծնած էր Արարկիր, 1894ին: Բարեկեցիկ ընտանիքի մը զաւակն էր. (Հայրը՝ Աբրահամ, մայրը՝ Մարիամ, քոյրը՝ Նարդուհի, եղբայրները՝ Յովհաննէս, Սեդրակ եւ Երուանդ):

Ընկ. Վարդանի ծննդեան թուականը կը զուգադիպի հայոց մեծ Ջարդարար Աբդիւլ Համիտի օրերուն: Աբդիւլ Համիտ քաջալերուած ռուս արտաքին նախարար, հայատեաց իշխան Լոբանովֆէն, կազմակերպեց Ջարդեր՝ 1895 Սեպտեմբերէն մինչեւ Դեկտեմբեր, սկսեալ Սասունէն, Տրապիզոն, Բաբերդ, Էրզրում, Երզնկա, Պիթլիս, Տիգրանակերտ, Խարբերդ, Մալաթիա, Սվազ, Ուրֆա, Մերտին, Այնթապ, Մարաշ, Կեսարիա եւ Արարկիր: Այս Ջարդի զոհերէն մէկն ալ եղաւ Վարդանի հայրը՝ Աբրահամ Ճիհանեան:

Վարդան որբացած հօրմէն՝ 1904ին կը փոխադրուի Հալէպ եւ նոյն տարին կը յաճախէ Հալէպի Ազգային վարժարանը, զոր կ՚աւարտէ 1909ին։ Ապա կը յաճախէ Հալէպի Պետական վարժարանը, որուն դասընթացքը կ՚աւարտէ 1913ին։ Վարդան ուսումը շարունակելու համար կ՚անցնի Պէյրութ եւ կը մտնէ Իրաւաբանական վարժարան։ Սակայն, կամքէ անկախ պատճառներով, կիսատ կը ձգէ ուսումը եւ նոյն տարին կ՚անցնի Ատիս Ապեպա, ուր իր շուրջ հաւաքելով մօտ 12 ազգասէր ընկերներ, անոնց հետ, 1915ին, կ՚անցնի Կովկասեան ճակատ։

1916ին կ՚անցնի Կիպրոս եւ կը մտնէ Հայկական Լեգէոնի մէջ։ Կը ստանձնէ չորրորդ վաշտի մարզիչի պաշտօնը։ Կիպրոսի մէջ կը մասնակցի նաեւ Թրքական փոքր ընդհարումներու։

1918 Սեպտեմբերի սկիզբը, Հայկական Լեգէոնի Ա. եւ Բ. գունդերը Կիպրոսէն Փոր-Սայիտ կը մեկնին եւ կը կեդրոնանան Իսմայիլիայի մէջ։ Հոն, գունդերուն կը միանան փորձառու զինուորներ՝ Յ. Շիշմանեան, Զանկալեան, Յ. Արեւեան, Արտաշէս Բամպուքճեան, Սահաթճեան, Վահան Փորթուգալեան եւ միւս եղբայրները, Թէքէեան եւ ուրիշներ։

1918 Սեպտեմբեր 18ի իրիկունը, լուր տարածուած էր լեգէոնականներու մէջ, թէ յաջորդ առաւօտ պիտի յարձակին դէպի Արարա, Թշնամի բանակին վրայ։

Արարան Պաղեստինի կորսուած անկիւններէն մէկն էր, որ մինչեւ այդ օր, շատերուն ծանօթ չէր, նոյնիսկ անունով։ Արարան ռազմագիտական տեսակէտով բնական շատ մը յարմարութիւններ ունէր եւ շնորհիւ գերման զինուորներուն, շատ զօրաւոր դիրքի վերածուած էր, իսկ Թուրքերու համար՝ երկրորդ Տարտանէլն էր։

1918 Սեպտեմբեր 18ի արշալոյսին, հայկական լեգէոնը կազմ ու պատրաստ էր Արարայի ստորոտը։ Զուլումները, իրենց բոլոր քամնելի տեսարաններով կը տողանցէին լեգէոնականներու երեւակայութեան մէջէն եւ իրենց ականջին՝ «վրէ՛ժ, վրէ՛ժ...» կը փսփսար Եղեռնի զոհ դարձող ուրուականը։ Անոնք անհամբերութեամբ «յառաջ» հրամանին կը սպասէին։ Տրուեցաւ այդ հրամանը։ Արդարեւ կրակի մէջէն եւ շնորհիւ իրենց քաջասրտութեան, տոկունութեան եւ զինուորական կարգապահութեան, դրաւեցին դիրքը եւ կառչած մնացին, հակառակ սպառնացող վտանգին։

Արարայի դիւցազնամարտին, ընկեր Վարդան ցոյց տուաւ իր քաջագործութիւնը եւ պարգեւատրուեցաւ պատերազմական խաչով։

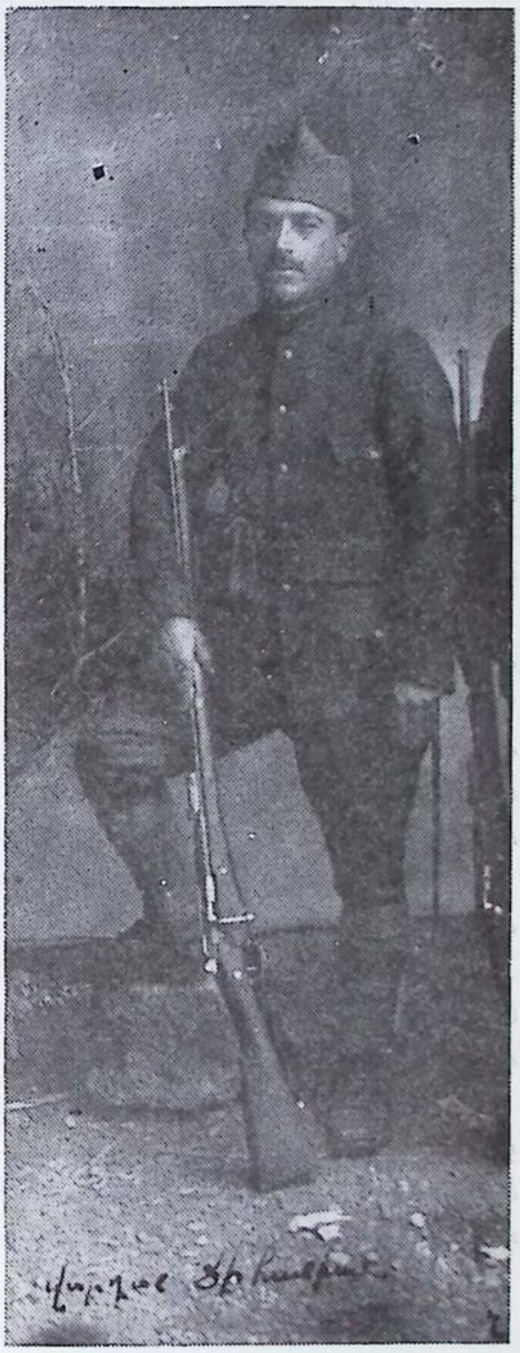

ՎԱՐԴԱՆ
ՃԻՀԱՆԵԱՆ

Նկարուած
1918 Մարտ 17
Կիպրոս

Այս դիւցազնամարտին զոհ տուին 23 հայ զինուորները, որոնց աճիւնները փոխադրեցին Երուսաղէմ(*), եւ ունեցան 69 վիրաւոր հայ զինուորներ:

(*) 1927 Ապրիլ 24ին, Երուսաղէմի մէջ, բացումը կատարուեցաւ Նահատակներու յուշարձանին:

Ընկ. Վարդան Ճիհանեան 1918 Նոյեմբեր 21ին Պէյրութէն հայ լեգէոնականներու հետ Մերսին կ'անցնի, ուր թշնամին պարտուած էր եւ փախուստի կը դիմէր, իսկ հայ լեգէոնականները կը դիմաւորուէին հայ ժողովուրդի ծափերով եւ ցնծութեամբ:

1921ին, լեգէոնը ցրուելէ ետք, ընկ. Վարդան կը նշանակուի Մերսինի բանտերուն տնօրէն–քննիչ, նաեւ, որոշ ժամանակ մըն ալ, Մերսինի երկաթուղիի կայարանին զինուորական կոմիսար: Մերսինէն կ'անցնի Հալէպ, ուր կը հանդիպի Արմէն Թօփճեանին, որուն շնորհիւ կը մտնէ Հ. Յ. Դաշնակցութեան շարքերը: Ընկ. Ճիհանեան մասնակցած է Ազգային գերագոյն ժողովներու, տարիներով եղած է Հայ Լեգէոնական Միութեան նախագահ, իսկ Ֆրանսական գրաւման շրջանին, նշանակուած է խառն դատարաններու մօտ գրաքննիչ: 1930–1939ին հետեւած է զինուորական դասընթացքի, իբրեւ Ֆրանսայի զինուորական:

1939 Սեպտեմբեր 1ին, համաշխարհային երկրորդ պատերազմին, վերստին Ֆրանսական բանակ կանչուած էր փոխ տեղակալի (աճուտան շէֆ) պաշտօնով: Պատերազմէն ետք, բանակէն ազատ արձակուելով, Ֆրանսական կառավարութիւնը իբրեւ գնահատանք իր մատուցած ծառայութեան, հանգստեան թոշակառու կոչած էր զինք, աւելիով վարձատրելով:

Հալէպ եղած շրջանին, ընկ. Ճիհանեան եղած է ենթակոմիտէի անդամ, եւ որոշ շրջան մըն ալ՝ պատանեկան միութեան վարիչ:

1945ին կը փոխադրուի Պէյրութ եւ մինչեւ իր մահը, 1971 Յունուար 5, հաւատաւոր կուսակցական մը կը մնայ իր սիրած եւ փայփայած կուսակցութեան:

Ընկ. Վարդան Ճիհանեան բազմաթիւ անգամներ բանախօսած էր, եւ իբրեւ գրաւէր, յաճախ աշխատակցած էր մեր մամուլին: Սիրուած ու յարգուած ընկեր մըն էր: Իր մահը խոր վիշտ պատճառեց իր ծանօթներուն եւ ընկերներուն:

Յարգա՛նք իր յիշատակին:

Հանգի՛ստ իր յոգնատանջ ոսկորներուն:

ԱԽՕ

ՍԻՄՈՆ ՏԷԼԻ ՀԱՃԵԱՆ

(ՂԱՄԱԼԸ ՍԻՄՈՆ)

Գրեց ԱԻՕ

Սիմոն ծնած է Սեբաստիոյ էրդիրէմ գիւղը, 1884ին, բարեկեցիկ ընտանիքէ մը: Նախնական ուսումը ստացած է տեղւոյն վարժարանը: Փոքր տարիքէն եղած է ըմբոստ եւ կտրիճ: Ցաճախ իր դասընկերներուն միանալով կռուած է Թուրք տղոց հետ:

Այդ տարիները Թուրքերը կը շրջէին հայկական գիւղերը եւ կ'առեւանգէին իրենց հաւնած հայ աղջիկները: Օր մը Սիմոնենց գիւղի հայ աղջիկները աղբիւր կ'երթան ջուր բերելու. ծառերու ետին պահուած չորս Թուրքեր կը յարձակին անոնց վրայ եւ ամենագեղեցիկ աղջիկը կ'առեւանգեն: Աղջիկներէն մէկը հեւիհեւ վազելով կը հասնի գիւղ եւ լուր կու տայ գիւղացիներուն: Նոյն միջոցին Սիմոն հոն կը գտնուէր, առանց մէկու մը հետ խօսելու, կը նստի ձին եւ կ'ուղղուի աղբիւրի ճամբայէն դէպի քրտական գիւղը: Ճամբան կը հանդիպի Թուրքերուն, կը սպաննէ անոնցմէ մէկը, իսկ մնացեալ երեքը հազիւ կրնան իրենց կեանքը փրկել՝ փախուստ տալով: Այս ձեւով Սիմոն կ'ազատէ աղջիկը բռնաւորներու ձեռքէն եւ երկու ժամ չանցած աղջկան հետ գիւղ կը հասնի:

«Երբ զիս առեւանգեցին, — կ'ըսէ հայ օրիորդը, — չորս հոգի էին: Մեր գիւղէն բաւական հեռանալէ ետք, սկսան իրարու հետ վիճիլ, թէ ես որո՞ւ պիտի պատկանիմ: Մինչ այդ տեսայ հեռուէն մէկը ձիու վրայ նստած մեր մօտ կու գայ. բաւական մօտենալէն ետք զինք ճանչցայ, սակայն ոչ մէկ ձայն կրնայի հանել. ուրախութենս չափ եւ սահման չունէր:

«Ան մօտեցաւ մեզի, շուտով դաշոյնը հանեց իր աջ կողէն եւ խոյացաւ անոնցմէ մէկուն վրայ ու դաշոյնի քանի մը հարուածներով գետին տապալեց: Միւսները այս տեսնելով սկսան փախչիլ:

«Ապա իր ձիուն վրայ նստեցայ եւ ինքը ոտքով զիս գիւղ հասցուց»:

Այդ օրէն ասդին զինք Ղամալը Սիմոն կը կոչեն:

Սիմոն որոշ շրջան մը փախստական կեանք կ'անցընէ, երբ կը լսէ, թէ Թուրք զինուորականութիւնը զինք ձերբակալելու հրաման տուած է: 1911ին կ'անցնի Միացեալ Նահանգներ:

Համաշխարհային Առաջին մեծ պատերազմին, երբ հայ կամաւորական շարժումը ծնունդ առաւ, արտասահմանի բոլոր թերթերը սկսան կոչեր ուղղել բոլոր անոնց՝ որոնք կ'ուզեն զինուորագրուիլ, պաշտպանելու իրենց երկիրը Թուրք բարբարոս ժողովուրդի ձեռքէն: Սիմոն երբ այս կոչը կը լսէ, կ'արձանագրուի կամաւորներու խումբին, երթալ եւ պաշտպանելու համար իր շատ սիրած հայրենիքն ու ժողովուրդը: Ան շուտով կ'անցնի Երեւան: Միացեալ Նահանգներէն մօտ 700–800 կամաւորներ եկած էին Երեւան: Քանի մը օր ետք Սիմոնը եւ ուրիշներ կ'ուղարկեն Քանաքեռ, ուր պիտի ներկայանային Զօր. Անդրանիկին: Խումբը՝ 80 կամաւորներով, իրենց հետ ունենալով

նաեւ քիւրտ կամաւոր մը, կը հանին Քանաքեռ եւ կը ներկայանան Անդրանիկին: Սիմոն օր մը մնալէ ետք Անդրանիկի խումբին հետ կ'անցնի Ախ, ուր իրենց առաջին ճակատամարտը կը սկսի Թուրքերուն դէմ:

«Մեր դէմ էր Թրքական մեծ բանակ մը՝ մօտ 2500 զինուորներով, իսկ մեր բանակը 1200 հոգիէ կը բաղկանար, բոլորն ալ կամաւորներ էին: Պատերազմի փորձառութիւն չունէինք. մեր մէկ մասը եկած էր Պուլկարիայէն, Տաճկաստանէն եւ մեւս մասն ալ Ամերիկայէն: Հակառակ մեր անփորձութեան, Ախի ճակատամարտին Թրքական բանակը չակչակեցինք եւ անցանք վան: Վանի մէջ եւս սկսանք մաքրապուծել Թուրքերը:

Աւոյի ձիաւոր խումբը

«Հինգ օր մնալէ ետք անցանք Պիթլիս՝ 600 ձիաւորներով և 500 զինուորներով, ուր մնացինք հինգ օր եւ կռուելով անցանք Ճելմակ: Հոն 6–7 օր մնացինք, բաւական ոչխարներ հաւաքեցինք ու վան դարձեցինք»:

Զօր. Անդրանիկ ռուսական հրամանատարութենէն հրաման կը առնայ իր զինուորներով նահանջելու վանէն: Քանի մը օր մնալէ ետք, ազատ կ'ալծակէ զինուորները, որոնց մէկ մասը կ'անցնի Պարսկաստան եւ մեւս մասն ալ Երեւան: Անդրանիկ իր խմբապետներով կ'անցնի Երեւան: Երկու ամիս չանցած Զօր. Անդրանիկ կրկին կու գայ վան, այս անգամ նոր ուժերով: Սիմոն Հաճեան կրկին կը մնա-

նայ Անդրանիկի խումբին եւ անոնց հետ կ'անցնի Պլեշլիս: Հոն տեղի կ'ունենայ մեծ ճակատամարտ մը: Այդ օրերուն Զօր. Անդրանիկ ուներ ուսացաւ եւ չէր կրնար ոտքի վրայ կենալ, պաշտօնը յանձնեց իր օգնական Մշեցի Սմբատին, որ Պլեշլիսի ճակատամարտին թշնամին պարտութեան մատնեց եւ նահանջ պարտադրեց:

1915 Ապրիլ 15ին Զօր. Անդրանիկ լուր առաւ, թէ թուրքերը Ուրմիայի դծով դէպի Շահիթախթ կը յառաջանան: Փոլկովնիկ Նալկիեւը հեռագրած էր հրամանատար Անդրանիկին եւ խնդրած էր, որ իր վաշտը եւ ձիաւոր խումբը Մուղնաճուխ դիւղի բարձունքները մընան: Անդրանիկ կէս դիշերին խոհոյն կարգադրեց, թէ Աւոյի հրւրեակը եւ Սմբատի առաջին վաշտը Տիլիման երթան օգնութեան: Սիմոն մաս կը կազմէր այս խումբին: Տիլիմանի մէջ Փոլկովնիկ Նալկիեւը պաշարուած էր: Սմբատի վաշտը չուտով հասաւ, թշնամին փախուստի մատնեց եւ Փոլկովնիկ կրցաւ ազատիլ պաշարումէն, Զօր. Սմբատի շնորհիւ:

Ապրիլ 17ին Զօր. Անդրանիկ իր վաշտով կը մեկնայ Սմբատին, միասին Մուֆթի Քէնտէն դուրս գալով կ'անցնի դէպի Հէմզէքէնտ եւ Հէմզէքէնտի քարերուն եամեն դիրք կը բռնեն:

Ապրիլ 18ի առաւօտ ժամը 4·30ին կը սկսի Տիլիմանի պատմական մեծ կռիւը: Զօր. Անդրանիկ կը չրջի բոլոր դիրքերը եւ կը քաջալերէ վաշտապետներն ու դինուորները, յիշեցնելով իրենց պարտականութիւնները:

«Կռիւը չատ սարսափելի էր(*): Թշնամին մեծ ուժերով կը կռուէր մեր դէմ: Խալիլ փաշայի հրամանատարութեան տակ 12,000 կանոնաւոր դինուորներ, 4000 քիւրտ եւ պարսիկ պաշըպոզուքներ, 12 թնդանօթ, 12 արագահարուած (մէշինկըն) մեր դէմ ուժեղ կրակ բացած կը կռուէին:

«Ժամը տասը 15 անցած էր, երբ մեզ ճախ թեւը դրկեցին: Մենք մեզի հետ ունէինք երկու թնդանօթ, երկու արագահարուած: Ժամը 11ին 5րդ փուժէն երկու թնդանօթ եւ երկու արագահարուածներ նորէն եկան: Հրամանատար Անդրանիկ անմիջապէս գաւաւորեց զանոնք, պէտք եղած դիրքերը ուժովցնելով»:

Խալիլ փաշայի զօրամասերը՝ չղթայ կազած, Տիլիմանէն կը

(*) Զօր. Անդրանիկի Կովկասեան ճակատի պատմական օրագրութիւնը, 1914–1917:

յառաջանան դէպի այն կարեւոր կէտը, որուն պաշտպանութիւնը ըստանձնած էր Զօր. Անդրանիկ: Թշնամին հակառակ իր թափած ջանքերուն եւ տուած բազմաթիւ զոհերուն, մինչեւ կէսօր հազիւ կը յաջողի աննշան գիւղ մը գրաւել:

Խալիլ փաշան իր առաջին յաջողութենէն գինովցած, հայոց բռնած լեռնաշղթան գրաւելու մարմաջով՝ մշտական գրոհ կու տար, առանց նկատի առնելու իր ահաւոր կորուստը, հասցնելով նոր զօրամասեր, թնդանօթի տարափ սրսկելով լեռնաշղթային: Սակայն լեռնաշղթան պաշտպանողներէն եւ ոչ մէկը կը ձգէր իր դիրքը:

Կանգ կ'առնէ Խալիլ փաշայի յարձակողական թափը, ջլատուած ըլլալով անոր յարձակողականը: Մութը կը կոխէ, թշնամին ետ կը քաշուի հանգստանալու: Պատերազմին 3րդ օրը թշնամիին թափը կը կոտրուի:

Զօր. Նազարբէկեանի ուժը կը հասնի «Կոզակ» ձիաւոր զօրամասով, որոնք կը տեսնեն, թէ եռօրեայ թափուած ջանքերով՝ թուրքը քայլ մը չէր կրցած յառաջանալ: Պէտք էր թշնամիին վերջին հարուած մը տալ, ընդմիշտ հեռանալու ճակատէն: Հայ զօրքը կը սկսի յառաջանալ, երբ Տիլլմանի կը մօտենան, Անդրանիկ կը հրամայէ առանց քաղաքը մտնելու՝ շարունակել եւ հալածել թշնամին: Թշնամին պաշարումի չենթարկուելու համար կը ձգէ Տիլլմանը եւ կը հեռանայ: Այս կռուին պէտք էր տեսնել Սիմոն Հաճեանը, որ յաջողութեամբ կը կռուէր թշնամիին դէմ դիրքէ-դիրք անցնելով:

«Սմբատի ղեկավարութեան տակ, — կ'ըսէ Սիմոնը, — մենք կը կռուէինք թշնամիին դէմ: Մենք պաշարուած էինք թշնամիին կողմէ, սակայն շուտով հասաւ Զօր. Նազարբէկեանը, թշնամիին դէմ կռուելով մեծ ջարդ մը տուաւ Թրքական բանակին, որուն մէկ մասն ալ գերի կը մնայ: Սմբատի միջոցաւ գերիները մաքրագործեցինք: Նազարբէկեան իր ռուս բանակովը անցաւ Մշոյ կողմը, իսկ մենք վերադարձանք Վան:

«Մի քանի օր մնալէ ետք անցայ Երեւան: Հազիւ 10–15 օր անցած, Անդրանիկ եկաւ եւ ուզեց խումբը վերակազմել, որ կրկին անցնինք Վան: Զօրավարը դառնալով մեզի ըսաւ.

«Այս կռիւները հայ ժողովուրդին համար են. ով որ կ'ուզէ թող վերադառնայ...»:

«Արձակուրդ առնելով, — կ'ըսէ Սիմոն, — մնացի Երեւան: Ամիս մը ետք Վանի Ազատագրման բանակին մէջ մտայ, մեր խմբապետն էր շատախցի Տիգրանը, որ գիս ընդունեց ձիաւոր խումբին

մէջ: Մեր առաջին կռիւը եղաւ Փոքր Վէդին, Թրքական բանակին դէմ, ապա շուտով անցանք Քանաքեռ:

«Քանի մը ընկերներով անցանք Անդրանիկի բանակը: Նախիջեւանի եւ Խոյի մէջ ունեցանք կռիւներ, Թշնամին պարտութեան մատնելէ զատ, կրցանք 500 գերիներ, 18 գնդացիրներ, 2 թնդանօթներ եւ բաւականաչափ պարէն առնել:

«Այս կռուին պէտք էր տեսնել Տարօնի առիւծ Սմբատը, որ Թշնամին սարսափի մատնելով եւ մեծ ջարդ տալով կը յառաջանար դէպի առաջ»:

Հայաստանի Հանրապետութեան օրերուն Անդրանիկ կ'անցնի Երեւան, ապա Էջմիածին, ուր Գէորգ Կաթողիկոսի մօտ քանի մը օր կը հիւրասիրուի: Անդրանիկ իր զէնքերը եւ դրօշակը կը յանձնէ Էջմիածնի պահեստանոցը, ապա բաժնեց իր զինուորներուն վկայականները եւ անոնց ազատ արձակելով ըսաւ.

«— Այժմ ես միայն իմ տէրն եմ. դուք ազատ էք. ի՛նչ ձեւ կ'ուզէք այնպէս կը շարժիք. հոս Հայաստան է. որովհետեւ ժողովուրդը հայ է, հողը մերն է. կարող էք դարձեալ ծառայել հայ ժողովուրդին՝ ինչպէս մինչեւ հիմա ծառայեցիք, իսկ եթէ կ'ուզէք կ'անցնիք արտասահման»:

Սիմոն Անդրանիկէն ստացաւ նաեւ Ս. Գէորգի Խաչը:

Տարիներու պատերազմը զինք բաւական յոգնեցուցած էր. կ'ուզէր որոշ շրջան մը հանգիստ մնալ եւ ապա կրկին աշխատիլ իր հայրենիքին համար: Հազիւ ամուսնացած էր, վրայ կը հասնին բոլշեւիկեան շարժումները, ապա Փետրուարեան ապստամբութիւնը: Շատերու հետ Սիմոն եւս կ'ըլլայ փախստական, ապա Պոլսոյ վրայով կ'անցնի Ատանա (Կիլիկիա) ու կը մտնէ Շիշմանեանի ձիաւոր խումբին մէջ իբրեւ սպայ եւ իր տրամադրութեան տակ կ'ունենայ 250 ձիաւոր զինուոր: Սիմոն մաս կազմած է նաեւ Իզմիրի Զօր. Թորգոմի բանակին:

Զօր. Բլաստիրասի եւ Զօր. Գոնտիլէասի հրամանով յոյները եւ հայ զինուորները կը քաշուին Իզմիրէն եւ կ'անցնին Յունաստան: Սիմոն ժամանակ մը յունական բանակի զինուոր կը մնայ:

1932ին կ'անցնի Պէյրութ եւ կը մնայ մինչեւ իր մահը, 1967:

ՃԱՐՏԱՐ, ՄՈՒՐԱՏԽԱՆ

(ՅԱԿՈԲ ՎԱՐԴԱՆԵԱՆ)

Գրեց՝ ԱԻՕ

Ճարտար ծնած է Ախլաթ գաւառի Սոխորդ գիւղը 1856ին։ Այս գիւղը, հակառակ թուրք կառավարութեան բարբարոս եւ խժդուժ հալածանքներուն, միշտ տուած է քաջարի զաւակներ, որոնք գիւ–

ցազնական կռիւներով հայ յեղափոխութեան վարկը միշտ բարձր պահեցին եւ տեղացի ժողովուրդին բոլոր խաւերուն մէջ յեղափոխական գաղափարը տարածեցին:

Ճարտար այդ հերոսներէն մէկն էր: Երբ աչքի առաջ ունենանք Ճարտարի յեղափոխութեան համար ըրած ծառայութիւններն ու զոհողութիւնները, կարելի պիտի չըլլայ իր անունը յարգանքով չյիշել ու չդասել զինք այն ազնիւ անձերու կարգին, որոնք ժողովուրդի ծոցէն կ'ելլեն, անոր ծոցին մէջ կ'ապրին եւ հոն կը զոհեն իրենց կեանքը՝ իրենց պատիւը պաշտպանելու միակ սեւեռուն գաղափարով, առանց ուսման եւ գիտութեան նշոյլն անգամ ունենալու:

1891ին Մարգար Վարժապետի օրերուն Ճարտար կը զինուորագրուի Դաշնակցութեան դրօշին տակ ու կը գործէ իբրեւ զինուոր, սուրհանդակ եւ կազմակերպող:

Ճարտար, Աղբիւր Սերոբի հօրեղբօր որդին էր, շուտով գնաց եւ միացաւ Սերոբի խումբին եւ դարձաւ անոր զինակիցը: Սերոբ կը տեսնէ զէնքի պակասը Սասնոյ եւ Մշոյ ժողովուրդին մօտ. կ'որոշէ Կովկասէն զէնք բերել: Այս նպատակով զինատար խումբ մը կը կազմէ եւ անոր խմբապետ կը նշանակէ Ճարտարը:

1897ին Ճարտար 66 զինեալներով կ'անցնի Կաղզուանէն Ալաշկերտ, անկէ ալ առանց վտանգի կը հասնի Ախլաթ, Ներսէսի աջակցութեամբ: Սերոբ իր խումբով պատսպարուած էր Նեմրութի գագաթը. Ճարտար իր 66 զինեալներով կը բարձրանայ Նեմրութի կողերն ի վեր: Այս հանդիպումը հրացանաձգութեամբ եւ ուրախութեամբ կը դիմաւորուէր: Սերոբ եւ Գուրգէն կը գրկեն Ճարտարը ու անոր ճակատէն կը համբուրեն այս յաղթական մուտքին համար: Իսկ խումբը 66 հրացանները եւ ռազմամթերքը կը դնէ Սերոբին առջեւ: Սերոբ քաջալերուած այս յաջողութենէն կրկին Կովկաս կը ղրկէ Ճարտարը, որ զինատար ստուար խումբ մը կ'առաջնորդէ դէպի Տարօն:

Սերոբ տեղեակ էր, թէ Հ. Յ. Դաշնակցութեան Բ. Ընդհ. Ժողովը տեղի կ'ունենայ Կովկասի մէջ, նմանապէս տեղեակ էր՝ որ Սասունը կ'ընտրէին իբրեւ հայ յեղափոխական շարժման միջնաբերդ: Եւ իրօք Հ. Յ. Դաշնակցութեան Բ. Ընդհ. Ժողովի արձանագրութիւններէն կ'երեւի այն բացառիկ ուշադրութիւնը, զոր տուած էին Սասնոյ եւ Տարօնի շրջաններուն: Հայ յեղափոխութեան տեւական շարժումը ամէնէն շատ թափահարեց Տարօնի մէջ, երբ 1898ին Ընդհ. Ժողով կը գումարուէր, Աղբիւր Սերոբի փոթորկալի կռիւներու արձագանգը միայն կը լսուէր երկրի սահմաններէն անդին: Աղբիւրի ֆետայական յանդգնութիւններու շնորհիւ ազատութեան պայքարը կը

շարունակուէր Տարօնի բարձունքներուն վրայ: Յուսալքումը տեղի տուած էր եւ Դաշնակցութիւնը, առանց ընկրկումի, գերագոյն ճիգեր կը թափէր հայ ազատագրական շարժումը իր գերագոյն նպատակին առաջնորդելու:

Աղբիւր Սերոբը իր խումբով երեք տարիներէ ի վեր նոր կեանք մը առեղծած էր Սալնոյ–Ձորի շրջաններու մէջ: Ապստամբ Սասունը իր մարտիկները եւ ազատութիւնը կը պահէր: Տարօնի գաւառները բաւարար կազմակերպութիւններ ունէին: Հոն կը գործէին Հրայրի, Գուրգէնի եւ Սերոբի նման պատասխանատու ղեկավարներ, բազմաթիւ փորձուած գործիչներով շրջապատուած:

Տարօնը կը մնար պատնէշին վրայ: Հայ յեղափոխութեան դրօշը հոն կրնար ծածանիլ եւ հպարտանքի զգացումներով տոգորել հայ ժողովուրդը:

Ճարտարի խումբը զինելու պատրաստակամ մարմինը Կարս կը գտնուէր: Զինատար խումբը դէպի Երկիր առաջնորդելու համար Ճարտարին կ՚ընկերանային Առիւծ Աւագը, Փալապեխ Կարապետը, Պիթլիսցի Մուշեղը, Առաքելը, Զուլումաթը, Նատոն և Սիմոնը, փորձուած ֆետայիներ:

1898 Սեպտեմբերին Ճարտար կրկին ճամբայ կ՚ելլէ իր 66 զինուորներով: Կաղզուանի վրայէն անցնելով՝ կը հասնի Ղըլիճ Կետուկ, որ կը գտնուէր Ալաշկերտի եւ Մանազկերտի միջեւ: Խումբը Պայազիտէն գաղտնի անցած պահուն Այնթար գիւղին մօտերը կը հանդիպի 6 զինուած քիւրտերու: Իրենց ներկայութիւնը չնկատելու համար, ֆետայիները հարկադրուած կը սպաննեն զանոնք: Քիւրտերուն չորսը կը սպաննուին, իսկ միւս երկուքը վիրաւոր կը յաջողին փախիլ ու լուր կու տան շրջակայ քիւրտերուն:

Ճարտար կ՚ուզէ ճամբան կարելով անցնիլ, սակայն անկարելի կ՚ըլլայ. Թշնամին ճամբան գոցած էր. յանկարծակիի եկած խումբը ստիպուած կ՚ապաստանի այր մը, ուր պաշարուած՝ երեք օր կը մնայ: Թշնամին, հակառակ որ թիւով շատ էր, չի կրնար համարձակիլ մօտենալ այրին: Ստիպուած կ՚ուզեն բանակցիլ ֆետայիներուն հետ: Շուտով կը բերեն Բաղրեւանդի Ս. Յովհաննէս վանքի վանահայրը եւ կը ստիպեն անձամբ տանիլ իրենց առաջարկը ու իր կողմէ ալ համոզել ֆետայիները:

Ճարտար երբ կը լսէ վանահօր եւ քիւրտերու առաջարկը, կը պատասխանէ.

— Քիւրտերը կ՚ուզեն մեր հրացանները ստանալ՝ թող գան մեր ձեռքէն առնեն:

Վանահայրը ճամբելէ ետք, ֆեսայինները դուրս կը խուժեն այրէն. կը սկսի կատաղի կռիւ մը: Ըստ քնըրաներու պատմածին, հայերը իրենց բազմահարուածեան մոսիններով հրաչքներ կը ղործեն:

Ճարտար տեսնելով որ թշնամին թիւը կը բազմապատկուի, լուր կը ղրկէ Սերոբին իրեն օգնութեան դալու. սակայն Սերոբ հոն չէր, Սօսէ Մայրիկ առանց ժամանակ կորսնցնելու կ'առնէ Սերոբի պինուորները ու կու գայ կռուի վայրը: Այս կռուին ճարտար կը կորսընցնէ իր միակ եղբայրը ու կռուին տաք ժամանակ իր այդ կորուստով կ'ոգեւորէ իր ընկերները՝ չվախնալ մեռնելէ եւ կռուիլ մինչեւ մահ: Այս կռուին ֆեսայինները կը կորսնցնեն 43 հոդի եւ երեք վիրաւոր, իսկ թշնամին մօտ երեք հարիւր հոդի:

Այս կռուին վրայ հայ ժողովուրդը երդած է խադաւիին եւ Աւերակ Ջաղաց երդը:

1898ի վերջերը Թուրք կառավարութիւնը իր ամբողջ ջանքը կը թափէ բնաջնջելու Բաղէշի նահանդին ֆեսայինները, այդ նպատակով սկսաւ ոճրագործներու մէջտեղ ոճիրներ դործել տալ. այնպէս որ Խլաթէն մինչեւ Տարօն—Սասուն, Սղերդէն մինչեւ Խլաթ, ամէ՛ն տեղ, ամէ՛ն անկիւն արիւն եւ սարսափ կը հոսի: Բաղէշի նահանդը իր հարազատ զաւակներու կողքին անուցած է նաեւ ամենակեղտոտ եւ ոճրագործ դաւաճաններու խմբակ մը, որ՝ զուրկ ազդային եւ անձնական արժանապատուութենէ, իրենց տան պատիւը Թուրք պաշտօնեայի քմահաճոյքին յանձնած՝ հետամուտ են դիշերցերեկ բնաջինջ ընելու յեղափոխական տարրը: Սիմոն, Աչոտ, Նաւօ, Մուչեղ, Տիգրան, Ասատուր Խլաթցի հերոս պինուորներ 1898–99 տարիներուն զոհ գացին անոնց լարած թակարդներուն: Անոնց գործունէութեան զոհ գացին նաեւ քաջամարտիկ Գուրգէն իր ընկերներով, Նեմրութի հսկան, պաշտելի Սերոբ Ալրիւր իր հարազատներով:

Ամենացաւալի եւ դժբախտ կէտը այն է, թէ յեղափոխական պինուորը ոչ միայն պարտաւորուած է կռիւ մղել հասարակաց թշնամիին դէմ, այլ ստիպուած է նաեւ պրպղիլ այս վատերով, որոնք պիտակաւոր եւ անդիմակ կը վխտան ամէն կողմ, մուխին մէջ կը սողան եւ մեքենայութիւններ կը սարքեն, իսկ հրապարակի վրայ ամենաթունդ ապտակները կը ճեւանան, ահա այս կռիւն է ամենադժուարինը: Սակայն յեղափոխական պինուորի աննկուն հոգին անդիտակ յուսահատութեան, զառնութեամբ տոգորուած եւ ոգեւորուած միշտ ազատութեան պաղատարով՝ անմահ կը մարմնէ այս երկու թշնամիներուն դէմ:

1898ն ետք ճարտար կը մնայ Խլաթ: Խլաթի ժողովուրդը կը

սիրէր ու կը յարգէր զինք: Սերոբի Թունաւորումը ու մահը զինք ընկճեցին որոշ շրջան մը, բայց յեղափոխական գաղափարով ոգեւորուած Ճարտարը նոր Թափով մը գործի սկսաւ: Ան ուզեց արմատախիլ ընել այն դաւաճանները, որոնք ներքին չարիքներ ընելով արգելք կը հանդիսանային գործի յառաջացման:

Ան շուտով անցաւ մարտական խումբի մէջ եւ կրցաւ Սերոբ Աղբիւրի 21 մատնիչներէն 7ը սպաննել:

1900 Յուլիս 21ին Ճարտար եւ Սալօ քանի մը ընկերներով կը սկսին շրջիլ շրջանները՝ կատարելու իրենց պարտականութիւնները: Երբ կը հասնին Խլաթի Թուխ գիւղը՝ տան մը մէջ կը մտնուին եւ կը պաշարուին Շանիօ եւ Հալաչ աշիրէթներու կողմէ: Ճարտար եւ Սալօ, մէկը տան ետեւէն, իսկ միւսը տան դռնէն անվեհեր դուրս կը ցատկեն հրացանը իրենց ձեռքը, բաւական հրացանաձգութենէ ետք լեռ կը բարձրանան անվնաս:

Կառավարութիւնը քիւրտերու հետ խուզարկութիւններ կ'ընէ գիւղերը: Վառոդի հայերու, ինչպէս Սողօ Մելքոն Բէօսեանի(*) մատնութեամբ, 80ի չափ զինուորներ կը պաշարեն Ջրհոր գիւղը՝ Ճարտարը ձերբակալելու համար: Ճարտար առիւծի նման կռուելով առանձին կը ճեղքէ Թշնամիին շղթան ու կ'անցնի բլուրը եւ կը շարունակէ կռիւը Թուրքերու դէմ: Քիւրտերը եւ մօտակայ ուրիշ գիւղերու զինուորները օգնութեան կը հասնին պաշարողներու: 4–5 ժամ կռիւէ մը ընԹացքին Ճարտար չորս հոգի կը սպաննէ, բայց կը վիրաւորուի: Երբ կը տեսնէ, Թէ անկարող է կռիւը շարունակելու, Ճարտար կը կոտրէ հրացանը: Զինուորները Ճարտարի դիակը իր գլխատով եւ զէնքի կտորուածներով սայլի մը վրայ դրած, անամօԹ յաղԹանակով մը Բաղէշ կը տանին չորս սպաննուած քիւրտերու դիակներուն հետ:

Աղբիւր Սերոբի կինը՝ Սօսէ Մայրիկ, Ճարտարի մահով տօնեց անոր եղբօր՝ Ռէս Մխոյի եւ Աղբիւրի որդի՝ Յակոբի նահատակութեան տարելիցը:

Ահա ընտանիք մը, որ արժանի է ամէն յարգանքի եւ պաշտամունքի: Երանի՜ այն ընտանիքի մայրերուն, որ ա՛յսպիսի հերոսներ կը ծնին, եւ փա՜ռք այն ժողովուրդին, որ այսպիսի ընտանիքներ կը սնուցանէ իր ծոցին մէջ:

(*) 1902 Մարտ 31ին «Աղբիւր–Աւար» խումբի տեռորիստներու կողմէ կը սպաննուի:

ԿԱԽԱՂԱՆ ԵՈԶՂԱՏԻ ՄԷՋ

Ժիրայր յեղափոխականը, 10 ձիաւոր ընկերներով հանդերձ՝
ժուռ կու գար Եոզղատի շրջակայ գիւղերը եւ թէ՛ հայոց եւ թէ ալ
խըզլպաշներէն կը յարգուէր ու կը պաշտպանուէր։ Թուրք կառավա-
րութիւնը «Մօրուք» անուան տակ այդ տեղի յեղափոխական պետը
եւ խումբին գոյութիւնը եւ մինչեւ իսկ Մազար Օղլու գիւղացի Սի-
մոն եւ Աղթաղ, Մաանցի յոյնին ապաստանիչը այն խումբէն ըլլալը գի-
տէր, սակայն համարձակութիւն չունէր վրան երթալու եւ ո՛րչափ ալ
պահեստի զօրքերու թիւը աւելցուց շուրջ 2000, ոստիկաններու 400,
ու Պոլսէն հեծելազօր եւս եկաւ, դարձեալ բաւ չէր այսքան զօրու-
թիւնը «Մօրուք»ը ձերբակալելու, ուստի դիմեց դաւաճանութեան։

Թուրքերը փիճօհրէնկցի Համբարձում Բէհեայի որդան Սահակը
բռնելով Եոզղատ կը բերեն եւ Խալիլ պէյին կը յանձնեն։ Համբար-
ձում Բէհեային՝ Ժիրայրին պաշտպան ըլլալը քաջ ծանօթ էր կառա-
վարութեան։ Ասոր որդան Սահակը վերջին աստիճան կը տանջեն եւ
կը նեղեն ու վերջապէս հօրը ամէն գաղտնիքները կը խոստովանեցնեն
Ժիրայրին նկատմամբ։ Հայրը՝ Համբարձում Բէհեան եւս կը բերեն
քննութեան. կը հարցաքննեն, ոչինչ. յայնժամ առանց որդւոյն ա-
նունը տալու՝ որովհետեւ լուր մը կար, թէ Սահակը Թուրքերը մեռ-
ցուցած են, Խալիլ պէյը Սահակէն բռնութեամբ առած գաղտնիքնե-
րուն ամէնն ալ կ'ըսէ Համբարձում Բէհեային եւ կ'աւելցնէ. «Եթէ
«Մօրուք»ը մեզ յանձնես, որ կարող ես, ես քու որդիդ Սահակը կը
գտնեմ եւ քեզ ալ կ'ազատեմ, իսկ եթէ հակառակ այս ամէնուն չյանձ-
նես, գիտցիր, որ դուն եւ քու բոլոր ընտանիքդ բնաջինջ պիտի ըլ-
լաք»։ Համբարձում կը զարմանայ գաղտնիքներուն եւ խորհուրդնե-

րուն յայտնումէն եւ կը նայի, որ ալ ազատութիւն չկայ, «Մօրուք»ը կառավարութեան յանձնելու խոստումներ կու տայ եւ կ՚ազատի:

Այդ առեն, որպէս ցաւերու դարման՝ պատրիարքարանէն Եոզղատ ղրկուած Տրդատ վարդապետ Պալեանը, առաջնորդ Կեսարիոյ, վրայ կը հասնի եւ կը սկսի գործել աւելի սաստկացնելով ցաւերը: Ձեռքէն եկած վատութիւնները կը գործէ ընդքօղեալ սքեմով: Հայ գիւղերու քահանայ եւ կրօնաւորները կառավարութեան միջոցով Եոզղատ կանչել կու տայ, խոստում կ՚առնէ հայ գիւղացիներէն կնիքի տակ, թէ «յետ այսու զոմիթէ պիտի չպահենք, տէրութեան հրաւայի պահանջքը եղող տուրքերուն դէմ պիտի չըլանք», եւն., եւն. բովանդակութեամբ: Անոնց իւրաքանչիւրը զատ-զատ կը խրատէ: Առանց կարմրելու, եկեղեցւոյ մէջ կը քարոզէ նոյնիսկ, թէ «Մօրուքը բողոքական է», իբր թէ Թուրք եղած ըլլայ, թէ Եոզղատցիք խաբուած են, Մօրուքը խաբեբայ, լիրբ մըն է, թէ իրենց հարս ու աղջիկները անոր յանձնած են, թէ տուները աւետարան կարդալը արգիլուած է, թէ ինք կարող է մարդ մը կախաղանի տալ եւ առնել, եւայլն: Արսլանեան դերզատանն ալ «Վաստկներու խումբին» հետ կը միանայ. գինուորական ատեանը ինչ հրահանգ որ տայ, անտարբեր կը կատարէ, ասդին-անդին վաստկներ կը կարգէ, վերջապէս ամէն կողմ լրտեսներ կը ղրկէ Ժիրայրը գտնելու համար, որ կը պատրաստուէր Եոզղատի շրջականերէն մեկնելու: Իմաց կը տրուի Համբարձում քէհեային. վերջինս Ժիրայրին հաւատարիմն էր, լուր կը ղրկէ Ժիրայրին, որ ձիերը Պահատըրի այգեստանը թողելով, իր քով գայ. ինք կարող է զինքը պաշտպանել, ինչպէս կը պաշտպանէր առաջ: Ժիրայրը այս լուրը առնելուն պէս, կատարեալ վստահութեամբ ձիերը թողելով, կու գայ Համբարձում քէհեային քով, որը Ժիրայրին ոտքը իյնալով կը պատմէ եղելութիւնը եւ իր ընտանեաց մօտակայ վանքը, վերջապէս զինքը կառավարութեան յանձնելու սոխումը: Ժիրայրը պահ մը խորհելէն վերջ կ՚ըսէ, թէ Թերզելլի երեք օրուան համար կարգադրելու կարեւոր գործեր ունի եւ վերցնելու թուղթեր՝ որ եթէ այդ թղթերը ձեռք անցնին, աւելի մեծ վտանգ կը պատճառէ. կը խնդրէ, որ երեք օր միջոց տայ եւ իր գործերը կարգադրելէն վերջ, թո՛ղ յանձնէ զինք կառավարութեան: Կու գայ Թերզելլի, իր ընկերները հոն կը պահէ, ինքն ալ, որ 120 ոսկի ունի եղեր իր քով, կը խնդրէ գիւղացիներէն, որ այդ 120 ոսկիի փոխարէն իրեն ձի մը տան: Գիւղացիները չեն համաձայնիր: Այս միջոցին հազար ձիաւորներով կը պաշարուի գիւղը: Ժիրայրը գիւղին

քահանայէն կ'ուզեն եւ զայն մեռցնելու աստիճան կը ծեծեն, բայց ի զուր: Ի վերջոյ գիւղը խուզարկելով, կը ձերբակալեն Ժիրայրն ու տղաքը եւ յաղթանակով մը կը բերեն Եոզղատ: Թո՛ղ պարծենան վաստակներն իրենց յաջողութեանց համար:

Բանտարկութեան առաջին գիշերը Ժիրայրը կը տանջեն, Եոզղատի գործող մարմինը խոստովանեցնելու համար եւ մասամբ կը յաջողին: Առանց ոեւէ մարդու տեսնուելու, 17 օր բանտարկելէն վերջ, Մարտ 24 Հինգշաբթի գիշեր կը բարձրացնեն կախաղան: Դիակը ժամը 6ին վար կ'առնեն եւ կը տանին եկեղեցի: Տրդատ վարդապետ կը հրամայէ, որ դիակը բողոքականաց ժողովարանը տանին: Ասոնք ալ Տրդատի դէմ գայրացած՝ չեն ընդունիր, եւ դիակը քարերու վրայ քաշկռտելով, քանի մը Թուրք՝ հասարակաց գերեզմանէն դուրս փոս մը փորելով, կը ձգեն եւ կը ծածկեն հողով: Միւս գիշերը Թուրքերը գերեզմանը բանալով մեռելը կը կողոպտեն. կը հանեն հագուստը, ոտնամանը, մատանին, ժամացոյցը եւ անթաղ թողելով՝ կ'երթան: Կառավարութիւնը նորէն թաղել կու տայ: Ահա այսպէս կը կնքէ իր մահկանացուն ողորմելին Ժիրայր, իսկ Տրդատ դահիճն ալ իր պաշտօնը լրացուցած ըլլալով, միւս օրը փառաւորապէս կը ճամբորդէ դէպի Կեսարիա, իր աշխատութեանց փոխարէն Թուրք շողոքորթութեան արժանացած:

Համբարձում քէհեային տղան, Սահակը, որ Խալիլ պէյին տունը սպանուած ըլլալը կը պատմուէր, բռնութեամբ կը Թրքացնեն եւ կը Թլփատեն, մօտերս ազատուելով՝ ուղղակի կը միանայ ասպատակներու խումբին:

«Դրօշակ» № 13, թ. 1894

ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ՀԱՅԴՈՒԿԱՅԻՆ ԽՈՒՄԲԻ ԿՌԻՒԸ ԴԷԼԻ–ՊԱՊԱՅԻ ՄԷՋ

Ահա՛ երկու օր է Բասէն գաւառակի մէջ մեր ոտք կոխելը: Անոր սարսափելի վիճակը դէթ մասամբ կ'ուզէի լոյս աշխարհ հանել, գրի առնելով կատարուող չարութիւնները: Այս բոպէիս Դէլի–Պապայի քիւրտերու խուռն բազմութիւն մը սոված գայլերու պէս հայ գիւղերը շրջապատած հրացանի ձայներէն ականջնիս կը խլանայ, կը վազենք դէպի հրացան, դէպի մահ...:

Արեւը նոր ծագած էր, մեր հայդուկները, որոնք գիւղի բոլորտիքը պահապան էին, տեսնելով թշնամին, ձայն տուին՝ թէ «ժամանակն է, եղբայրնե՛ր, կա՛մ մեռնիլ, կա՛մ չթողուլ, որ հայ ընտանիքն ու զաւակները թշնամիին գերիկը ըլլան»: Մեր շրջակայ հայ գիւղերը բոլորն ալ ոչնչացան, նոյնը կը սպառնայ այսօր եւ այս գիւղին, դէ՛ ախպրտի, վատութեամբ չաղտոտենք մեր անունն ու պատիւը:

Երբ թշնամին շրջապատեց Տէլի–Պապա գիւղն եւ սկսաւ հրացանի որոտումներով յարձակման նշան տալ, ի մի հաւաքուած հայդուկները բաժնուեցան քանի մը խումբերու եւ գիւղի բոլորտիքը ամուր դիրք բռնելով, սկսան կարկուտի պէս տեղացնել գնդակները թշնամիի գլխուն: Երբ կռիւը սկսաւ տաքնալ, երկու հայդուկ սկսան երգել՝

«Ազատութեան այդ վառ սէրը
Թող որոտայ մեր սրտում,
Իմ Հայրենեաց սուրբ անունը
Ինձ պատերազմ է կանչում»:

Թշնամին թէեւ 500 հեծեալ չորս կողմէն շրջապատած, բայց երբ տեսաւ հայ երիտասարդներու անվեհեր սիրտը եւ քաջութեամբ կռուիլը, սկսաւ ետ նահանջել: Վերջապէս մինչեւ երեկոյեան արեւը մտած ժամանակ քանիցս կատաղաբար յարձակեցան եւ միշտ ալ կո–րալլուխ ետ վերադարձան. յաղթութիւնը մերն էր:

Մենք այլեւս ո՛չ Եւրոպայի խաբուսիկ յոյսերէն եւ ոչ Թուրքի խորամանկութիւններէն կը խաբուինք, մենք գիտենք մեր ճանապարհը, միայն մեր հայ եղբայրներու ուշադրութիւնը կը հրաւիրենք դէպի մեզ, որ արեան եւ պատերազմի մէջ կը լողանք:

Օգնութի՛ւն, օգնութիւն կը պոռանք, հա՛յ եղբայրներ: — Արդեօք թշուառի ձայնին ու աղաղակին լսող կա՞յ: Ներկայ բոպէն կորսնցնել, ժողովուրդ մը կորսնցնել է:

Օգնեցէ՛ք մեզ այժմ կամ երբեք:

ՋՕՐ. ԱՆԴՐԱՆԻԿԻ
ՋԻՆԱԿԻՑՆԵՐՈՒՆ ԵՒ ԲԱՐԵԿԱՄՆԵՐՈՒՆ

Կը խնդրուի բոլոր անոնցմէ, արտասահմանի թէ Հայաստան, — որոնք որեւէ յիշատակով կապուած են Զօր. Անդրանիկին եւ ծանօթ են անոր կեանքին ու գործին, — որ եթէ ունին անտիպ նկարներ ու նամակներ Զօրավարէն, բարի ըլլան ուղարկելու խմբագրութեանս, իր մասին հրատարակելի հատորին համար.—

Հասցէ.—

AVO — A. TOUMAYAN
P. O. B. 80179 — TEL. 266492
BOURDJ - HAMOUD — LEBANON

Յ. Գ.— Կը խնդրուի արտասահմանի եւ Հայաստանի բոլոր թերթի խմբագրութիւններէն արտատպել այս կոչը:

Ժ Ե Թ

ՃԱՄԲՈՐԴԱԿԱՆ ԳՐԱՍԵՆԵԱԿԸ

ԴԷՊԻ **ՄԻԱՑԵԱԼ ՆԱՀԱՆԳՆԵՐ ԵՒ ԱԻՍՏՐԱԼԻԱ**

Կ'ԱՊԱՀՈՎԷ ՁԵՐ ՃԱՄԲՈՐԴՈՒԹԻՒՆԸ՝ ՄԱՍՆԱՎԱՃԱՐՈՎ

24 ԱՄԻՍԷՆ

ԴԷՊԻ ՀԱՅԱՍՏԱՆ

14 ՕՐ ԵՐԵՒԱՆԻ ՄԷՋ, ՁՈՐՍ ՇՐՋԱՊՏՈՅՏՆԵՐ ԵՒ ՊԱՆԴՈԿ ՄԻԱՍԻՆ:

ՆԱԵԻ ՈՒՐԻՇ ՇՐՋԱՊՏՈՅՏՆԵՐ

ԴԻՒՐԱՄԱՏՋԵԼԻ ԴԻՆԵՐՈՎ

ՏՆՕՐԷՆՈՒԹԵԱՄԲ՝ **ԱԻՈՅԻ**

Հ Ե Ռ. 266492

ՊՈՒՐՃ ՀԱՄՈՒՏԻ ՔԱՂԱՔԱՊԵՏԱՐԱՆԻՆ ԴԻՄԱՑ — ԼԻԲԱՆԱՆ

Կը ստանձնենք նաեւ անցագրի (փասփոր) եւ վիզայի գործողութիւններ: Նաեւ գոյքերու փոխադրութիւն:

Հասցէ.– **JET Travel Agency**

Phone : 266492 — P. O. Box 80179

Bourj Hamoud — LEBANON

ԼՈՅՍ ՏԵՍԱԻ

ԳԷՈՐԳ ՉԱԻՈՒՇ

ԿԵԱՆՔՆ ՈՒ ԳՈՐԾՈՒՆԷՈՒԹԻՒՆԸ ՆԱՐԿԱՅԱՑՆՈՂ ՀԱՏՈՐԸ

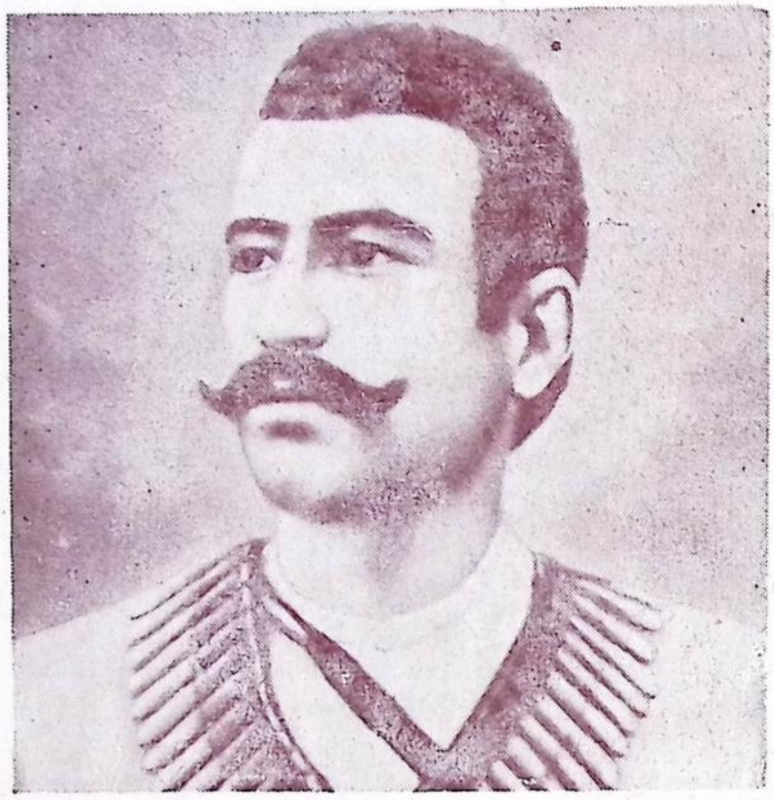

ՁԵՐ ԳՐԱՊԱՐԱՆԻՆ ՀԱՄԱՐ ԱՆՀՐԱԺԵՇՏ Է

ՕՐԻՆԱԿ ՄԸ

• 420 էջ, պատկերազարդ (անտիպ նկարներով), ընտիր թուղթ, մաքուր տպագրութիւն, լաթակազմ: Գինն՝— Լիբանան՝ 10 լ. ո., արտասահման՝ 5 տոլար:

Ստանալու համար դիմել խմբագրութեանս՝—

AVO — A. TOUMAYAN
P. O. B. 80179
BOURDJ - HAMOUD — LEBANON

"ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԱԼՊՈՄ"Ը

10ՐԴ ՀԱՏՈՐԷՆ ՍԿՍԵԱԼ ՊԻՏԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԻ ՀԱՏՈՐՈՎ ԵԻ ԿԱԶՄՈՒԱԾ:

Յեղափոխական Ալբոմ

ՌՈՒԲԻՆԱ

ազատագրական

պայքարի

յուշամատեան

ԺՐԴ ՀԱՏՈՐ 1972 ԹԻՒ 4 (100)

«ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԱԼՊՈՄ»Ի
ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐ

Լիբանան (հատորը)	12 թիւ	10 Լ· ո·	իսկ	5	հատոր	40 Լ· ո·	կանխիկ
Սուրիա »	12 թիւ	12 Ս· ո·	իսկ	5	հատոր	48 Ս· ո·	կանխիկ
Պարսկաստան »	12 թիւ	300 Ռիալ	իսկ	5	հատոր	1200 Ռիալ	կանխիկ
Իրաք »	12 թիւ	1500 Ֆըլս	իսկ	5	հատոր	6000 Ֆըլս	կանխիկ
Արտասահման »	12 թիւ	5 Տոլար	իսկ	5	հատոր	20 Տոլար	կանխիկ

ՈՒՇԱԴՐՈՒԹԻՒՆ

«ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԱԼՊՈՄ»ի ցոր հասցէն

PEINTRE AVO
c/o A. TOUMAYAN
en face Municipalité, Bourj Hammoud — Liban
P. O. BOX 80179 TEL. 266492

ՄԵՐ ԳՈՐԾԱԿԱԼՆԵՐՈՒ ՀԱՍՑԷՆԵՐԸ

ՆԻՒ ԵՈՐՔ
ARMENIAN LITERARY SOCIETY
c/o Mr. K. N. Magarian
114 First St.
Yonkers 4 -- N. Y.
U. S. A.

ՖԱԼԻՖՈՐՆԻԱ
TZOLAG HOVSEPIAN
c/o ASBAREZ
1501 Venice Blvd. L. A.
Calif. 90006 U. S. A.

ՏԻԹՐՈՅԻԹ
ONNIG BOGHIKIAN
16190 Gilchrist
Detroit - Mich. 48235
U. S. A.

ՇԻԿԱԿՕ
NORIG MARDOIAN
8037 N. Oriole Ave.
Niles 48. Ill. 60648
U. S. A.

ՈՒՍՏՐ
AGOP BAHARIAN
26 Preston St.
Worcester Mass. 01610
U. S. A.

ՈՒԱՇԻՆԿԹՐՆԻ ՇՐՋԱՆ
HAIG GAKAVIAN
110 Leikhton Ave.
Silver Spring, Md. 20901
U. S. A.

ՓՐՈՎԻՏՆՆՍ
KHACHIK GARABEDIAN
81 Douglas Ave.
Providence R. I.
U. S. A.

ԳԱՆԱՏԱ — ԹՈՐՈՆԹՕ
HRAIR SASOUNIAN
1986 Ave. Rd. Apt. 1
Toronto 380 Ont.
CANADA

ԹԱԻՐԻԶ
HRAIR STEPANIAN
Optical «Iran»
Tavriz -- IRAN

ԻՍՖԱՀԱՆ
GOURGEN GHAZARIAN
Nazar Ave. -- Djulfa - IRAN

ԹԵՀՐԱՆ
VAROUJE KHOURCHIDIAN
Charrah Youssef Abad Kh. Hafez
№ 159, -- Tehran - IRAN

ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԱԼԲՈՄ

ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՊԱՅՔԱՐԻ ՅՈՒՇԱՄԱՏԵԱՆ

9ՐԴ ՀԱՏՈՐ 1972 ԹԻՒ 4 (100)

Ռ Ո Ւ Պ Ի Ն Ա
(1881 -- 1971)

ՆԱՄԱԿ ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ

Բերլին, 2 Փետրուար 1972

Սիրելի ընկեր Աւօ,

Խորին շնորհակալութեամբ ստացել եմ ձեր «*ՆԺԴԵՀ*» հատորը:

Կարծում եմ ինձ իրաւունք կը տաք, ձեզ ընկեր անուանելուս, քանի որ, տարիների ընթացքում ձեր հայ «*Յեղափոխական Ալպոմ*»-ների եւ «*ՆԺԴԵՀ*»ի սքանչելի հատորի հրատարակութիւնները գալիս են ապացուցանելու, որ դուք երախտաւոր յեղափոխական ընկերներից մէկն էք, որը արժանի է ամէն գնահատանքի:

«*ՆԺԴԵՀ*» հատորը մեծ հետաքրքրութեամբ կարդացի, որովհետեւ նա եղել է իմ մօտ եւ շատ սիրելի ընկեր, նամանաւանդ վերջին պատերազմի շրջանին բնակած ժամանակ· մենք համարեա՛ ամէն օր միասին էինք անցկացնում· եւ ես մէկն եմ եղել նրանցից, որ վերջին օրեր համոզում էինք նրան չվերադառնալ այլեւս Պուլկարիա· մեզ չլսեց, եւ ինք տուժեց· ախտոս, հազա՛ր ափսոս անգուգական Նժդեհը: Է՛հ, ինչ արած, երեւի, ինչպէս ասում են նման դէպքում, նրա ճակատագիրն էր այդ···

Իմ համեստ կարծիքով, եթէ որեւիցէ նշանակութիւն ունի, ապա պէտք է ասեմ, որ «*ՆԺԴԵՀ*» հատորը կազմուած է հարուստ բովանդակութեամբ եւ ամենայն բարեխղճութեամբ· ու ապագայ անաչառ պատմագրի համար հարուստ ատաղձ է լինելու այս հատորը: Հաւատացէ՛ք ինձ, դուք երախտագէտ մեծ գործ էք կատարել նրանով:

Մեծ ցանկութիւն ունեմ, ձեր «*Յեղափոխական Ալպոմ*»ների հաւաքածոն ունենալ: Արդ՝ խնդրում եմ, գրէք ինձ, արդեօք դուք ունէ՞ք լրիւ հաւաքածոն, եւ եթէ ունէք, ուղարկեցէք մեզ:

Խորին երախտագիտութեամբ սեղմում եմ ձեր ձեռք· այսքանով փակում եմ գրութիւնս:

Ընկերական ամենաջերմ բարեւներով՝
ՎԱՆ ՓՈՒՇ

ՌՈՒՊԻՆԱ ՕՀԱՆՋԱՆԵԱՆ

Գրեց՝ Ա. Ի Օ

Ռուպինա ծնած է Թիֆլիս 1881ին: Հայրը եղած է ռուսական պինուար: Ունէր հինգ աղջիկ եւ երկու մանչ զաւակներ: Աղջիկներէն մէկը կլինէր Ռուբէն Դարբինեանին:

Ունեւոր էին, կալուածներու տէր:

Ռուպինա նախնական կրթութիւնը կը ստանայ Թիֆլիսի Պելքլուճ պիւղը 1886ին: Քանի մը տարի ետք կ'անցնի Պաքու, ուր կ'աշխատի երկրաչափ Խլղանեան Իւան Պալախանի գործարանին մէջ:

Պաքու նշանաւոր էր իբրեւ ռուսական եւ համաշխարհային նաւթի արդիւնաբերութեան մեծագոյն կեդրոններէն մէկը: Միւժամանակ Անդրկովկասեան թաթարներու կեդրոնավայր, ուր կային համխալամական չունչով վարակուած թուրքեր:

80ական թուականներուն, ծայր կու տայ հայերու հոսանքը դէպի Պաքու, ուր հայ վաճառականներ նաւթահորեր կը դնեն թաթարներէն:

Համառուսական չարժումներու այդ օրերուն՝ թաթարներ ուղղակիօրէն դիրք կը բռնեն հայերու դէմ: Անոնք կը խորհին, թէ առիթը ներկայացած է եւ պէտք է օգտագործել պատմական այդ վայրկեանները: Այսինքն՝ միանալ հզօր ու հայատեաց ցարական կառավարութեան մաքրելու համար Անդրկովկասը Հայ Կոմիտէներէ ու հայութենէ, խորտակելով հայկական երազները:

Այդ նպատակի իրագործման համար, ռուսական ոստիկանութիւնը արդէն ղէնքեր կը հայթայթէր իրենց:

Այդ չրջանին, հայ ժողովուրդը կը դանդաղէր ռուսական բռնակալութեան դէմ, որ կը հալածէր հայ տարրը, անոր դարաւոր մշակոյթը՝ լինչպէս դպրոց, լեզու, մամուլ, դրականութիւն, եւայլն:

Ասիկա աւելի կը սաստկանայ ա՛յն օրէն, երբ Թիֆլիսի մէջ, Կովկասեան կառավարիչի պաշտօնով կը բազմի ջղագար ու մոլեգին Հայատեաց՝ Իշխան Գալիցին:

Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը չէր ուզեր կռուիլ ցարին հետ. կ՚ուզէր իր ուժերը կեդրոնացնել Թուրքերուն դէմ միայն: Մինչ այդ, 1903 թուի Յունիսին, կը հանուի ցարական հրովարտակը, որով յարքունիս կը գրաւուէին հայ ազգային-եկեղեցական շարժուն ու անշարժ գոյքերը: Այսպէսով, հարուածը կը տրուէր ամենէն առաջ հայ կրթարաններուն, որոնք կը սնանէին եկեղեցական կալուածներու եկամուտներով: Դպրոցները կը փակուէին եւ հազարաւոր հայ մանուկներ փողոցները կը մնան: Անոնք կը դատապարտուէին յաճախելու ռուսական դպրոցներ: Ցարական բոլոր հրամանները կ՚ընդունուէին եւ կ՚իրագործուէին, կամայ եւ ակամայ...:

Իշխան Գալիցին, օգտուելով այս կարգադրութենէն, կը յղանայ թալանի ծրագիր մը: Իսկ Նիկոլա Օգոստափառ կայսրը կը ստորագրէ կողոպուտի աննախընթաց այդ հրովարտակը:

Յունիսի 12ին, այն «Օրէնք»ը, որ լոյս տեսաւ կովկասեան լրագիրներուն մէջ, ռումբ մըն էր, որ պայթեցաւ: Ասոր խորքին իրազեկ՝ Անդրկովկասի շրջանի մեր հայ ազդեցիկ ու գիրքի տէր անհատներն ու մարմինները, իրենց փորձառու ղեկավարներով, անմիջապէս ժողով մը գումարեցին եւ միաձայնութեամբ որոշեցին բողոքել ու կոչեր հրատարակել: Ժողովին մասնակցեցան՝ Մշակականներ, Նոր Դարականներ, Դաշնակցական, Հնչակեան ու Սոցիալ Դեմոկրատականներ:

Սեպտեմբեր 2ին, Պաքուի Պարապետ կոչուած տեղը, կազմ ու պատրաստ կը սպասեն ցարական զօրքին հետ՝ նաեւ զինուած Թաթարներ, խեղդելու «հայկական ապստամբութիւնը»:

Դէմը Հայոց եկեղեցին էր: Պատարագի պահուն՝ ոստիկան պաշտօնեաներ առաջ կ՚անցնին ու խիստ սպառնալիքներով կը պահանջեն ցրուիլ:

Կը տրուի մերժողական պատասխան...: Այդ պահուն, յանկարծ, գաւիթէն դուրս կը թռին երկու դաշնակցականներ՝ Խեչոն ու Ջալլաթը: Անոնք ատրճանակի հարուածներով դրոհ կու տան թշնամիին ուղղութեամբ: Ահարեկ ոստիկանութիւնը կը նահանջէ: Զինուորական վաշտ մը, վայրկենաբար, կը պաշարէ եկեղեցւոյ պարիսպը: Կատաղի կռիւ մը ծայր կու տայ, որ ժամեր կը տեւէ, թէեւ վճռական վախճան մը չ՚ունենար...:

Իշխան Գալիցին(*) իր նպատակին չէր հասնիր... Ան կորսընցուցած էր իր բարձրաստիճան իշխանաւորներէն մի քանին, իսկ ստորադասներէն շատերը՝ ասպիկաններ, ժանտարմաներ, պատուհասուած էին ահաբեկիչներու դնդակով:

Ռուպինա թէեւ կը լսէր այս դէպքերուն մասին, բայց ինչո՞ւ համար տեղի կ'ունենային անոնք, պատճառը ի՞նչ էր, չէր գիտեր: Իր բնակարանին վարի յարկը տունն էր Մարտիրոս Մարգարեանի (Սաֆոյին), որուն հետ չփման մէջ էր ինք: Ամէն շաբաթ դուրսէն հիւրեր կ'ունենար: Օր մը, կրկին քանի մը հոգի կու գան Սաֆոյենց տունը, ուր պիտի մնային անորոշ ժամանակով: Իրենց ժողով-խորհրդակցութենէն ետք, իւրաքանչիւրը պիտի մեկնէր իր մէկ ծանօթին տունը ղիշերելու: Բայց անոնցմէ մէկը պիտի մնար իրրեւ իրենց հիւրը: Այդ սենեակին դասաւորումը կը վիճակուի Ռուպինային:

Ռուպինան, հիւրին հետ խօսակցութեան ընթացքին, առաջին անգամ ըլլալով կ'իմանայ, թէ Հայրենիք մը ունինք, որուն մէկ մասը՝ Թրքահայաստանը, — Թուրքեր, եւ միւսը՝ Ռուսահայաստան՝ ցարական կառավարութիւնը, կ'ուզեն արմատախիլ ընել: Բայց հայ ժողովուրդը վճռած է պահել այդ հողերը ամէն գնով:

Ան կը լսէ նաեւ, որ Պաքուի Թուրքերը կը ղեկավարուին Սուլթան Ամպուլ Համիտի հրամանով. ահա՛ թէ ինչու, մեզ սպաննել կ'ուզեն, նոյնիսկ հեռուոր Տաճկաստանէն:

Այս բաները լսելով, Ռուպինա շատ յուզուեցաւ եւ եկաւ այն եզրակացութեան, որ ամէն հայ պարտականութիւն մը ունի կատարելիք, հայ ժողովուրդի դոյութիւնը պահպանելու համար:

Այդ դիշեր, Ռուպինա դրեթէ չքնացաւ: Անհամբեր կը սպասէ լուսնալուն, կրկին տեսութեան համար: Հիւրը իրեն տուած էր հողեկան բաւարարութիւն եւ նեղչնչած՝ ծառայութեան ոգի: Որով, ինք իր ամէն կարելին պիտի ընէր օգնելու անոր, որ այդ շրջանները եկած էր, կազմակերպչական աշխատանքներ տանելու, օգտակար ըլլալու իր տառապող ցեղին ու Հայրենիքին:

(*) 1903ի վերջերը, Թիֆլիսի մէջ ֆանի մը հնչակեան ահաբեկիչներ դաշոյնի հարուածներ կու տան Գալիցինի գլխուն, կուրծքին, պարանոցին: Դաշոյնի հարուածներէն ոչ մէկը մահացու էր, բայց վէրքերը ծանր ըլլալուն՝ Իշխանը, աթիւնաթաթախ, իր կառքով կը սլանայ հիւանդանոց: Ամիսներով կը տառապի ու կը գառանցէ: Ի վերջոյ՝ կ'ապաքինի, բայց իր պաշտօնին վրայ չի մնար...:

Յաջորդ օրը, Ռուպինա կ'իմանայ Սաֆոյէն, թէ այդ անձը կը կոչուի Քրիստափոր Միքայէլեան: Ծրագրուած է մահափորձ մը կատարել արիւնարբու Սուլթանին՝ Ապտիւլ Համիտի դէմ:

Ռուպինա անմիջապէս Քրիստափորին մօտենալով, կ'ըսէ.

— Ես այլեւս քու հարազատ աղջիկն եմ. եթէ յօժար ես, պէտք է ինծ ալ հետերնիդ տանիք, որպէսզի անաստուած Համիտէն վրէժ լուծելու ձեռնարկին մէջ, ե՛ս եւս բաժին մը ունենամ:

Քրիստափորի աչքերը կը լեցուին... Պահ մը խորհելէ ետք, կ'ըսէ.

— Խօսք կու տամ, աղջիկս: Սպասէ՛, յետոյ կ'իմացնեմ:

Ռուպինան բառ մը հայերէն չէր դիտեր:

Երրորդ օրը, Քրիստափոր մեկնելը էր արդէն իրենց դրացի Սաֆոյի հետ:

Անոնց մեկնումէն քանի մը ամիս ետք, Ռուպինա հեռագիրը մը կը ստանայ Սաֆոյէն, որ կը հրահանգէ անմիջապէս ճամբայ ելլել դէպի Ծունաստան:

Ռուպինա նոյն օրն իսկ ճամբայ կ'ելլէ: Հո՛ն հասնելուն՝ կը տեսնէ, որ Քրիստափոր կրցած է իր շուրջ հաւաքել քանի մը ընկերներ ու անոնց սորվեցնել պինամարժութիւն, կառավարական պինամարզարանին մէջ:

Ռուպինա եւս կը հետեւի պինամարժութեան փորձերուն: Դիտող յոյն սպաները՝ զովեստով եւ զարմանքով կ'արտայայտուին իր ունեցած այդ չնորհին մասին:

Քրիստափոր՝ Ռուպինայի հետ կ'անցնի Իզմիր, օրինաւոր անցագրով: Ինք՝ Սամուէլ Ցայն անունով, իսկ Ռուպինան՝ իբրեւ իր աղջիկը:

Իզմիր կը մնան 9 ամիս: Գործերը կարգադրելէ ետք, կ'անցնին Պոլիս:

Քրիստափոր եւ Ռուպինա, քանի մը անդամ ներկայ կ'ըլլան Սելամլըղի հանդէսին: Քրիստափոր, ռուսական դեսպանատունէն տոմս մը առնելով իբրեւ հրեայ վաճառական, նոյն օրը, օտար հիւրերու տաղաւարէն, կը յաջողի դիտել Սուլթանին անցքը: Շատ յարմար կը դտնէ այդ դիրքը, այնտեղէն ռումբեր նետելու համար Սուլթանին վրայ, անոր անցած միջոցին:

Ամէն Ուրբաթ, Քրիստափոր Ռուպինային հետ կ'երթայ Եըլտըզ եւ տեղւոյն վրայ կ'ուսումնասիրէ, վայրկեաններով, Սուլթան Համիտի դուրս ելլելն ու ներս մտնելը: Քանի մը անդամ, քայլա-

Նիկոլ
Մատինեան

Քրիստափոր
Միքայէլեան

Ակնունի
(Մալումեան)

չափով եւս կը հաշուէ մզկիթի դանէն մինչեւ կայսերական կառքին կենալիք տեղի հեռաւորութիւնը։ Իր ուսումնասիրութիւններէն, յարմարագոյն ժամանակը կը համարուի՝ մահափորձը կատարել երբ Սուլթանը մզկիթէն դուրս կ'ելլէ, որովհետեւ այդ միջոցին՝ ամբոխը ցրուած կ'ըլլար եւ հսկողութիւնը տկար, այնպէս որ, կառքերն ալ կրնային բաւականաչափ առաջ երթալ, կարծել տալով, թէ պալատական մը պիտի նստի։

Եըլտըզի մահափորձին պիտի մասնակցէին հետեւեալները.—

ա) *Քրիստափոր Միքայէլեան — Սամուէլ Ֆայն — ռուս վաճառական*

բ) *Ռուպինա — Սամուէլի աղջիկը*

գ) *Մարտիրոս Մարգարեան — Սաֆօ — ռուս մեծատուն մը*

դ) Մարի Զայծ — Սաֆոյի կինը
ե) Քրիս Ֆէնէրճեան — Սիլվիօ Ռիչչի — իտալացի
զ) Աշոտ Եղիկեան — ռուս դրամատէր
է) Տիկ. Էլիզապէթ — իր կինը
ը) Տոքթ. Գրիգոր Սայեան — ռումանացի
թ) Համբարձում Աղաճանեան — ռուս
ժ) Զարեհ Խաչիկեան — ծորճ Վարշամովիչ

1904ին տեղի պիտի ունենար Հ. Յ. Դաշնակցութեան Գ. Ընդհանուր Ժողովը, Ժընեւի մէջ: Քրիստափոր կը մեկնի, իր հետ տանելով Ռուպինան եւս: Ժողովէն ետք, Վռամշապուհի հետ կ՚անցնին Սոֆիա, ռումբի փորձեր կատարելու: Հոն, փորձի պահուն, Քրիստափոր եւ Վռամշապուհ կը մահանան:

Ռուպինա՝ Քրիստափորի մահէն ետք, կ՚երթայ Ժընեւ, յետոյ, կրկին Պոլիս կը դառնայ: Պոլսոյ մէջ կը գումարէն ժողով մը, որուն կը մասնակցին Ռուպինա, Սաֆօ, Աշոտ Եղիկեան, Քրիս Ֆէնէրճեան եւ Զարեհ:

Օրուան գլխաւոր օրակարգը կ՚ըլլայ Մահափորձի հարցը, թէ ի՛նչ միջոցներով կարելի էր ուղղակի Եըլտըզ մտնել՝ իբրեւ ռուս, ֆրանսացի կամ անգլիացի...:

Նոր ժողով մը եւս տեղի կ՚ունենայ Լիփա Ռիփսի սենեակին մէջ, Պոլիս, Թեփէ Պաշի, բրիտանական դեսպանատան քով, տիկին Աթինայի տունը, թիւ 12: Ներկայ կ՚ըլլան Լիփա Ռիփս, կինը՝ Մարի Զայծ, Օր. Ռուպինա, Ժորես, Աշոտ Եղիկեան, Թորգոմ (Արտաշէս Գափուտանեան), Քրիս Ֆէնէրճեան (Սիլվիօ Ռիչչի) եւ Զարեհ (կառապանը):

Խօսքը տանք Աշոտ Եղիկեանին, որ իր մասնակցութիւնը բերած էր այս սրբազան գործին.

«Օրիորդ Ռուպինան կը պահանջէր, որ անպայմա՛ն ինք նստի կառքին մէջ. չէր ուզեր, որ վիճակ ձգուի: Քանի՜ քանի անգամներ՝ լալով, պաղատելով կը կրկնէր նոյն խնդրանքը, բայց ընկերները մերժեցին:

«Վիճակահանութեան պիտի մասնակցէին Լիփա Ռիփս, Ռուպինա, Քրիս, Թորգոմ եւ Արամ, այս վերջինը բացակայ էր ժողովէն. իր կողմէն ես պիտի մասնակցէի:

«Վիճակը ելաւ Արամին. օրիորդը զայրացաւ եւ պահանջեց, որ ինք երթայ անպատճառ:

Բրիստափոր Միքայէլեան եւ Ռուպինա

«Բայց արդէն գործողութիւնը վերջացած էր եւ մենք չէինք կրնար օրիորդին վախաքը կատարել. իսկ օրիորդը, ա՛յնքան թախանձեց, որ ստիպուեցանք Արամը հրաւիրել եւ խնդրել, որ իր դործը յանձնէ օրիորդին, բայց Արամ մերժեց:

«Օրիորդը կու լար, կ՚ողբար, կը թախանձէր. ստիպուեցանք նոր վիճակագութիւն մը կատարել երկուքին միջեւ. ա՛յս անդամ ալ՝ վիճակը բնկաւ Արամին:

«Օրիորդը բարկութենէն լեզուին կորսնցուց, պրեթէ նուաղած վիճակի մէջ, սկսաւ ոտաոնալ մեզի.

— Եթէ ինծի չյանձնէք, անձնասպան կ'ըլլամ...:

«Ի վերջոյ, համոզեցինք Արամը եւ դործը յանձնեցինք օրիորդին»:

Կառքի պատրաստութիւնը կը յանձնուի Աչոտին: Լիփա Ռիփա եւ Մարի Զայծ, մահափորձէն ետք, կը սառնձնէին Արեւմտեան Պիւրոյի հետ յարաբերելու եւ դործին ստացած զանազան փուլերը հաղորդելու պաշտօնը: Գալով Թորդոմի, Քրխի եւ Արամի, երեքն ալ՝ մինչեւ մահափորձի օրը՝ պէտք էր հեռանային Պոլսէն:

Ամէն Ուրբաթ, կառքը կը ղրկէին Սելամլըղ երբեմն մարդով, երբեմն ալ՝ պարապ:

Քանի մը օր ետք, Ռուպինա, Սաֆօ եւ Աչոտ, կ'երթան Քեաղըտ Հանէ, հոն դարձեալ փորձեր կատարելու՝ անձայն դարսիւլնեռով: Կառքին մէջ զետեղած էին երկու ժամացոյցներ, մէկը կառապանին մօտ, իսկ միւսը՝ կառքին մէջ: Դիտմամբ դոյզ կ'ընէին, որպէսզի երբ նշանը տեսնուի՝ երկու ժամացոյցներն ալ լարուին. ու մէկը եթէ կրակ չառնէ, միւսը՝ աշխատի: Այնտեղ 8–10 յաջող փորձեր կատարելէ ետք, կը վերադառնան:

Յուլիս 7ին, Հինդշաբթի իրիկուն, կը դումարուի վերջին ժողովը՝ Սաֆոյի տան մէջ: Կ'որոշեն, որ Ռուպինա եւ Զարեհ դէպքին օրը մեկնին արտասահման, իսկ Սաֆօ եւ Մարի Զայծ մնան Պոլիս: Ռուպինայի եւ Զարեհի վիզանները կ'առնուին ռուսական հիւպատոսարանէն:

Յուլիս 8ին, Ուրբաթ օր, Ապտիւլ Համիտ պիտի աղօթէր Համիտիէ մզկիթին մէջ: Օտար հիւրերու տաղաւարը լեցուած էր մեծ տէրութիւններու դեսպաններով եւ իրենց թարդմաններով, որոնք դրաւած էին իրենց տեղերը:

Կէսօրը կը մօտենար: Պողոտաներուն մէջ, կառքեր դիւրաբ կը խաչաձեւէին: Ամէնն ալ կ'աճապարէին՝ ժամանակին հասնելու եւ դրաւելու համար իրենց տեղերը:

Լրտեսներ, ամէն կողմ, կը ձերբակալէին կասկածելիները:

Այդ պահուն՝ երեւցաւ չքեղ կառք մը, որ ամբոխային կոհակները ճեղքելով կ'առաջանար ու հետզհետէ մօտենալով՝ կանդ կ'առնէր միւս կառքերուն մօտ: Այդ կառքին մէջ կը տեսնուէր 25ամեայ նիհարակազմ աղջիկ մը, որ Ռուպինան էր:

Ապա կ'երեւի կայսերական կառքը: Սուլթան Ապտիւլ Համիտ վար կ'իջնէ կառքէն եւ իր հետեւորդներով կը մտնէ մզկիթ:

Ռուպինա եւ Վարշամովիչ, աչքերը յառած ժամացոյցներուն՝

Բժ. Համօ Օհանջանեան,
Ռուպինա եւ որդին Վիգէն

կը սպասէին լսել չեփորի ձայնը՝ որ պիտի աղդարարէր Սուլթանի ելքը մզկիթէն։

Ու կը հնչէ... Երկու դաւադիրները անմիջապէս կը լարեն ժամացոյցները, — մէկ վայրկեան եւ երկու երկվայրկեան, ու պիտի պայթէր դժոխային մեքենան...։

Ռուպինա եւ Զարեհ լիովին կատարելէ ետք իրենց վստահուած դերը, առանց նշմարուելու, կը ձգեն կառքը եւ, ամբոխին մէջէն, հանդարտօրէն կը հեռանան, հեռուէն դիտելու համար ա՛յն տեսարանը, որ պիտի պարզուէր քիչ յետոյ։

Բոլորին աչքերը յառած են Համիտիէ մզկիթին, ուրկէ դուրս պիտի գար Կարմիր Սուլթանը...։

Եւ ահա՛... խլացուցիչ որոտում մը...

Եըլտըզի ռումբն էր։

Մթնոլորտը կը մթագնի, կը սեղմուի փոշիներու ամպ մը եւ աննկարագրելի իրարանցում մը...։ Թաւալգլոր կը թափուին յօշոտուած, փշրուած մարդկային մարմիններ, ձիերու գլուխներ, ոտքեր, կառքերու բեկորներ, եւայլն։

Տարօրինակ... Հակառակ չեփորի ազդարարութեան՝ Ապտիւլ Համիտ չ'երեւիր... Կը խօսէր Շէյխիւլիսլամի հետ... փրկուած էր մահէն...։

ՆՇԽԱՐ ՄԸ ՌՈՒՊԻՆԱՅԷՆ

Ստորեւ հրատարակութեան կու տանք մեր ողբացեալ անմոռանալի ընկերուհիին՝ Ռուպինայի (Օհանջանեան) 3 Մարտ 1939 թուակիր մէկ նամակէն կարգ մը հատուածներ, որոնք կապ ունին Համիտի մահափորձին հետ։

Նամակը ուղղուած է հանգուցեալ ընկ. Աբրահամ Գիւլխանդանեանի, Փարիզ։

— «1904 թուին գնացի Բեռլին։ Անշուշտ կը յիշես թէ ի՛նչպէս ընկերները գիս ճանապարհ դրին մինչեւ Բալաջարի, ուր դու էլ կայիր, եւ ոչ ես բացուեցի թէ ուր եմ գնում եւ ոչ էլ ձեզանից մէկը, Համոն էլ մէջը ըլլալով, ցոյց տուեց թէ գիտէ մի բան։ Բեռլինից հեռագրով գիս Աթէնք կանչեցին, ուր հաւաքուել էին պատասխանատու Մարմնի անդամները Քրիստափորի գլխաւորութեամբ, որոնք եկել էին անցընելու Քրիստափորի հետ իր վերջին ազատ օրերը։ Հոն ծանօթացայ Յովնան Դաւթեանի եւ Սարգիսի հետ (Պերճուհիի ամուսինը)։ Աթէնք մնացի 3–4 օր, ուր կարգադրուեց անցագրի հարցը եւ այնտեղից Քրիստափորի աղջիկ դառնալով՝ մեկնեցինք Իզմիր, ուր Քրիստափոր գործեր ունէր կարգադրելիք եւ ես այլեւս նրանից չբաժնուեցի մինչեւ մահը։ Իզմիր մնացինք մէկ ամիս։ 1904 թուի Սեպտեմբերին գացինք Պոլիս։ Պոլսում ծանօթացայ միմիայն պատասխանատու Մարմնի հինգ անդամներին, — Սեւ Աշոտ, Քրիս, Թորգոմ, Սաֆօ, Քրիստափոր եւ Ժորիս, պելճիկացի անիշխանականը, որը տրամադրեց իր բնակարանի երկու սենեակները Քրիստափորի եւ ինձ համար։ Նրա տանն էր, որ պահւում էր մեր գործի համար «մելենիտը»։ Ծանօթութիւնը եղաւ Վռամշապուհի մի–

ջոցով, որ նոյնպէս պիտի մասնակցէր մեր գործին: Ժողովները լինում էին մեր բնակարանում:

Նոյն տարուայ վերջին, ժողովի որոշումով եւ Սաֆոյի ճնշումով, Քրիստափորը Պոլսից Բուլղարիա անցաւ հակառակ իր կամքին, ինձ հետ միասին, ռումբերի փորձերը կատարելու համար: Դրա պատճառը այն էր, որ երիտասարդ ընկերներ, որ փորձերի գործով պրաղում էին, ձերբակալուեցին Ցունաստան եւ էլ չէին ուզում շարունակել փորձերը:

Ֆիլիպէի մէջ չատ եռանդուն կերպով լծուեցինք փորձերի գործին եւ պիտի խոստովանեմ, որ չատ օգնել եմ Քրիստափորի իմ դեռ չատ թարմ մասեմատիկի գիտութիւններովս:

Բոլորովին նոր հաշիւներով կազմեցինք մի զսպանակ եւ ո՞վ պիտէր թէ անփորձ ձեռքով այդ զսպանակը պիտի սպաննէր մեր թանկագին ընկերները: Մեր Անտոն Գոչը չատ օգտակար եղաւ այդ դժուար գործը կատարելու եւ արագացնելու տեսակէտէն եւ նա էր, որ կը տանէր եւ կը բերէր գործիքները արհեստաւորին եւ ամէն անգամ, որ յաջող փորձ մը կը կատարէինք քաղաքէն դուրս, չատ կ'ուրախանայինք:

Ամէն ինչ վերջացաւ: Երկու պայուսակ լեցուն հետերնիս առած պիտի մտնէինք Պոլիս: Մէկ էլ եկաւ Վռամշապուհը (անցնում էր Ժընեւ, Դաշնակցութեան Խորհուրդին մասնակցելու) եւ խնդրեց, որ մի անգամ էլ իրեն հետ փորձենք, որովհետեւ անպատճառ կ'ուզէր մասնակցիլ այդ գործին, եւ հետեւանքը... պիտես:

Քրիստափորի թաղման համար, Ժընեւէն ընկերներ եկան եւ ինձ էլ հետերնին առնելով վերադարձանք: Ժընեւ երկու ամիս մնացինք եւ Սաֆոն տեղեկացրեց մեզ, որ Պ. Մարմինը պիս ընտրել է Քրիստափորի տեղ եւ ես պէտք է վերադառնամ Պոլիս:

Զնայած իմ ֆիլիքական դրութեան, որը հետեւանք էր իմ չուտելուն (կը հաւատա՞ս, սիրելի Աբրահամ, որ մինչեւ Սոֆիայի այդ սոսկալի դէպքը, ես չէի տեսել մեռած մարդ, եւ տեսնել առաջի'ն անգամ քո սիրած մարդը՝ այդպէս պատռտուած, այդ ցնցեց իմ ջղային դրութիւնը եւ ունեցայ oesofagusի սեղմում. կերակուր չէր անցնում): Սարսիսը ինձ ուղեկցեց մինչեւ Վիեննա եւ այնտեղից մինակ մտայ Պոլիս:

Պոլսում նոյն պատասխանատու Մարմնի հետ է որ կ'ունենայինք ժողովներ: Այնտեղ իմ դրութիւնը չատ ծանր էր, եւ պիտես, որ Սոֆիան փոխեց գործելակերպի ծրագիրը եւ ես մենակ է որ չորս

անդամի դէմ էի: Այդ դու կարող ես պարզել իմ նամակներից, որը ես այդ օրերին գրում էի Ռոստոմին, որոնք արխիւումն են: Գործի վերջին օրը, Սաֆոն ինձ ներկայացրեց Զարեհը, իմ կառքի կառապանը. եւ չվստահելով ինձ, վախենալով որ ես կարող եմ փոխել վերջի աքթի դործադրութիւնը (նետել իր հնարած մեքենան) Զարեհին ներկայացրեց ինձ իբր մահ վնտռող խելագար. իսկ ինձ ասաւ, որ Զարեհին չվստահիմ, որ նա հարբած է: Զարմացած հարցրի, թէ ինչո՞ւ այդպիսի անվստահելի ընկեր են տալիս ինձ: Ասաւ. «Մութէ կարծում ես որ հե՞շտ է մեռնել, նոյնիսկ դաղափարի համար», եւ մենք երկուսս ճանապարհուեցինք մելենիտով լեցուն կառքին մէջ, իրար ծուռ ծուռ նայելով: Երբ պայթումը տեղի ունեցաւ, ես ճայնից հասկացայ, որ մելենիտը չէ պայթել, այլ ցրուել է. ես գիտէի այն, Բուլղարիոյ մեր վորձերից, եւ շատ ուրախացի եւ ասացի Զարեհին, որ ժամացոյցով դործ պիտի չտեսնէինք, այլ պէտք է պայթեցնէինք գոհը մեր աչքերովը տեսնելէ յետոյ եւ հոն Զարեհ խոստովանեցաւ Սաֆոյի նախազդուշական խօսքերը իմ մասին եւ խեղճը լացաւ:

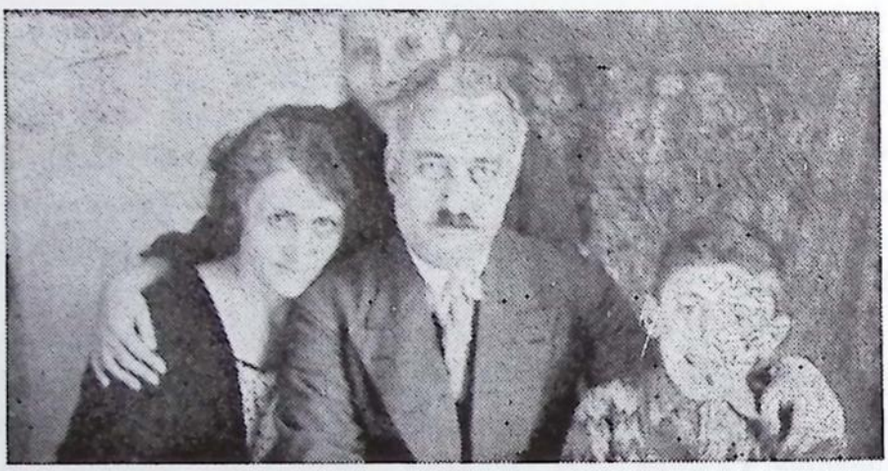

ՌՈՒԲԻՆԱ ԵՒ ՌՈՒԲԷՆ

Նա ամբողջ տարին այդ օրն էր սպասում եւ երկուսս շատ ցաւով իրար նայեցինք, թէ ինչո՞ւ մեզ չէին ծանօթացրել առաջուց. եւ տեսայ, որ նա հարբած չէր, եւ ինք էլ տեսաւ՝ որ ես խելագար չեմ:

ՌՈՒԲԻՆԱ.

1905, Յուլիս 21ին, հեռագրական գործակալութիւնները աշխարհի բոլոր թերթերուն կը յղէին հետեւեալ լուրը.—

«Ուրքաք, 21 Յուլիսին, Սելամլըգի արարողութենէն ետք, երբ սուլթան Ապտիւլ Համիտ կը վերադառնար պալատ, ռումբ մը պայթեցաւ մզկիթին առջեւ: Սուլթանը ողջ մնաց, բայց իր շրջապատէն մօտ երկու հարիւր հոգի սպաննուեցան ու վիրաւորուեցան: Նիւթական վնասները ահագին են: Փորձի հեղինակը անյայտ է: Գործը պարզելու համար զինուորական էնկիչ յանձնախումբ մը նշանակուած է»:

Ահաբեկիչները սխալ հաշիւ չէին ըրած. մանրապնին կերպով ուսումնասիրած էին սուլթանական կառքին առած ժամանակը մզկիթէն պալատ եւ Սելամլըգի արարողութեան մանրամասնութիւնները: Առեղծուածին լուծումը կու տայ սուլթանին առաջին քարտուղար Թահսին վիաչան՝ իր «Յիշատակներ»ուն մէջ.

«Մահափորձին հեղինակները հաշուած էին, *կ'ըսէ Թահսին վիաչա*, որ Սուլթանը նիշդ մէկ վայրկեան եւ 42 երկվայրկեանէն կ'անցնի մզկիթին բակէն մինչեւ պալատ եղած տարածութիւնը, եւ դժոխային մեքենան պայթեցաւ նիշդ այն վայրկեանին, որուն համար լարուած էր... Ապտիւլ Համիտ մզկիթէն ելլելով, դէպի մարմարեայ սանդուխը կը յառաջանար իր կառքը նստելու համար: Պահ մը կանգ առաւ եւ կարճ խօսակցութիւն մը ունեցաւ հանգուցեալ Շէյխ-իւլ-Իսլամ Ճեմալէտտին էֆենտիի հետ: Համաձայն արարողական կարգին, պալատականները, զինուորականները եւ թիկնապահները շարուած էին աջ ու ձախ: Զինուորները բարեւի կեցած էին, իսկ բազմութիւնը լուռ ու մունջ կը սպասէր՝ սուլթանին անցքը դիտելու համար...: Շէյխ-իւլ-Իսլամին հետ ունեցած զրոյց մը խօսակցութիւնն էր, որ Համիտը ուշացուց: Ռումբի պայթած պահուն, ան դեռ կառք նստելու համար դէպի սանդուխները կ'ուղղուէր»:

Ուրեմն պատահական չեղում մը պաշտօնական ու սովորական արարողութենէն կը փրկէ Սուլթան Համիտի կեանքը:

Ականատեսներ կը վկայեն, որ սուլթանը թէեւ տժգոյն, սակայն կրցած էր պահել իր առնասրտութիւնը, որովհետեւ իրարանցումի եւ թանձր ծուխի վարատումէն ետք, կառք կը բարձրանայ եւ

անճամբ վարելով զայն կ՚ուղղուի դէպի պալատ: Ծամբան սակայն, երբ կը նշմարէ ղաղտնի ոստիկանութեան պետ Ֆեհիմ փաշայի կրեն մօտենալը, կատաղութենէն «ոչ ողորմած» մորակի հարուած մը կը շաչեցնէ գլխուն…

Նոյն օրը Ռուպինա եւ Սաֆօ կ՚անցնին Ցունաստանի Փիլիպպէ քաղաքը: Սաֆօ կը մեկնի Սոֆիա: Ռուպինա երբ կ՚իմանայ թէ մեծ հրէշը ազատած էր մահէն, կը բռնուի ջղային հիւանդութեան մը եւ կը փոխադրուի Ժընեւ:

ՌՈՒՊԻՆԱ ԵՒ ՀԱՄՕ ՕՀԱՆՋԱՆԵԱՆ

Հոն, Ռուպինա չփման մէջ կը մտնէ Ռոստոմի, Արմէն Գարոյի, Զաւարեանի, Բժ. Համօ Օհանջանեանի եւ ուրիշներու հետ: Ընկերները զինք շատ կը սիրէին. ակար բլլալուն պատճառաւ, ընկերները կու գան իր տունը եւ հոն կ՚ընեն իրենց ժողովները: Տարի մը վերջ, 1906ին, բաւական կազդուրուած՝ կը վերադառնայ Թիֆլիս:

1908ին, Օսմանեան Սահմանադրութեան հռչակումէն ետք, Ակնունիի հրաւէրով, Ռուպինան եւ Համօյին քոյրը՝ Սաթօ Օհանջանեան, միասին Պոլիս կ՚երթան եւ կ՚աշխատին Բերայի մէջ հաստատուած «Աշխատանքի տուն»ը:

Այն օրերուն, երբ ցարական Ռուսիա կը հալածէր Դաշնակցութիւնը, Համօ Օհանջանեան նկատուած էր «ամենավտանգաւոր»-ներէն մէկը: Նոյնպէս մէկը ա՛յն սակաւաթիւներէն, որոնք «Դաշնակցութեան դատավարութեան» ընթացքին՝ պիտի չծածկէին իրենց

Հ. Յ. Դ.Ի 13ՐԴ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԺՈՂՈՎԸ 1938ԻՆ, ԳԱՀԻՐԷ

Ոտքի՝ ձախէն աջ .— 1.–   , 2.– Գաբրիէլ Լազեան, 3.– Կ. Սասունի, 4.– Վարոս Պապաճեան, 5.– Կոպեռնիկ Թանտրճեան, 6.– Արսէն Միքայէլեան, 7.– Բժ. Ե. Խարանասեան, 8.– Գուրգէն Մխիթարեան, 9.–   10.– Թադէոս Թադէոսեան, 11.–   , 12.–

Նստած՝ ձախէն աջ .— 1.– Գերասիմ Բալայեան, 2.– Ռուպինա, 3.– Համօ Օհանջանեան, 4.– Ռուբէն, 5.– Արշակ Ջամալեան, 6.– Լիպարիտ Նազարեանց:

Նստած՝ ձախէն աջ .— 1.– Մանուէլ Մարութեան, 2.– Սարգիս Սարունի, 3.– Յակոբ Սիմոնի:

ղեկավարի դերը, ի յառաջագունէ ընդունելով ցարական «օրէնքնե–ր»ուն բոլոր հետեւանքները:

Ռուպինան երբ լուր կը ստանայ թէ Համոն ձերբակալուած է, կ'ուզէ շուտով վերադառնալ Կովկաս, օգնելու համար Համոյին:

Ակնունի կ'ընդդիմանայ, որովհետեւ Ռուպինան նոյնպէս կը փնտռուէր ցարական ոստիկանութեան կողմէ: Բայց ան, անդրդուե–

լի կը մնայ իր որոշումին մէջ եւ 1909 Մայիսին կը վերադառնայ Կովկաս: Համոյին հետ բանտարկուած են ուրիշներ ալ: Ռուպինան օդնութեան կը հասնի բոլորին եւ քաղաքէ քաղաք կը հետեւի անոնց, ու կը դառնայ անոնց անբաժան ընկերը՝ բանտի ու աքսորի ճանապարհին, մասամբ մեղմելով անոնց տառապանքները:

Իր յաճախակի այցելութիւնները բանտ, կասկածի կ'ենթարկեն զայն եւ ի վերջոյ ինք եւս կը ձերբակալուի:

Ռուպինայի եղբայրը դինուորական էր եւ մասնակցած ռուսեւճափոն պատերազմին, եւ ծանօթ էր Նովոչերկասկ քաղաքի դինուորական հրամանատարին: Անոր չնորհիւ, կարելի կ'ըլլայ աղատել Ռուպինան, պայմանով որ իրաւունք չունենայ բնակելու Կովկաս, Մոսկուա եւ Ս. Փեթերսպուրկ, եւ դինք կ'ուղարկեն Խարքով: Հոն կը հետեւի բժշկութեան եւ կը դառնայ բժշկուհի:

1912 Մարտի 20ին, Համոն կը դատապարտուի չորս տարուան տաժանակիր աշխատանքի եւ կը ղրկուի Սիպերիա. հիւծած եւ հիւանդ վիճակի մէջ: Զայն խնամելու համար հոն կ'երթան նաեւ Ռուպինան եւ Տիգրանը:

Համոն, կ'աղղուրուելէ ետք, բժշկութեամբ կը զբաղի ազատ ժամերուն: Շատ կը սիրուի տեղացիներէն: Ռուպինան միշտ քովն է եւ միասին կը բժշկեն չատ հիւանդներ, չատերը աքսորականներ: Աքսորի այդ շրջանին է, որ կ'ամուսնանան Ռուպինա եւ Համօ(*)

1917ին միասին կը վերադառնան Թիֆլիս: Միշտ առաջին դծի վրայ է երեսնց հայրենասիրութիւնն ու ազգասիրութիւնը: Միասին պաշտօն կ'առնեն ռազմաճակատի հիւանդանոցներուն մէջ:

Վանի դրաւումէն վերջ՝ հոն կը մեկնին բժշկական օդնութիւն հասցնելու համար:

Հայաստանի անկախութեան օրերուն, կ'անցնի Երեւան: 1919ին, Համօ կ'անցնի Փարիզ, իբրեւ անդամ Հ. Հանրապետութեան պատուիրակութեան: 1920ին կը դառնուէր Երեւան: Մայիսեան դէպքերէն ետք, երբ կազմուեցաւ Պիւրօ-կառավարութիւնը դարձաւ անոր նախագահը:

Հայաստանի խորհրդայնացումէն ետք՝ կ'անցնի Պարսկաստան, ապա, կը հաստատուի Գահիրէ:

(*) Համօ ամուսնացած էր եւ կինը մեռած: Ունէր զաւակ մը՝ Մոնիա Օհանջանեան, որ զոհուեցաւ 1918ի Ղարաֆիլիսէի կռուին: Իր մասին կարդալ «Յեղափոխական Ալպոմ»ի 6րդ հատոր, էջ 303ը:

ՄՈՆԻԱ
ՕՀԱՆՋԱՆԵԱՆ

1928ին, Եղիպտոսի մէջ կը հիմնուի «Համազգայինը»: Համօ եւ Ռուպինա կ'ըլլան անոր հիմնադիրներէն:

1947 Յուլիսի 31ին, Համօ Օհանջանեանի մահէն ետք, Ռուպինա, քրոջը եւ զաւկին՝ Վիկէնի հետ, կը փոխադրուի Գանատայի Մոնթրէալ քաղաքը:

1966ին, Մխսաք Թորլաքեանի հետ երբ իրենց այցելութեան դասինք, հետս ունէի «Յեղափոխական Ալպոմ»ի բացառիկ ա՛յն թիւը, որ նուիրուած էր Գրիգոր Մկրտչեանի: Ռուպինա, զայն ձեռքէս առնելով,

— Հայրս է, հայրս է, — ըսաւ:

Եւ, երեք անգամ համբուրելէ ետք, սեղմեց կուրծքին, ու իր աչքերէն արցունքի քանի մը կաթիլներ սառեցան այտերուն վրայ:

Ռուպինա, մինչեւ իր մահը, 21 Ապրիլ 1971, մնաց կուսակցական, լրիւ կատարելով իր բոլոր պարտականութիւնները:

Յարգա՛նք Ռուպինայի եւ իր հօր՝ Գրիգորին:

ԱԻՕ

ԵՐՈՒԱՆԴ ԱՒՈՑԵԱՆ

Գրեց՝ ԱԻՕ

Երուանդ Աւօյեան ծնած է 1888ին Շուշանց գիւղը, որ կը գտնուի Վարագայ լերան արեւմտեան լանջին, բարձրահայեաց կեդրոնական գիւղքի վրայ: Բաղկացած մօտ 150 ընտանիքէ, զուտ հայկական գիւղ մըն էր:

Թուրք կառավարութիւնը ամէն միջոցի դիմաց այդ զուտ հայկական գիւղին մէջ քանի մը քիւրտ ընտանիքներ գաղթեցուց համարը, սակայն չհասաւ իր նպատակին:

Շուշանց գիւղը յեղափոխական կարեւոր կայան մըն էր: Հոս կազմակերպուեցաւ Ազգային հերոսամարտի ինքնապաշտպանութիւ-

նը, որ կապակցութիւն ունէր Այգեստանի եւ Վարագի հետ: Շուշանց գիւղը ունեցած է շատ մը հայդուկներ, որոնցմէ են.— Գրիգորը (Ջաւուշ), Հիւսն Գէորգը (Լորթօ), Նշանը, Սարգիս Աւոյեանը եւ ուրիշներ:

Շուշանցի Երուանդը բարեկեցիկ ընտանիքի մը զաւակն էր: Հայրը՝ Եղիազար ունէր երկու մանչ զաւակ.— Գէորգ, որ ծանօթ է Ջոջ Աղա անունով, իսկ միւսը՝ Երուանդ:

Երուանդ իր նախնական ուսումը կը ստանայ ծննդավայրի ազգային վարժարանին մէջ:

Երուանդի հօրեղբայրը՝ Սարգիս եղած է հին հայդուկ եւ իր մասնակցութիւնը բերած է Աղբիւր Սերոբի խումբի օգնութեան հասնող խումբին: Աղա դարձած է Սերոբի զինուոր: Ճարտարի հետ ան մասնակցած է Ախլաթի կռուին: 1899ին Սարգիս կը վերադառնայ Վան եւ կը մասնակցի Վանի կազմակերպութեան, դառնալով զինատար եւ սուրհանդակ զինուոր, մասնակցելով Վասպուրականի եւ Արարատեան Հայաստանի բոլոր կռիւներուն:

Երուանդ միշտ եղած է հօրեղբօրը մօտ: Անոր շունչին տակ կարելի չէր, որ պատանի Երուանդի հոգին անտարբեր մնար դէպի այս գործունէութիւնները. իր մտքին մէջ տպաւորուած էր, թէ իւրաքանչիւր հայու պարտականութիւնն է իր մասնակցութիւնը բերել ազգի ազատութեան գործին:

Պատանի Երուանդ իր մասնակցութիւնը կը բերէ Հ. Յ. Դաշնակցութեան կազմակերպութեան՝ քանի մը հայրենակիցներու հետ, որոնց խմբապետն էր Խրամի Խաչիկը:

Անկէ վերջ Երուանդ կը միանայ Շուշանցի Նշանի խումբին, որ 1907 Յունիս 16ին խմբ. Յարութիւն Միրաքեանի խումբին հետ, կը պաշարուի Վարագայ լերան հովիտին մէջ: Թշնամի զօրաքին հրամանատարը՝ Շիւքրի Պէյ գաղտագողի կը մօտենայ Վերին Վարագայ տաճարի աւերակ պատերուն, կը փորձէ ներս մտնել եւ գերի բռնել հայ հայդուկները: Մինչ այդ հայ հայդուկները աւերակներու մէջ դիրք բռնած կը սպասէին ազդանշանի մը, յանկարծ Շուշանցի Նշանի ատրճանակի քանի մը հարուածներով գետին կը տապալի Թշնամի հրամանատար Շիւքրի Պէյը: Թշնամին խուճապի կը մատնուի, իսկ հայդուկները կը շարունակեն իրենց ճամբան անվտանգ:

1908ի Սահմանադրութեան, Երուանդ վերադարձաւ իր ծննդավայրը, հարազատներուն մօտ հազիւ քանի մը տարիներ մնաց: Վրայ հասաւ Առաջին Ընդհանուր պատերազմը: Այդ շրջանին Երուանդ միացաւ Լեւոն Շաղոյեանի խումբին եւ իր մասնակցութիւնը բերաւ

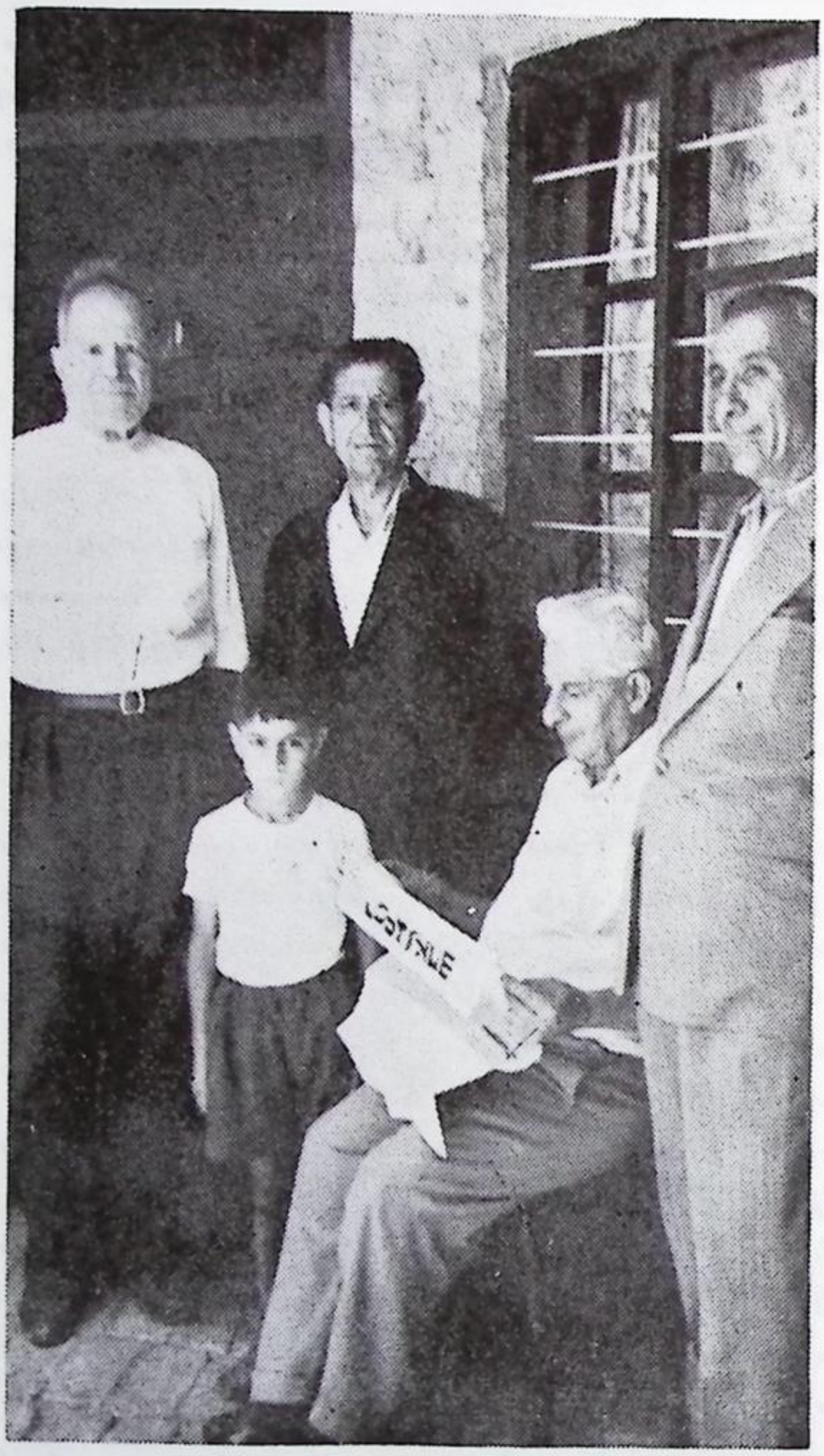

Երուանդ Աւոյեան, Ազատ Սիմոնեան (նստած) եւ Նաթան Սիմոնեան, 1958ին Պաղտատ:

Փեսանդաշտի կռիւներուն:

Շատախէն ետք Փեսանդաշտի շրջանն էր, որ ունէր ուժեղ կազմ եւ անձնուէր երիտասարդութիւն, որոնք շուտով միացան Լեւոնի խումբին — Ասպօ Գրիգորեանը (Գեաւաշի Ընձակ գիւղացի), Արշակ Ալլահվերտեանը (Կարկառ գաւառի Ցաղթ գիւղացի), Միհրան Զաթօյեանը եւ Նոր Գիւղի Աբրահամը:

Թաղի մէջ Յովսէփ Զօրոյեանը կը ձերբակալուի, հայ ժողո–

վուրդի եւ կառավարութեան միջեւ կապերը խզուեցան։ Թաղի զինուորական մարմինը սուրհանդակ կ'ուղարկէ քաղաք եւ Ոստան՝ նոր օգնութիւն պահանջելու։

Այս լուրը ստանալով Լեւոն Շաղոյեան Ապրիլ 3ին, իր խումբին հետ, մօտ 40 հոգի, Փեսանդաշտի վրայով կ'իջնեն Թաղ, չնախատեսելով որ դաւադրութիւններ լարուած են նաեւ Գեաւաշի մէջ։

Ոստանէն եօթը ժանտարմներ ճամբայ կ'ելնան դէպի Թաղ, Լեւոն նախապէս կարգադրած էր այս ճանապարհը փակել։ Ժանտարմները ուզեցին յառաջանալ, սակայն հայ կարիճները փակեցին անոնց անցքը։ Սկսաւ հրացանաձգութիւն եւ մէկը վիրաւորուեցաւ, իսկ միւսները փախան դէպի Ոստան։ Քանի մը ժամ վերջ Ոստանէն հասան 50 ժանտարմներ, յանդուգն հայերը պատժելու համար։ Բայց Լեւոնի խումբը անոնց առաջքը կտրելով սկսաւ թշնամիին հետ կռուի, որ տեւեց մինչեւ իրիկուն. Թշնամին իրիկուան անցաւ դէպի Ցիլի։ Ապրիլ 4ին կռիւը վերսկսաւ, նախորդ օրուան ժանտարմներուն վրայ կը հասնին նաեւ 30 նոր ժանտարմներ Ոստանէն։ Երկու կողմէն տեղացող կրակը կը շարունակուի մինչեւ երեկոյ եւ Բարաղօտիկը դարձեալ կը մնայ Լեւոնի ձեռքը։ Կռիւը կը վերսկսի նաեւ Ապրիլ 5ին, Թըշնամին կրկին նոր ուժեր կը ստանայ Ոստանէն, այնպէս որ անոնց թիւը կը հասնի 100ի եւ կռիւը մինչեւ Ապրիլ 7 կը շարունակուի։ Թշնամին ճարահատ կը ստիպուի նահանջել։ Այս կռիւներուն Երուանդ նաեւ իր մասնակցութիւնը կը բերէ, գիրքէ-գիրք անցնելով թշնամիին դէմ յանդուգն կռուելով։

Լեւոն Շաղոյեան կ'անցնի Թաղ՝ ուր կը խորհրդակցի զինուորական մարմնի հետ. ինք պիտի ստանձնէր գաւառի հիւսիսային շրջանի եւ Գեաւաշի ինքնապաշտպանութեան ղեկավարութիւնը։

Երբ ան կ'իմանայ, որ Գեաւաշի մէջ սկսած են կռիւները, շուտով իր խումբը առնելով ճանապարհ կ'ելլէ դէպի Գեաւաշ, բայց Փեսանդաշտ հասնելով կը հանդիպի Գեաւաշէն փախչող ժողովուրդին, այլեւս առաջ երթալու միտք չունէր, շրջանը քանդուած էր, եւ Թըշնամին հետապնդելով հասած էր մինչեւ Փեսանդաշտի սահմանները։ Մօտ 6000 փախստականներ հասած էին, Լեւոն ստիպուեցաւ զանոնք տեղաւորել Փեսանդաշտի չորս փոքր գիւղերու մէջ (անհրաժեշտ էր նաեւ զանոնք կերակրել կարող ձեռքով մը, այն ալ Լեւոնի ձեռքն էր), իր տրամադրութեան տակ գտնուող տղաներով։

Լեւոն իր խումբը բաժնեց չորս մասերու, առաջինը ինկած էր դէպի արեւմուտք, երկրորդը՝ դէպի հարաւ-արեւմուտք, դիմադրելու համար Մոկսի եւ Կարկառի վրայով յառաջացող խուժանին։ Եր-

րորդ եւ չորրորդ գիրքերն էին Բարադօսիկլին ու Ծահրուրա բերդերը: Այս երկու գիրքերուն վրայ շատ կռիւներ պատահեցան եւ յաջող կերպով ետ մղեցին թշնամիին յարձակումները, միանգամայն անվտանգ դարձնելով գաւառի հիւսիսային շրջանը: Ուժգին յարձակողականներ կատարեց թշնամին Ապրիլ 14ին, 15ին եւ 16ին, շարունակական դրոհներով եւ լեռնային թնդանօթի կրակով, սակայն միշտ կը մնային անյաջող, տալով զգալի մարդկային կորուստներ: Յիշատակութեան արժանի է Ապրիլ 17ի վերջին յարձակողականը, երբ թուրքերը փորձեցին Արտօսի գագաթով անցնիլ հայ կորիճներու թիկունքը: Սակայն Լեւոն Շաղոյեանի հմուտ եւ պաղարիւն ղեկավարութիւնը ծուղակի մէջ ձգեց պաշարող թշնամի ժանտարմները, որոնք հինգէ աւելի մեռել եւ վիրաւորներ ունենալէ ետք, հազիւ կրցան իրենց կեանքը ազատել:

Մինչեւ Մայիս 10ը, հայ կամաւորներուն մուտքը Վան, Փեսանդաշտը մնաց յաղթապանծ: Սակայն կռիւները վերսկսան. այս կռիւներուն եւս իր մասնակցութիւնը բերաւ Երուանդ Աւոյեան, որ հերոսաբար կռուեցաւ գիրքէ-գիրք անցնելով: Հայ կամաւորներու հերոսական դիմադրութիւնները փառաւոր յաղթութեամբ պսակեցին հայրենի երկիրը: Բայց աւաղ, այդ ազատութիւնը վաղանցուկ և կարճատեւ եղաւ:

Ստիպուած՝ արեւմտահայութեան մնացորդները ապաստանեցան Արարատեան աշխարհ:

Ռուս բանակը երբ գրաւեց Վանի շրջանները, վանեցին սկսաւ կամաց-կամաց վերադառնալ իր ծննդավայրը եւ զբաղեցաւ աւերակներու նորոգութեան գործով: Այս բոլոր ջանքերն ու զոհողութիւնները յանդեցան 1918 Մարտ 28ի վերջնական կռիւներուն եւ նահանջին:

Այս կռիւներէն ետք Երուանդ կը մասնակցի նաեւ Ոստանի շրջանի կռիւներուն, ուր թշնամին սկսած էր իր գերազանց ուժերով յարձակիլ Արճէշ—Առնխսի հարաւէն Ոստանի վրայ:

Վասպուրականի ժողովուրդը իր կարելին ըրաւ դիմադրելու թշնամիին, սակայն ստիպուեցաւ նահանջել դէպի Հայաստան, Ռուսիոյ խորերը, Պարսկաստան եւ Միջագետք:

Երուանդ իր հայրենակիցներու հետ անցաւ Կոտըլի ձորէն, Սալմաստ, Ուրմիա Սէյին Կալա, Պէճար, Գիրմանշահի վրայով հասաւ Պաքուպա (Իրաք), Տիալա գետափը, միշտ իր օգտակարութիւնը բերելով իր գաղթական հայրենակիցներուն: Ժամանակ մը ետք անցաւ Պասրա, հոն ժամագործութեամբ զբաղեցաւ: Իր խանութը եղած

ԼԵՒՈՆ ՇԱՂՈՅԵԱՆ

էր ժամադրավայր բոլոր ընկերներուն, իսկ այն ընկերները՝ որոնք անձնաթուղթի պէտք ունէին, կը դիմէին իրեն եւ ինք իր բարեկամութեանց միջոցաւ կ՚ապահովէր զայն։

Երկրորդ Համաշխարհային պատերազմին անցաւ Պաղտատ եւ մնաց մինչեւ իր մահը 1959ին, հաւատարիմ մնալով իր սիրած ու փայփայած գաղափարին։

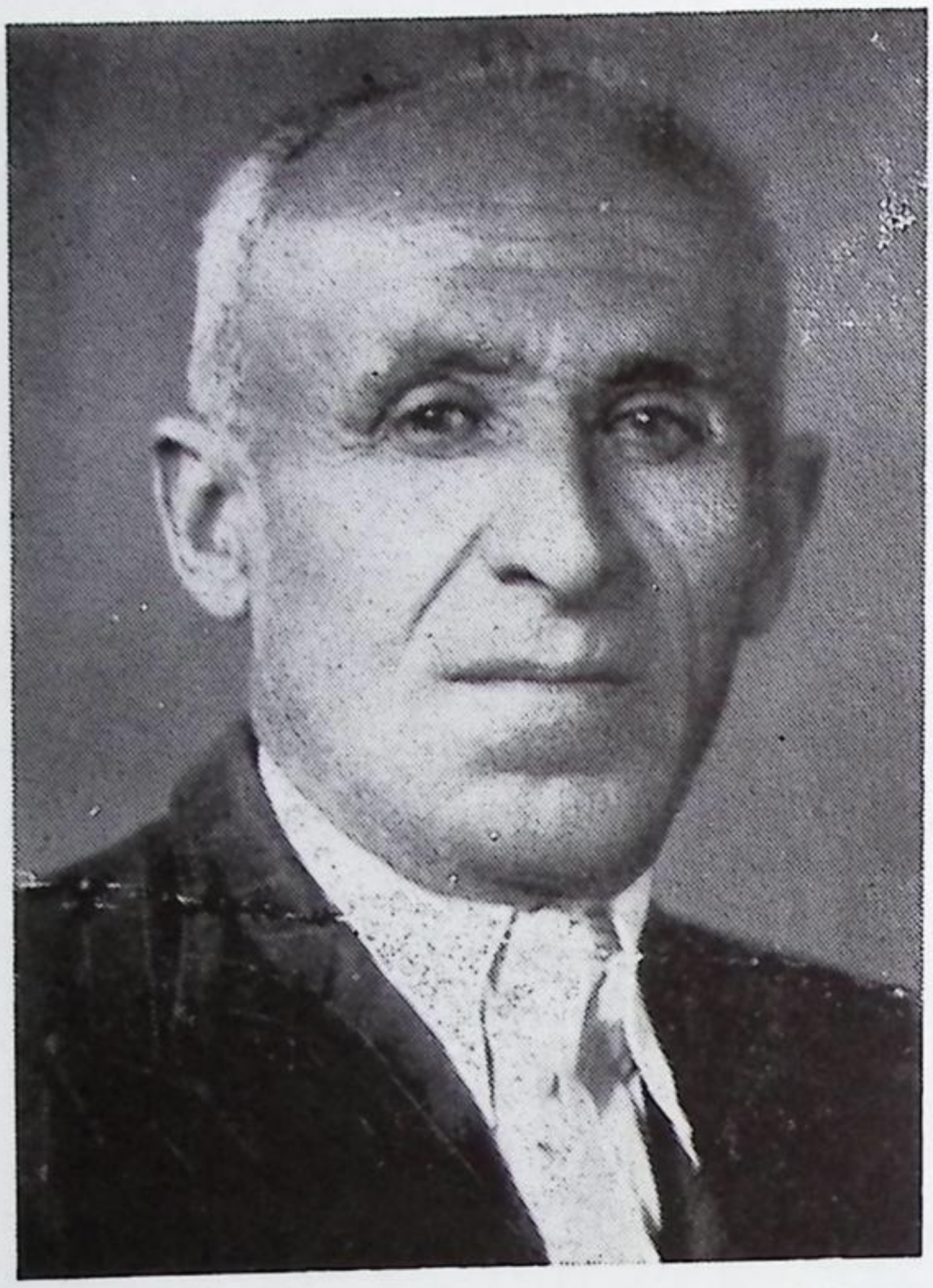

ՄՈՒՐԱՏ ՅԱԿՈԲԵԱՆ

(ԱԲՐԻԿԵԱՆ — ԱՇԿԱՆԻՑ ՄՈՒՐՕ)

Հայ ազատագրական շարժումներու արիւնալի ճամբաներուն վրայ, Շատախի հայութիւնը նուիրաբերեց թանկագին սերունդ մը՝ յանձին Զաթոյի, Շերոյի, Մուկոյի, Փոխիկի, Բաղիկի, Կիւլամերի, Յովսէփի եւ ուրիշներու:

Այդ ազնուական լեռնահայութեան ժողովրդական հերոսներն ու գործիչները շատ ու շատ են, բոլորն ալ յարգանքի եւ յիշատակութեան արժանի:

Շատախի հայութիւնը 1888–1893 *թուականներուն ոգեւորուեցաւ Արմենականութեան գաղափարներով եւ գործելակերպով:*

1890*ական թուականներու կէսին, երբ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը*

բուռն գործունէութիւն մը ցոյց տուաւ Վան–Վասպուրականի մէջ, բազմաթիւ յեղափոխականներ եւ ռազմիկներ՝ հեռանալով Արմենականութենէ, մաս կազմեցին Դաշնակցութեան, իսկ մաս մըն ալ մնացին Արմենականութեան մէջ եւ շարունակեցին իրենց յեղափոխական աշխատանքները:

1900ական թուականներէն սկսեալ ողջ Վասպուրականի մէջ սկսան յեղափոխական բեղուն աշխատանքներ: Վասպուրականի մէջ ապրող ու գործող կուսակցութիւնները՝ յատկապէս Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը լծուած էր թէ՛ քաղաքի եւ թէ գաւառի մէջ յեղափոխական սերունդի պատրաստութեան եւ դաստիարակութեան գործին:

1904ին Վանի Իշխանը, Արամը, Նիկոլը, Կոմսը եւ ուրիշ գործիչներ յաճախ կ'այցելէին ու կենդանի գործով կը պատրաստէին մտաւորական եւ մարտական խումբեր:

Այդ օրերուն Շատախ ամենէն աւելի մտաւորական եւ յեղափոխական տարր ունեցող շրջան մըն էր. անոր ղեկավար ուժերը միշտ կրցած են իրենց տրուած պարտականութիւնները լաւ կատարել:

1896ին, երբ շատ մը գաւառներու մէջ ինքնապաշտպանութեան գիտակցութիւնը բաւական թոյլ եղած է, Շատախը ունեցած է ինքնապաշտպանութեան աքթեր եւ կրցած է յարգանք ներշնչել իր թշնամիներուն եւ միանգամայն պատուաւոր տեղ գրաւած է մեր ազատագրական պայքարի պատմութեան մէջ:

***

Մուրատ Յակոբեան ծնած է 1889ին Աշկան գիւղը, Շատախի շրջան (Վան): Բարեկեցիկ ընտանիքի մը զաւակն էր, նախնական ուսումը կը ստանայ ծննդավայրին մէջ: 19 տարեկանին կ'անդամագրուի Հ.Յ.Դաշնակցութեան, որուն հաւատարիմ կը մնայ մինչեւ իր մահը:

Մուրատ Յակոբեան մաս կը կազմէ իրենց շրջանի հայդուկային խումբերուն: Մինչեւ Սահմանադրութիւն Մուրոն կը մասնակցի շրջանի կռիւներուն եւ ցոյց կու տայ իր քաջագործութիւնները:

1912 թուականի Հոկտեմբեր ամսուան մէջ, Շատախի մէջ տեղի կ'ունենայ Շրջանային ժողով մը, ուր ներկայ էր Արամը, այս ժողովին ընտրուեցաւ «Անտառ»ի զինուորական մարմին մը հետեւեալներէ.

1.— Յովսէփ Զոլոյեան՝ աւարտած պետական վարժապետանոցը:

2.— Միհրան Տէր Մարգարեան՝ աւարտած Վանի կեդրոնական դպրոցը:

3.— Սամուէլ Մեսրոպեան՝ աւարտած պետական վարժապետանոցը:

Զինուորական Մարմինը իր առաջին գործը համարեց նախ ինքնապաշտպանողական յատակագծով կազմակերպել ամբողջ գաւառը. ապա Ազատ Սիմոնեանը նշանակուեցաւ (Սիվակլին գիւղացի) շրջուն գործիչ:

Շատախ երկու տարուան ընթացքին ինքնիր մէջ կը ներկայացնէր կազմակերպուած ուժ մը, պատրաստ դիմադրելու բոլոր անակնկալները:

1915ի Փետրուարին Շատախի մէջ կը սպաննուի յայտնի եւ յանդուգն խմբապետներէն Խումարցի Պետրոսը, ապա կը ձերբակալուի Զինուորական Մարմնի անդամ Յովսէփ Զոլյեանը: Շատախի մէջ կացութիւնը կը ծանրանար:

Կռիւը անխուսափելի էր:

Թաղերու մէջ սկսած էին գիւղերու պաշտպանութեան աշխատանքները, կռուող-մարտական երիտասարդութիւնը զօտեպինդ, զէն ի ձեռին, պատրաստ էր չատախցի պահին ու անունը բարձր պահելու: Ժողովուրդն անվարան կանգնած էր իր զաւակներու թիկունքը:

Ապրիլ 4ի առաւօտ, Շատախի ղեկավարութիւնը ոչ մէկ լուր ունէր Թշնամիի դաւադրութեան մասին...: Նոյն առաւօտ ժամը 5ին խմբ. Ազոյի եւ Սեթոյի կողմէ կը ստանան նամակ-տեղեկութիւն, որով կ'իմացնէին Սակի մէջ 14 ժանտարմներու սպանութիւնը, միեւնոյն ժամանակ Կիւլամիրի եւ երկու ընկերոջ նահատակութիւնը: Այլեւս ամէն սպասում վերջ գտաւ, խօսքը կը պատկանէր զնդակներուն:

Զինուորական Մարմինը անմիջապէս կը հրահանգէ թաղի բոլոր գիւղերու խմբապետներուն, թէ յետ այսու արգիլուած է ժանտարմներու եւ միլլիներու անցուդարձը փողոցներու մէջ, եւ բոլոր խմբապետներուն հրահանգ կը տրուի անցնիլ իրենց գիւղերը, որոնք հետեւեալ ձեւով բաժնուած էին.—

Ա.— Շահրուրա բերդ — խմբ. Բաղլիկ Պետրոսեան, 15 գիւղերով:

Բ.— Յաշկանից կամուրջ — խմբ. Արշակ Պետրոսեան, 18 գիւղերով:

Գ.— Պուլս — խմբ. Սեթօ, 24 գիւղերով:

ՄՈՒՐԱՏ ՅԱԿՈԲԵԱՆ

Դ.— Սողմանց գիւղ — խմբ. Յովսէփ Կարունեան եւ Ս. Զոլոյեան, 20 զինուորով:

Ե.— Ալքասան կամուրջ (Տիգրիս — խմբ. Յարօ եւ Ադօ Յարութիւնեան, 35 զինուորով:

Զ.— Կաճէթի կամուրջ (Տիգրիս) — խմբ. Սարգիս, 12 զինուորով:

Է.— Արմշատի կամուրջ (Տիգրիս) — խմբ. Մանուկ եւ Մելիք Աբրահամեան, 18 զինուորով:

Սկսած էր հրացանի առաջին գնդակի պայթումը: Քանի մը երկվայրկեան ետք կը լսուին հազարաւոր զարկեր: Շատախի ձորերը կ'արձագանգեն. խելագար ժխոր եւ աղմուկ բազմաթիւ հրացաններու:

Թշնամին չորս կողմէն կը սկսի յարձակիլ հայերու վրայ։ Նոյն օրը Մուրոն եւ Ջիթոն ստանձնած էին Աղբայրին այրի դիրքը, ուրկէ Թշնամին կը յուսար անցնիլ եւ գրաւել շրջանները։ Գնդակներու տարափին տակ Մուրոն եւ Ջիրոն մահը արհամարհելով կը կռուէին դարաւոր Թշնամիին դէմ։ Իրենց գնդակներու տարափին տակ Թշնամին չէր կրնար իրենց դիրքերէն դուրս գալ։ Մուրոյի իւրաքանչիւր գնդակը անվրէպ էր։ Թշնամին բաւական սպանեալներ ունէր։ Երեկոյեան հազիւ քանի մը դիակներ կրցան իրենց հետը տանիլ։

Ապրիլ 9ին Սողոմոնէն կ՚իմանան, թէ Աշկանց գիւղը կը վառի․ Մուրոն քանի մը ընկերներով կը հասնի իրենց գիւղը, ուր կռուելէ ետք Թշնամիին նահանջ կը պարտադրէ։

Ապրիլ 18ին Թշնամին կրկին կ՚ուզէ գրաւել գիւղը, բայց կամուրջը լաւ պաշտպանուած ըլլալով եւ պահակներու ուժեղ դիմադրութեան հանդիպելով, չեն կրնար յաջողիլ․ հինգ հոգի եւս զոհ տալով կը մեկնին։ Այս կռիւներուն Մուրոն կարեւոր դիրքեր ստանձնած էր։ Այս ձեւով Տատախ 42 օր շարունակ հերոսական կռիւներ մղելէ ետք, փախուստի կը մատնէ Թշնամին։

«Մայիս 11ին, — կ՚ըսէ Սամուէլ Մեսրոպեան, — ստացանք մի գրութիւն Դրոյի ստորագրութեամբ, որով կը յայտնէր, թէ իր հազարանոց վաշտով հասել է Սեւտիկին գիւղը, կը հրաւիրէր մեզ իր մօտ, խորհրդակցելու կառավարչատան եւ նրանց ուժերի վրայ յարձակման նախագիծ կազմելու։ Մենք պատասխանեցինք, որ Թըշնամին փախուստի դիմած է, կը սպասենք կամաւորական բանակի պանծալի մուտքին։

«Մայիս 12ի Կիրակի առաւօտ մեծ պատրաստութեամբ ամբողջ Տատախը բերկրանքի մէջ էր, բոլորս պատրաստուած էինք մեծ շուքով ընդունելու Դրոն եւ իր բանակը։ Նա եկաւ, ժողովուրդը իրենց մեծարանքի տուրքը մատուցեց, իսկ Դրոն հիացմունքի եւ գրուատանքի խօսքերով ողջունեց ռազմիկ Տատախցուն»։

Խօսք տան Մուրոյին․ «Տատախի հերոսամարտէն ետք, երբ ազատութեան փողը հնչեց Վանէն, Տատախ մեզ օգնութեան հասնող ուժերը ճամբու ընթացքին կրցան ջախջախել Թշնամին եւ փախուստի մատնել զանոնք։ Այն օրերուն մօրս եւ հօրեղբօրս Պարսոյի հետ անցանք Վան, ապա անցանք հայոց ձոր, Խոսպ գիւղը»։

Իսկ Հմայեակ Ատոմեան կ՚ըսէ․ «Երբ Մուրոն իր մօրը և հօրեղբօրը տղուն հետ եկան մեր գիւղը եւ մեր տունը հիւր մնացին մօտ 20 օր։ Լսած էի անունը՝ բայց չէի տեսած զինք․ երկար հասակով, Թուխ

պեհնելով, լայն ճակատով երիտասարդ մըն էր: Մեր պիւղը ունէր հօթը խումբեր, որոնք կը պաշտպանէին մեր չրջաններըը, հօրս հետ խորհրդակցելով Մուրոն անցաւ Վան, ապա Ազատ Սիմոնեանի հետ անցաւ Հաւշա Սօր պիւղը (հայոց ձոր), որուն բնակչութիւնը սակայն հայախօս էր: Մուրոն կը սահմանէ միլիցիայի պաշտօն այդ սահմանի մէջ»:

Մինչեւ 1918ի նահանջը, Մուրոն կը մասնակցի հետախուզական աշխատանքներու, ապա կը մասնակցի Խոշապի, Ոստանի, Նորգի եւ այդ չրջանի բոլոր կռիւներուն:

1918ի Մարտ 26ին վտակուրականցիները ստիպուեցան ձգել իրենց հայրենիքը, որուն մէկ մասը անցաւ Հայաստան, իսկ միւս մասը Պարսպա (Իրաք). Մուրոն ալ անցաւ Պարսպա եւ հաստատուեցաւ վրանարնակ քաղաքը: Անգլիացիները տրամադրած էին վրաններ, իսկ Միջազգային Կարմիր Խաչը եւ Բարեգործականը կը հոգային իրենց հատուստի եւ ուտեստեղէնի կարիքները: Վաստկրականցիներուն միւս մասը հաստատուեցաւ Պաղրայէն 50 քիլոմեթր դէպի արեւմուտք, Նահր էլ Օմար գետի ալ ափը:

Մուրոն հոս եւս կը գործէ Ազատ Սիմոնեանի եւ Լեւոն Շաղոյեանի հետ, օգնելով իր հայրենակիցներուն եւ գինակիցներուն: 1926 թուին ընտանեօք կ'անցնի Պաղտատ ու կը հաստատուի Կէյլանի հայոց քէմփին մէջ: Մինչեւ իր մահը մնայ հաւատարիմ իր ազգին եւ կուսակցութեան եւ իրեն յանձնուած գործերը լիուլի կատարեց:

Յաճախ ան կը խօսէր իր հայրենիքի ու Հայաստանի մասին, կ'ներաղէր տեսնել անգամ մը եւս ու հոն մեռնիլ:

Սակայն մուրացը մնայ սրտին եւ մեռաւ 1953 Օգոստոս 5ին, Պաղտատ:

Ա. Ի Օ

LIBRARY OF A.A.

ԿՐՕՆԱՒՈՐ ՄԸ ՖԵՏԱՅԻՆԵՐՈՒ ՄԱՍԻՆ

Հայաստանի խռովութիւններու սկզբնաւորութենէն ի վեր Սալմաստը հայրենասիրական կոմիտէի կեդրոնն է։ Վրէժխնդրութեան կռիւ մը պատրաստուած էր կոտորիչ քիւրտերուն դէմ։ Վրիժառու գունդերը Սալմաստի մէջ պիտի կազմուէին։ Պարսկաստանը... չէր կրնար արգիլել կռիւ մը, որուն յատակագիծը եւ ուժերը կը գտնուէին գաւառներու ձեռքին մէջ՝ աւելի Թաւրիզն քան գաւառի ոստիկանութիւնը, եւ որոնց մեծագոյն մասը հոս չէր. անոնք պիտի գային աշխարհի չորս ծայրերէն հոս հաւաքուելու եւ հոլի դէս մեկնելու համար։ Եւ իրաւ, մենք մինչեւ անգամ չիմացանք, թէ ե՞րբ եւ ի՞նչպէս հայ հայրենասէրները եկան ու գացին քիւրտերուն դէմ։ Մենք միայն իմացանք, որ անցած Օգոստոս 5ին բնաջինջ էին ըրած քիւրտ վրանակոյտ մը, սահմանէն 5 քիլոմեթր հեռու։

Վրանակոյտի պետն է Շէրիֆ պէյ անուն մէկը, որ հերու շատ հայ սպաննած էր եւ չափազանց հարստացեր անոնց կողոպուտներով։ Հայ յարձակողներուն թիւը չգիտցանք մենք. քիւրտերը ըսին, թէ 1400էն աւելի էին։ Հայերը կը պատասխանէին, թէ քիւրտերը կը չափազանցեն թիւը, իրենց պարտութեան ամօթը թաքցնելու համար. իրենք 260 հոգի էին միայն։ Հոս միայն կը խօսուի, թէ հայերն ալ, իրենց կողմէն, շատ կը նուազեցնեն իրենց պատերազմիկներու թիւը, իրենց քաջութիւնը աչքի զարնել տալու համար։

... Թուրք նահանգապետը կը դրդէր քիւրտերը վնաս հասցնելու Պարսկաստանին, եւ պատերազմով կը սպառնար անոր՝ յորչափ Սալմաստը չմաքրէր հայ հայրենասէրներու այդ կոմիտէէն։ Պարսիկները իրար անցան թուրքերը գոհացնելու համար. բռնեցին ու բանտարկեցին բոլոր այն հայերը, որոնք Սալմաստի մէջ հաստատ բնակութիւն չունէին. Օսմանեան հպատակ եղածները Օսմանեան իշխանութիւններուն յանձնուեցան։ Հիմա կը պնդեն, թէ ա՛լ չմնաց ասոնցմէ (յեղափոխականներէ), բայց ատ կ'ըսեն առանց իրենք ալ հաւատացած ըլլալու, որովհետեւ երբ քիւրտերն ապահով ըլլան, թէ Սալմաստի մէջ ալ բնաւ չկան հայ հայրենասէրներ, այն ատեն ամէն օր պիտի իմանանք գիւղի մը կոտորածը, որովհետեւ անոնք այդ դեւ հայերէն անհնարին վախ ունին (Car, ils ont peur bleue de ces diables d'Armenien) ։

Դ. ՍԱԼՈՄՈՆ

Œuvre des écoles d'Orient, № 222

ԺԵԹ

ՃԱՄԲՈՐԴԱԿԱՆ ԳՐԱՍԵՆԵԱԿԸ

ԴԷՊԻ **ՄԻԱՑԵԱԼ ՆԱՀԱՆԳՆԵՐ ԵՒ ԱԻՍՏՐԱԼԻԱ**

Կ'ԱՊԱՀՈՎԷ ՁԵՐ ՃԱՄԲՈՐԴՈՒԹԻՒՆԸ՝ ՄԱՍՆԱՎԱՃԱՐՈՎ

24 ԱՄԻՍԷՆ

ԴԷՊԻ ՀԱՅԱՍՏԱՆ

14 ՕՐ ԵՐԵՒԱՆԻ ՄԷՋ, ՁՈՐՍ ՇՐՋԱՊՏՈՅՏՆԵՐ ԵՒ ՊԱՆԴՈԿ ՄԻԱՍԻՆ:

ՆԱԵԻ ՈՒՐԻՇ ՇՐՋԱՊՏՈՅՏՆԵՐ

ԴԻՒՐԱՄԱՏՋԵԼԻ ԳԻՆԵՐՈՎ

ՏՆՕՐԷՆՈՒԹԵԱՄԲ՝ **ԱԻՈՅԻ**

ՀԵՌ. 266492

ՊՈՒՐՃ ՀԱՄՈՒՏԻ ՔԱՂԱՔԱՊԵՏԱՐԱՆԻՆ ԴԻՄԱՑ — ԼԻԲԱՆԱՆ

Կը ստանձնենք նաեւ անցագրի (փասփոր) եւ վիզայի գործողութիւններ: Նաեւ գոյքերու փոխադրութիւն:

Հասցէ.– **JET Travel Agency**

Phone : 266492 — P. O. Box 80179

Bourj Hamoud — LEBANON

ԼՈՅՍ ՏԵՍԱԻ

ԳԷՈՐԳ ԶԱԼՈՒՇ

ԿԵԱՆՔՆ ՈՒ ԳՈՐԾՈՒՆԷՈՒԹԻՒՆԸ ՆԱՐԿԱՅԱՑՆՈՂ ՀԱՏՈՐԸ

ՁԵՐ ԴՐԱԴԱՐԱՆԻՆ ՀԱՄԱՐ ԱՆՀՐԱԺԵՇՏ Է

ՕՐԻՆԱԿ Մ Ը

• 420 էջ, պատկերազարդ (անտիպ նկարներով), ընտիր թուղթ, մաքուր տպագրութիւն, լաքակազմ: Գինն՝— Լիբանան՝ 10 լ· ո·, արտասահման՝ 5 տոլար:

Ստանալու համար դիմել խմբագրութեանս՝—

AVO — A. TOUMAYAN
P. O. B. 80179
BOURDJ - HAMOUD — LEBANON

“ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԱԼՊՈՄ”Ը

1ՕՐԴ ՀԱՏՈՐԷՆ ՍԿՍԵԱԼ ՊԻՏԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԻ ՀԱՏՈՐՈՎ ԵԻ ԿԱԶՄՈՒԱԾ:

Յեղափոխական Ալբոմ

ազատագրական պայքարի յուշամատեան

ՄՃՕ

9ՐԴ ՀԱՏՈՐ 1973 Թիւ 5 (101)

«ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԱԼՊՈՄ»Ի
ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐ

Լիբանան (հատորը)	12 թիւ	10 Լ· ո·	իսկ	5	հատոր	40 Լ· ո·	կանխիկ
Սուրիա	»	12 թիւ	12 Ս· ո·	իսկ	5	հատոր	48 Ս· ո·	կանխիկ
Պարսկաստան	»	12 թիւ	300 Ռիալ	իսկ	5	հատոր	1200 Ռիալ	կանխիկ
Իրաք	»	12 թիւ	1500 Ֆըլս	իսկ	5	հատոր	6000 Ֆըլս	կանխիկ
Արտասահման	»	12 թիւ	5 Տոլար	իսկ	5	հատոր	20 Տոլար	կանխիկ

ՈՒՇԱԴՐՈՒԹԻՒՆ

«ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԱԼՊՈՄ»ի ցոր հասցէն

PEINTRE AVO
c/o A. TOUMAYAN
en face Municipalité, Bourj Hammoud — Liban
P. O. BOX 80179 TEL. 266492

ՄԵՐ ԳՈՐԾԱԿԱԼՆԵՐՈՒ ՀԱՍՑԷՆԵՐԸ

ՆԻՒ ԵՈՐՔ
ARMENIAN LITERARY SOCIETY
c/o Mr. K. N. Magarian
114 First St.
Yonkers 4 -- N. Y.
U. S. A.

ՖԱԼԻՖՈՐՆԻԱ
TZOLAG HOVSEPIAN
c/o ASBAREZ
1501 Venice Blvd. L. A.
Calif. 90006 U. S. A.

ՏԻԹՐՈՅԻԹ
ONNIG BOGHIKIAN
16190 Gilchrist
Detroit - Mich. 48235
U. S. A.

ՇԻԿԱԿՕ
NORIG MARDOIAN
8037 N. Oriole Ave.
Niles 48. Ill. 60648
U. S. A.

ՈՒՏՍՐ
AGOP BAHARIAN
26 Preston St.
Worcester Mass. 01610
U. S. A.

ՈՒԱՇԻՆԿԹՐՆԻ ՇՐՋԱՆ
HAIG GAKAVIAN
110 Leikhton Ave.
Silver Spring, Md. 20901
U. S. A.

ՓՐՈՎԻՏԵՆՍ
KHACHIK GARABEDIAN
81 Douglas Ave.
Providence R. I.
U. S. A.

ԳԱՆԱՏԱ — ԹՈՐՈՆԹՕ
HRAIR SASOUNIAN
1986 Ave. Rd. Apt. 1
Toronto 380 Ont.
CANADA

ԹԱՒՐԻԶ
HRAIR STEPANIAN
Optical «Iran»
Tavriz -- IRAN

ՆՈՐ ՋՈՒԼԱ
LIBRAIRIE TATEOS BABOUMIAN
Kh. Khachani Ave., № 58
Julfa, Isfahan — IRAN

ԹԵՀՐԱՆ
VAROUJE KHOURCHIDIAN
Charrah Youssef Abad Kh. Hafez
№ 159, — Tehran - IRAN

ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԱԼԲՈՄ

ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՊԱՅՔԱՐԻ ՅՈՒՇԱՄԱՏԵԱՆ

9ՐԴ ՀԱՏՈՐ 1973 ԹԻՒ 5 (101)

ՄԾՕ
(Մկրտիչ Պօլոյեան)

ՊՈԼԷԻ ՄՃՈՆ

(ՄԿՐՏԻՉ ՊՈԼՈՅԵԱՆ)

Գրեց՝ ԱԻՕ

Պոլէի Մճոն ծնած է 1868 թուին, Տարօն աշխարհի Մուշ քաղաքը: Հօրը անունը Ղազօ էր, իսկ մօրը՝ Զմօ, որոնք ունէին երեք զաւակներ, Մճօ, Արշակ եւ Պօղոս:

Մճոն ուսումը ստացած էր Մշոյ Միացեալ Կեդրոնական վարժարանը, որուն ընթացքը աւարտելէ ետք իբր ասպարէզ ընտրած էր որսորդութիւնը:

Տարօնի եւ Սասունի ձմեռը չատ ցուրտ կ'ընէր: Ձիւնը թանձր սառոյցի խաւով կը պնդանար եւ ամէն տեղ կը ծածկէր: Մճոն այդ ցուրտն ու սառոյցը արհամարհելով կ'երթար դայլ, կուղ, աղուէս եւայլն որսալու: 19 տարեկան հասակին արդէն իսկ նշանաւոր որսորդ դարձած էր, մինչ այդ չափան մէջ մտած էր Կոտոյի Հաճիին հետ, որու միջոցաւ ծանօթացած էր ալիզէնացի Լեւոնին, քօլոսիկցի Անտոնին եւ կորտերցի Ազաբոյին: Ազաբոն դաշտի, դիւղերու մէջ մարտական խումբեր կը կազմակերպէր: Մճոն ալ մաս կը կազմէ Ազաբոյի խումբին:

Ազաբոյի չնորհիւ հաղորդակցութեան դիծը բացուած էր Սասունի–Տարօնի չրջակայքի միջեւ: Այս չրջանին, Ազաբոն իբր փախստական կ'անցնի Պուլանուխ, Խնուս եւ Ալաշկերտի չրջանը, իրեն ընկերակից ունենալով Կոտոյի Հաճին եւ Պոլէի Մճոն: Քանի մը ամիսներ բացակայելէ ետք, կը վերադառնան Մուշ եւ կը մնան մինչեւ 1891 թուականը, եւ վատ դաւաճանութեամբ կը ձերբակալուին Բերդակ գիւղին մէջ (մատնիչ Կրպոյի միջոցաւ)՝ Մճոն, Կոտոյի Հաճին, Արշակը (արտօնցի), Առաքել Ազաբոյեանը, արաղցի Ասլանը եւ ուրիչներ:

1889–91ի չրջանին, Ազաբոն ունէր համարեա Ֆետայական խումբ մը: Սասունցին եւ տարօնցին իրեն կը նայէին իբր իրենց ազատարարն ու պաշտպանը: Ազաբոյի բանտարկութեան չրջանին խումբը

չքայքայուեցաւ: Խումբի պլուխը կ'անցնի ալիզռնացի Լեւոնը, որ Աբարոյի վրէժը լուծելու համար Գէորգ Զաւուշի, Գեալչոյ Մանուկի եւ երեք ուրիշ ընկերներու հետ կը մտնէ Ալիզռնա գիւղը եւ կը սպաննեն դաւաճան Կրպոն:

Երբ այս լուրը կ'իմանայ Մշոյ կառավարութիւնը, իրեն հետ ունենալով երեք այլ սեւհոգի դաւաճաններ, նոյն թուի Նոյեմբերին եւ Դեկտեմբերին կը ձերբակալեն հետեւեալ յեղափոխականները.— Երզնկացի Մխսաք Գուլումճեան, Մշոյ Միացեալ Ընկերութեան Ներսէսեան կեդր. վարժարանի տեսուչ Վահան Մօղեան: Նոյն դպրոցի ուսուցիչ, պոլսեցի Կարապետ Սայըեան՝ Մշոյ Բրտի թաղէն, Ստ. Տ. Մկրտիչեան, Մշոյ Վերի թաղի ուսուցիչ Պուլանուխի Համազասպ գիւղի ծերունի Տ. Իսրայէլ քհնյ., Ռէս Ներսէս եւ Ռէս Յարօ, անոր եղբօրորդիները՝ Եղիշէն եւ Աբրոն. Մանազկերտի Տիրիկ գիւղի Ռէս Մկրտիչը, պուլանուխցի Ռէս Գէորգը, կարնեցի Սանայեան Վաղարշակը, Առաքելոց վանքի Տ. Աբրահամ վրդ.ը, Մշոյ Բրտի թաղէն Ղազար վարժապետը, Ալամշարեանը, Յովհ. Մուրատեանը, Մարինէ թաղէն Տաշոյեան Եղոն, Զորոյ թաղէն Անթառամեան Մխսաք, Նազարի Յովոյի Մուշեղ, Մատաթ, Համբարձում Տէր Աւետիսեան: Եւ այսպէս, մօտ 30 հոգի, ձմրան Յունուար ամսոյն ցուրտին ու բուքին կը տարուին Բաղէշ եւ ապա Մարտին, Մշոյ դաշտի գիւղերու ճանապարհով, Սուլուխի պծով կը տարուին Սիինապ եւ ապա Աքիա: Բայց Մճոն կ'ազատի աքսորէն իր հօրեղբօր Ղազարի ջանքերով: Ամէնքն ալ դրեթէ 4 տարի աքսորական մնալէ ետք, Սուլթան Համիտի ընդհանուր ներման հրամանէն օգտուելով, ազատեցան Աքիայի բերդապետութենէն եւ վերադարձան հայրենիք:

1894ի աշնան, յեղափոխական ընկերութեան ցանցը կ'ընդարձակուի Տարօնի բոլոր շրջաններու մէջ: Բողոքներ պիտի խմբագրէին, տեղեկագրեր պիտի հասցնէին Պոլսոյ պատրիարքարանը եւ օտար պետութիւններու ներկայացուցիչներուն. ինքնապաշտպանութեան պիտի մղէին դաւառները՝ Սասունի օրինակով: Գործի վրայ են Վարդան Վարդապետը, Պոլսեան Մճոն, Կոտոյի Համի Յակոբը, Կայծակ Վաղարշակը, Կառնենի Մկրտիչը, Մխիթար Շեխիկեանը եւ Մշոյ դաշտի բազմաթիւ գիւղապետներ:

Հայկական Հարցի արծարծման ամենէն լանդաւառ շրջանն էր 1894ի աշունը եւ 1895ի գարունը: Ամէն կողմ լարուած աշխատանք կը տարուէր:

1897ին Մճոն կը մտնէ Հ. Յ. Դաշնակցութեան շարքերը եւ կը

ՎԱՐԴԱՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏ

կազմէ Վարդանանց խումբը, կը դառնայ այդ խումբին ղեկավար ուսուցիչը եւ կը դաստիարակէ խումբի ընկերները յեղափոխականի վեհ գաղափարներով:

Վարդանանց խումբի ընկերները սլարզ եւ համեստ ղինուորներ էին, հետագային դարձան աննման հերոսներ, ինչպէս՝ Առիւծ Մուշեղ, Սասունցի Եղոն (Զխուրա Խարսի կռուին ղլխաւոր հերոսը, որ կռուեցաւ Գէորգ Զաւուշի կողքին), Աբոն, Արամ Յակոբեանը, Թամոն, Պօղոսը եւ Մճոյի եղբայրը՝ Արշակ, Արամ Մաթոսեանը, Արշակ Հետրոսեանը եւ ուրիշներ, որոնց մէկ մասը 1903ին անցան Սասուն, Գէորգի, Անդրանիկի եւ Հրայրի խումբերուն մաս կազմելու:

Այդ օրերուն, Մճոն իր ղլխաւոր պարտականութիւնները կը կատարէր — օգնել եւ աջակցիլ ղինեալ յեղափոխականներուն, ան յեղափոխական նոր սերունդ կը հասցնէր, ազնիւ ու վեհ զգացումներով:

Սերոբ Աղբիւրի եւ Գուրգէնի նահատակութիւնը ծանր հարուած մըն էր Սասունի եւ Տարօնի բոլոր դաւառներուն եւ ֆեետայական չարժման համար:

Գուրգէնի մահէն ետք, թուլցած էր կազմակերպութիւնը, իսկ Սերոբի մահով կը վերնար ուժեղ եւ մեծ ժողովրդական հեղինակութիւն մը: Այս պատճառաւ Դուրան Բարձրաւանդակի ընդարձակ շըր-

ջաններուն մէջ կազմակերպութիւնը կը մնար անղեկ եւ անղլուխ: Յեղափոխական փոքրիկ խմբակները միայն կրցան իրենց դոյութիւնը պահել:

Մշոյ դաշտի կազմակերպութիւնները գործօն էին, ունենալով ղեկավար գործիչներ, ինչպէս՝ Հրայր, Կայծակ Վաղարշակ, Պոլոյեան Մճո, Կոտոյի Հաճի, Կառնենի Մկրտիչ, Ղուկաս վարժապետ, Վարդան վարդապետ, Տատրակ եւ ուրիշներ:

Սերոբի սպանութենէն ետք, հայ անանուն դաւաճանները աւելիէն օգտուելով կ'ուզէին միւս չրջաններուն մէջ եւս իրենց վատութիւնները գործել: Այդ օրերուն Գէորգ Զաւուշ, Անդրանիկի եւ Սպաղանաց Մակարի գլխաւորութեամբ կ'ընտրուէին երեսունի մօտ լաւ կռուողներ, որոնք ամէն դնով պիտի սպաննէին Պչարէ Խալիլը, որ կրցած էր Սերոբը թունաւորել տալ եւ անոր գլուխը կտրել:

1900ի գարունէն սկսեալ Պչարէ Խալիլ կը հետապնդուէր Փետայիներուն կողմէ: Մուշի կեդր. կոմիտէի մարտական ներկայացուցիչները՝ Մճոն եւ Կոտոյի Հաճին օրը օրին քաղաքէն տեղեկութիւններ կը հասցնէին Գէորգին եւ Անդրանիկին:

Երբ Պչարէ Խալիլ Մուշ կու գար՝ կը մնար Միրզոյի Նատէր աղայի տունը: Անոր չատ ծանօթ էր հաւատարիմ սուրհանդակ Պետրոսը, որ անդամ էր կուսակցութեան:

Մճոյի որոշումով, Պետրոս կը սկսի հետապնդել Պչարէ Խալիլը, եւ երբ կ'իմանայ, որ ան պիտի անցնի Խաս գիւղէն դէպի Սասուն՝ չուտով կը տեղեկացնէ Մճոյին եւ Հաճիին, որոնք իրենց կարդին կը հաղորդեն Գէորգին եւ Անդրանիկին, թէ Պչարէ Խալիլ Մուշ կը դառնայ, քանի մը օրէն պիտի անցնի Խաս գիւղի կիրճի ճամբով Աղբրիկ:

Խալիլի սպանութեան մեծ դերը կատարեցին Մճոն եւ Կոտոյի Հաճին: Այդ օրերուն կեդր. կոմիտէի անդամներն էին.— Մճոն, Կոտոյի Հաճին, Վահան Պորոյեանը, Միսաք Բդէեանը եւ Գեղամ Տէր Կարապետեանը:

Հոկտեմբերի կէսին, Պչարէ Խալիլ 25 ղինեալ ձիաւորներով կը հասնի կիրճի մօտ՝ Փետայիներու դիրքին դիմաց, որոնց կեդրոնը կեցած էր Գէորգ Զաւուշ: Գէորգի աղդանշանին վրայ Փետայիները երկու կողմերէն կրակ կը բանան Խալիլի խումբին վրայ:

Պչարէ Խալիլի թիկնապահները կը փախին, իսկ ոմանք ալ մերիններուն հարուածներէն թաւալդլոր կ'իյնան: Խալիլ չատ մօտ էր Գէորգ Զաւուշին եւ Ցարութիւնին. իր ատրճանակը կ'ուղղէ երկու-

քին, սակայն փամփուշտը կը վրնդէ։ Գէորգ այս առնելով, կիրքով կը մօտենայ անոր ու կուրծքին կը զետեղէ քանի մը պատուանշան–ները(*)։

Անդրանիկ իր ընկերներով երբ կ'երթայ Շէնիկ գիւղ, Հրայր կը զինաթափէ Անդրանիկն ու իր ընկերները։ Անդրանիկ իր ետքը հոգինոց զինաթափ խումբով ընկճուած եւ տխուր, ու իր արժանա–

ԿՈՏՈՅԻ ՀԱՃԻ

պատուութեան մէջ վիրաւորը, կը մեկնի Սեմալ։ Հոն կը մնան Զրնիկ գիւղացի Համբարձումը եւ Ուրուշայ Աբթինը, բանակցելու Հրայ–րին հետ, միջոց մը գտնելու՝ վերադարձնելու Անդրանիկի եւ իր խումբին զէնքերը։

(*) Տես՝ «Գէորգ Զաւուշ», էջ 119։

Անդրանիկ չուտով նամակ մը կը ղրէ Գէորգ Զաւուշին, եղելութիւնը կը յայտնէ եւ անոր որոշումով Տերդիվանքի մէջ ժողով մը կը գումարուի այս հարցը լուծելու: Այս ժողովին կը մասնակցէին նաեւ Մճոն, Հաճին ու Վարդանը: Երկու չարթուան ընթացքին դէնքերը կրկին յանձնեցին Անդրանիկին:

1903ի գարնան, Սասունի եւ Տարօնի ժողովուրդը յաճախ կ'երդէր «Մօտ է գարունը շուտով կը բացուի»: Սասուն կը գտնուէին Հրայր, Վահան, Գէորգ Զաւուշ, Անդրանիկ եւ ուրիշներ: Սասունը հարկադրուած էր պարզել ապստամբութեան դրօշը: Մօտ երկու տարիէ ի վեր պատրաստութիւն կը տեսնէին. բնական է, Մուշի օժանդակ ուժերը իրենց պէտք եղած օղնութիւնը կ'ընէին, մանաւանդ Պոլսէն Մճոն, որ այդ օրերուն կը նկատուէր ամենէն պատասխանատու եւ պարտաճանաչ անձը Մշոյ ժողովուրդին մէջ: Մճոն կառավարութեան աչքին փուշ դարձած էր. կառավարութիւնը կ'ուզէր այդ խոչընդոտը վերցնել, սակայն անոր ձերբակալութեամբ չէր դոհանար:

Այդ օրերուն Թումանի (Թորգոմ) խումբը յաջող կերպով հասաւ Սասուն. կառավարութիւնը իրար անցաւ. չուտով մեծ թիւով զօրքեր տեղաւորեց բոլոր ճամբաներուն վրայ, ապա արդիլեց դիւղէ դիւղ երթեւեկը: Իւրաքանչիւր անձ իրեն հետ պէտք է ունենար իր անձնաթուղթը: Մշոյ հայկական թաղերու մէջ, ուր որ յարմարութիւն կար՝ զօրքեր տեղաւորեց, մանաւանդ Մճոյենց թաղը. այդ ճամբով էր որ մթերքները կը փոխադրուէին Սասուն: Մճոն անմիջապէս յարաբերութեան մէջ կը մտնէ պահականոցի եւ զօրանոցի տասնապետներուն եւ պատասխանատուներուն հետ, չուտով կը մտերմանայ եւ զանոնք կը հրաւիրէ հացկերոյթներու եւ խրախճանքներու, մինչեւ ուշ դիշերները, որոնցմէ ետք յաճախ կը պարէին ու կը զուարճանային մինչեւ արշալոյս:

Սասուն փոխադրուելիք ապրանքները ցերեկը կը բերէին Մճոյենց տունը, եւ իրիկունները վարդանանց խումբի տղոց միջոցաւ Մճոյենց տունէն իրենց կռնակներուն վրայ առած կը տանէին մինչեւ Մամիկոնեանց ոստանը ու կը յանձնէին Սասունէն եկող ընկերներուն:

Այլեւս կառավարութիւնը ոչ մէկ կասկած կ'ունենար, որովհետեւ զօրանոցը դիշեր ու ցերեկ կը հսկէր:

Մճոն փոխադրութեան գործողութիւնները կ'ընէր այն աոեն՝ երբ իրենց տունը կերուխումի հրաւիրած կ'ըլլար զօրանոցի տասնապետները, չաուշները եւ դինուորները. լաւ մը խմցնելէ ետք, անոնց

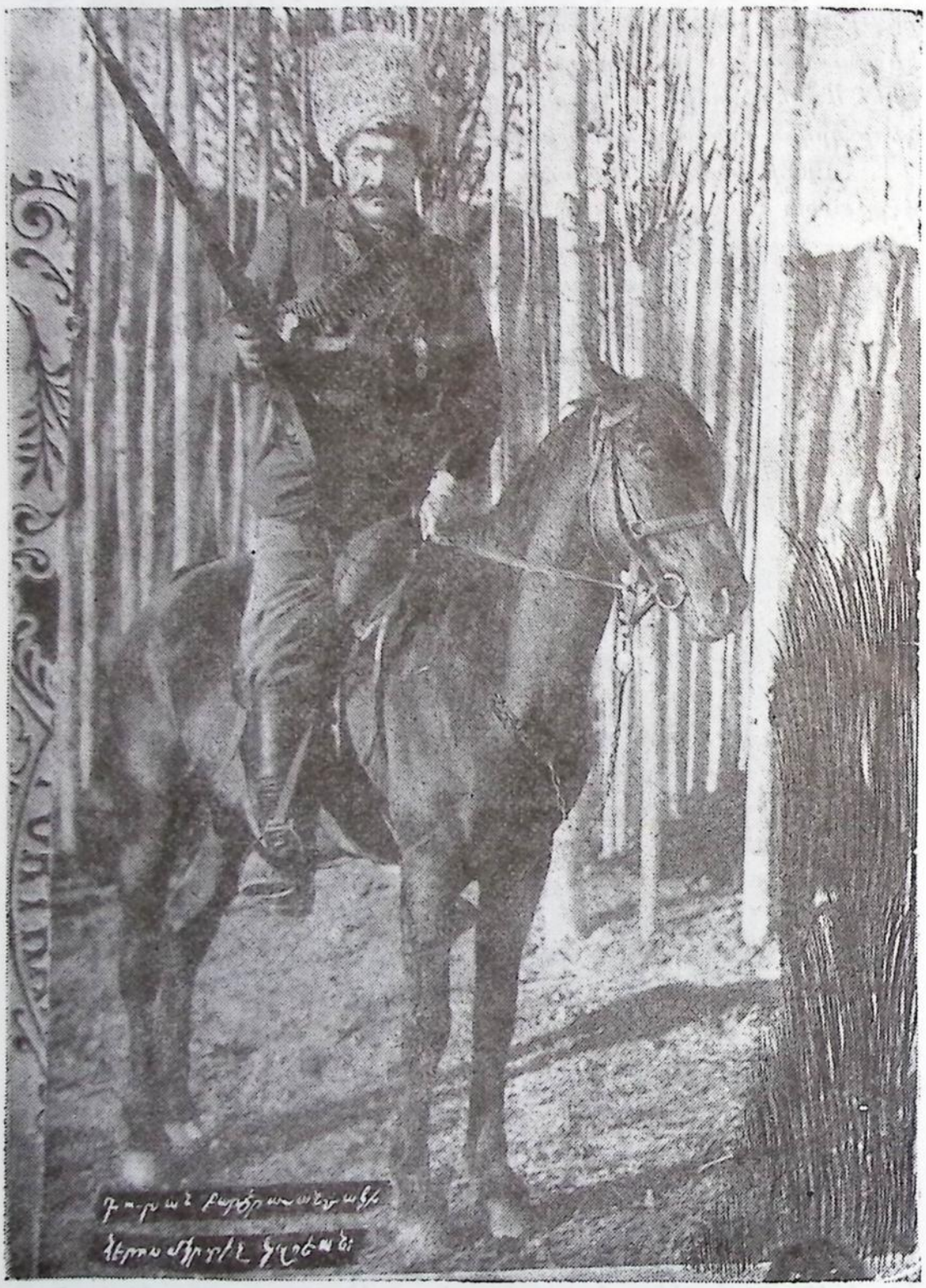

ՀԵՐՈՍ՝ ՄԿՐՏԻՉ ՊՈԼՈՑԵԱՆ

մինչեւ կանչել կու տար հերթապահ պինուորները, պոռալով. «Տըղայ, հոս եկուր, կը վախնաս թէ յեղափոխականնե՞ր կ'անցնին»... ընկերներէն մէկը այդ պահուն անմիջապէս լուր կու տար չալակաւորներուն, որ մութին մէջէն սահելով դուրս, դօրանոցի առջեւէն ուղղուին դէպի լեռը:

Թուրք կառավարութիւնը հասած սեպելով կռուի ժամը, թըրքական զօրքը երեք դանդաղ կէտերէ կը յարձակի Սասունի վրայ:

Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը իր կռուողներն ու ղեկավարները նոյնպէս կը դասաւորէ ռազմական կէտերու վրայ, միաժամանակ զօրակոչ յայտարարելով, որուն առաջին պատասխանողը կ'ըլլայ Պօլսի Մճոն՝ իր Արշակ եւ Պօղոս երկու եղբայրներուն հետ:

Երբ ֆեսայիները սոխպուեցան ձղել Սասունը եւ անցնիլ Վան, Մճոն ալ անցաւ Գէօրղի, Անդրանիկի, Մուրատի, Կորիւնի եւ ուրիշներու հետ:

Գէօրգ Զաւուշի եւ Անդրանիկի հետ, Մճոն կը մասնակցի Կուրաւու դիւղի կռիւին, ուր կը վիրաւորուին ինք եւ Կոտոյի Հաճին: Անկէ կռուելով կ'անցնին Վարդենիսի չրջանը, ապա Ալաթ (Պուրակ), կը հանդիպին Սեպուհին, որ երկու ամիսէ ի վեր կը դտնուէր հոն. եւ ապաքինած ըլլալով Սասունի մէջ ստացած վէրքերէն՝ եռանդուն կերպով կը տանէր կազմակերպչական աշխատանքներ:

Խումբը 12 Օգոստոսին կը հասնի Շամիրամ, ուր կռուելով Ալի պէկի դէմ, կ'անցնի Աղթամար(*):

Մճոն չրջան մը Սեպուհի հետ կը մնայ վան, Պարսկաստան եւ Կովկաս: Հոն կը մասնակցի հայ-թաթարական կռիւներուն: 1908ի Սահմանադրութեան հռչակումէն ետք, խումբ մը տարօնցի պինուորներու հետ կը վերադառնայ իր ծննդավայրը, լծուելու խաղաղ աշխատանքի եւ հայ ժողովուրդի պատրաստութեան:

1915ի Համաշխարհային Պատերազմին, Տարօն եւ Սասուն կըրկին դարձան արիւնոտ կռուի թատերաբեմ: Մճոն դարձեալ կը տեսնենք կռուի մէջ:

Փետրուարի վերջերը Մճոն իրեն հետ առած երկու եղբայրները՝ Արշակը եւ Պօղոսը, Թէնէքէճի Խաչոն, Յովկայ Մուշոն, Առինչու Սահակը, չուրջ 30 հոգի, կը մտնէ Առաքելոց վանքը: Երբ խումբը կը հասնի վանքին մօտերը, կը նշմարուի չրջանի ժանտարմաներուն կողմէ, որոնց տուած տեղեկութիւններուն հիման վրայ, կա-

(*) Տես «Գէորգ Զաւուշ», էջ 240:

ռավարիչը դաշտի գիւղերը կը ղրկէ հարիւր ձիաւորներ եւ խումբ մըն ալ կ'ուղարկէ ճամբաներու փոխադրութիւնը հսկելու:

Առաջին գիծի վրայ գտնուող վանեցի Մեհմէտ էֆենտին երբ կ'իմանայ, որ ֆետայիները կը գտնուին Առաքելոց վանքին մէջ, շուտով այն կողմը կ'երթայ եւ կը հասնի վանքի դրան առջեւ. կանգ առնելով կը հրամայէ բանալ վանքին դուռը:

Յովհաննէս Վարդապետ Մուրատեան, որ վանքին վանահայրն էր, 110 տարեկան տակաւին կայտառ ծերունի մը, բանակալութեան ամբողջ շրջանին՝ պաշտպան եւ հովանաւորող եղած էր հայ յեղափոխական կորիւններուն, զանոնք պատսպարելով վանքին մէջ եւ պարէնի ու ռազմամթերքի Սասուն փոխադրութեան մեծապէս սատարած: Ան իր սենեակին պատուհանէն գլուխը դուրս հանելով կ'ըսէ Մեհմէտ էֆենտիին.

1.– Խմբ. Մկրտիչ Պոլոյեան, 2.– Խմբ. Սեպուհ, 3.– Մուկացի Գրիգոր (Սասունէն վերադարձին նկարուած Սալմաստ, 1904ի ամառը)

— Դուք ամէն ատեն եկած, վանքին մէջ հանգստացած, կերած, խմած ու մեկնած էք. այսօր ուրիշ հիւրեր ունիմ. կը խնդրեմ որ ձեր այս այցելութիւնը յետաձգէք ուրիշ օրուան:

Մեհմէտ էֆենտին կ'ըսէ.

— Մեր գործը արդէն քուրդ գտնուող հիւրերուն հետ է. դուռը բացէ՛ք. ապա թէ ոչ վանքը թնդանօթի բռնել պիտի տամ:

Այդ զինուորներուն մէջ կը գտնուէին այնպիսիներ, որոնք անցեալին գործ ունեցած էին յեղափոխական տղոց հետ եւ գիտէին անոնց կռուելու կերպերը, եւ կը զգուշանային անոնց հետ գործ ունենալէ: Իսկ Մեհմէտ էֆենտին անփորձ եւ տաքարիւն, ոչ մէկ ատեն գործ ունեցած էր ֆետայիներուն հետ. ուստի 7–8 զինուոր առած կը փորձէ ներս մտնել: Պատուհաններէն Մճոյի արձակած առաջին գնդակէն Մեհմէտ էֆենտին կը սպաննուի, իսկ իր ընկերներուն արձակած համազարկերէն բոլորն ալ գետին կը տապալին: Իսկ քիչ անդին կեցող մնացեալ ընկերները այս տեսնելով, իրենց ընկերներուն դիակները կը ձգեն ու կը փախչին, եւ քաղաք վերադառնալով, կը տեղեկացնեն կառավարիչին: Ան անզօր կատաղութեամբ կը պահանջէ Հայոց Առաջնորդէն որ ըմբոստները յանձնուին. բայց Առաջնորդը կը պատասխանէ թէ ինքը ոչ մէկ ուժ ունի լեռները ապաստանողները բռնելու եւ Մուշ բերելու:

Մճոն երկրորդ օրը իր խումբով կը մեկնի Սասուն և կը միանայ Ռուբէնին եւ Կորիւնին:

***

Ամէն կողմէ Սասունի եւ Տարօնի կացութիւնը օրէ օր կը վատթարանար: Թուրքերու կը միանային նաեւ քիւրտ պաշըպօզուքներ, որոնք իբր պետ ունէին նշանաւոր հայատեացի Բէօր Հիւսէին փաշան եւ Սիփըքցի Ապտիւլ Մէճիտը, որոնք աւելի քան 35 հայկական գիւղեր կոտորեցին: Իսկ միւս կողմէ արշաւանքներու լծուած էին Մուսա բէկը, Դիպոյի Սայիտի հետ, Հոճա Իլիասը, Հաճի Մուսան եւ բազմաթիւ ուրիշներ, որոնք անխնայօրէն սպաննեցին անխտիր բոլոր հայերը: Անոնք հայ բանտարկեալները կը հանէին բանտէն ու կը սպաննէին, իսկ թուրք եւ քիւրտ բանտարկեալները ազատ կ'արձակէին եւ կը զինէին հայերու դէմ:

Այդ օրերուն ռուսական յառաջապահ ուժերը կը հասնին Մշոյ դաշտի Մկրագոմ գիւղը, որ քաղաքէն երկու ժամուան հեռաւորութեան վրայ՝ կը գտնուէր Մեղրագէտի ափին: Տարօնի եւ Սասունի ժողովուրդը այս լուրը առնելով կ'ուրախանայ:

Ռուսական բանակը շատ նեղ կացութեան կը մատնէ Թուրքերը, որոնք անընդհատ կ'ընկրկէին: Քրտական կամաւոր չէթէները, որոնք ոչ մէկ ժամանակ սրտանց չէին կռուած, կը հաւաքուէին եւ

ԻՍՐՕ ԿՈՐԻԻՆ

ճակատ կ՚ուղարկուէին. սակայն հալիւ հասած՝ ետ կու դային, դէշ օրինակ դառնալով թուրք կանոնաւոր զօրքին:

Ռուս բանակը իր խոյանքին մէջ ահաւոր եւ անպարտելի էր. կարպաթներն անգամ կը դողային անոր խաղաղին եւ սալատաին ոտքերուն տակ: Այս բանակին դէմ դրուած էին թուրք եւ քիւրտ անհաւասար ուժեր որոնք անպատրաստ էին. ո՛չ ուտելիք եւ ոչ ալ հագնելիք ունէին:

Ֆանէն մինչեւ Հաւատորիկ, Մերնկատար, Կուռուրք, Դլաւներ, մինչեւ Լաճկանայ սարերը հայ սակաւաթիւ պինուորները բռնած՝ կը կռուէին Պոլէի Մճոյի եւ Կորիւնի դեկավարութեամբ, երբ Խուրբի, Խլանքի եւ Տալուորիկի ուղղութեամբ մեծ կռիւներ կային: Մէկուկէս ամիս Մշոյ ջրջակայքը կը զբաղեցնեն կարեւոր թիւով զօրքեր ու պաշըպօզուճներ: Հրահանգ կը տրուի, որ ժողովուրդը բարձրանայ Զայ. բայց յետոյ, երբ թուրք կրակը կը սաստկանայ եւ պաշտպանութիւնը անկարելի կը դառնայ, կարելի չ՚ըլլար երկար սպեն տակալ՝ կը բարձրանան Կըրէքօլ եւ հետզհետէ կապրէ Շարաֆքան: Այն սպեն, բոլոր դիրքերուն վրայ կը սկսին թրքական սաստիկ յարձակումները, եւ այդ սաստկութիւնը կը պահէ իր դերազոյն աստիճանը, մսխելով անհամար ռազմամթերք եւ ռումբեր՝ մինչեւ Յուլիս 19ը:

Այդ օրը Շէնիկի մէջ հաւաքուած Դալաններու, Լաճկանայ, Կուռուքի կռուող ուժերը տեղի տալով Թուրքերու կողմէ ռազմամըթերքի անհաշիւ եւ անհամար մխումին, գիւղը կը ձգեն, սակայն յուսահատ պայքար մը կը կազմակերպեն, որ կրնայ ճակատագրական ալ դառնալ:

Ռուբէնի, Պոլէի Մճոյի, Կորիւնի, Մօրուք Կարոյի, Փեթարայ Մանուկի, Շէնիկի Ղազարի, Զոլոյի, Աբրէի, Գրգոյի, Վարդանի, Թաթոյի եւ Սեմալ գիւղացիներու Հախոյի, Իսրոյի, Խութա Ղուկասի ղեկավարութեամբ կը յարձակին գիւղին վրայ եւ կատաղի ընդհարումէ մը ետք, Թուրքերու ահազին բազմութիւնը կը փախի գիւղէն, քանի մը տասնեակ տղոց առջեւէն, վատաբար ու խայտառակօրէն:

«Այդ կռուին կը սպաննուին Փողրկոլայ Զաքարը, Կնէի Ըռքէի տղան, երկու Շէնիկցիներ եւ ուրիշ մը· ծանր կերպով կը վիրաւորուի Խութեցի Ղուկաս, իսկ թեթեւ կերպով՝ Փեթարայ Ախոն եւ Իսոն:

«Հետեւեալ օրը Թուրքերը իրենց այդ կողմերու բոլոր ուժերը կը կեդրոնացնեն Շէնիկի վրայ: Տղաք տեսնելով որ անիմաստ է որեւէ դիմադրութեան փորձ, կը լքեն վերջապէս այդ կողմերը ու կը հաւաքուին Անտոք լեռը· միւս կողմէ, Յալիճանցի Տիգրանն ու Սասունցի Մուշեղ Անտոքի թեւերը եղող Կեփինի, Կապլորի եւ Կուշիկի դիրքերը, որոնք բաւական ատենէ ի վեր կը դիմադրէին, թողլով՝ եկած մօտեցած, կը կռուէին, թափելով իրենց բոլոր ուժն ու կորովը:

«Անտոք լեռը՝ թէեւ նշանաւոր իր դիրքերով, բաւական յարմարութիւններ կը ներկայացնէր հաւաքուած այդ հազարաւոր բազմութեան, բայց զինքը պաշտպանող բոլոր դիրքերը լքուած ըլլալով, Թուրքերը գրաւած ու թնդանօթներ զետեղած էին Կրէքօլի, Կարբէ Շարաֆքանի եւ Զայի գլուխները, Փսոյի Գասպարի Ջրաղացի վերը, լերան վրայ, ուր դիտակով կը տեսնուէր թնդանօթին մօտ կանգնած Ֆայաթի Սլէմանը:

«Անտոքի եւ Քանի հաղորդակցութիւնը բոլորովին կտրուած ըլլալով, կարելի չեղաւ հասկնալ թէ ինչ կ՚անցնի կը դառնայ մէկն ու միւս տեղը, մարդ կա՞ր թէ ոչ:

«Դիրքերը բաժնուած էին այսպէս· Ս. Յովհաննէս՝ դէպի Խուլը, ղեկավարութեամբ Պոլէի Մճոյի, հետը նաեւ իր եղբայրները Արշակն ու Պօղոսը, 50 սասունցի զինուորներով, Փեթարայ Մանուկ իր տասնեակով եւ Ֆարհատի Յարոն, Աղբիի դիրքը Ամպրնին՝ Կո–

րիւնին յանձնուած՝ 40 զինուորով, Կայլոր ու Կոչիկի դիրքերը սասունցի Մուշեղին՝ 45–50 զինուորներով եւ Տ. Վարդանի Արամին ու Սուլուխայ Թաթարին(*)»:

Կարբէ Շարաֆքանի Թնդանօթներու դէմի դիրքերը բռնած էին Զոլոն, Աբրէն, Գրդոն եւ Ղազարը:

Սեմալցիները Տ. Կարապետի, Շառոյի Մանուկի եւ Բլրուլի, Մարտիրոսի ղեկավարութեամբ բռնած էին Կրէքոլի դիմացի դիրքերը:

Կելիեկուզանցիները Մօրուք Կարոյի, Տ. Թորոսի, Տ. Առաքելի, Ռէս Կիրակոսի, Մրդոյի Պետրոսի, Թորոյի, Սրդոյի Յովսէփի եւ Յարդենի, Զաքարի եւ Ղազարի ղեկավարութեամբ 7–800 հոգիով բռնած էին մէկ մասը Ղարիպշանայ եւ Մխիթարայ դիրքերը, միւս մասը Ոդկոյի, Տ. Յովհաննէսի, Ֆարհոյի, Համզէի Ռաշիտի ղեկավարութեամբ գրաւած էին Աղրի, Հիթինք եւ շատախցիներու հետ մէկտեղ մինչեւ Կորիւնի դիրքերու քով եղող տարածութիւնը:

Իսկ Անտոքի մէջ կողբեցի Պ. Վարդան, եղեսիացի Հաճի Կարապետ Քամալեան, Հաճի Եանոն եւ Մոկաց Ռէս Ղազար՝ ռազմամթերքի պահապանն ու բաժնողը: Ռուբէնը քանի մը հոգիով բռնած էր Գէորգ Զաւուշի խուլլուղ ըսուած տեղը, որ Անտոքի կեդրոնն էր ու կը ղեկավարէր դիրքերը իբրեւ գլխաւոր հրամանատար:

Կեդրոնի այս դիրքին մէջ, գլլաղաճցիներն ու զոմերցիները կը կռուէին նշանաւոր հերոս Հրայրի եղբօր՝ Մանոյի առաջնորդութեամբ:

Յուլիս 19ին բոլոր ճակատներու վրայ կռիւը ստացաւ իր ամենակատաղի Թափը:

Ճիշդ այդ օրերուն կը պատահի ռուս բանակներու իր խայտառակութեամբ նշանաւոր Յուլիսեան Նահանջը, որու ընթացքին իրենց շրջանը հաւաքուած հայ գաղթականները կը շտապէին իրենց մօտենալ եւ կեանքերնին փրկել:

Ռուսական այս նահանջէն օգտուելով, կառավարութեան հետ միասին պատըքցի, պաքրանցի, խոլբեցի, խիանցի, խոշքանցի, ռըշքոտանցի, սասունցի քիւրտ աշիրէթները եւ Մշոյ Թուրքերը միասին կը յարձակէին հայերու վրայ:

Յուլիս 20ի ահաւոր կռիւը կը խլէ դիրքերէն կռուող տղոցմէ շատերը. սեմալցիներն ու չէնիկցիները Թնդանօթի տարափին տակ կը

(*) «Տարօնի ինքնապաշտպանութիւնն ու ջարդը 1914–1915», էջ 74–75:

Պոլէ Մնոյի հայ–քրտական խումբը։ Ոտքի՝ ձախէն աջ (1) Ասլան։ (2) Հաջի Լեւոն, միւս երեքը քիւրտեր են․ վարի շարքը՝ ձախէն աջ (1) Բիձա Խեչօ, (2) Պոլէի Մնօ, (3) Պասեցի Ջուլումար, (4) Մոկացի Գրիգոր։

պարտաւորուին լքել իրենց դիրքերը ու բարձրանալ, ձղելով տեղւոյն վրայ բաւական մեռեալ:

Յուլիս 21ին կը սպաննուին Անտոք լերան Ամպրներ կոչուած տեղին վրայ՝ Իսօ Կորիւն, Յալիճնայ Տիգրան եւ ուրիշներ:

Ռազմամթերքէն դնդակը չավարտանց պակասած ըլլալով, Պոլէի Մճոն մէկ կողմէն կը պատերազմի, միւս կողմէն եղած դնդակները կը հանէ և երկուքի բաժնելով կ'անցընէ պատռոնները: Յողնած և ուժասպառ Մճոն կը տեսնէ, թէ իր չուրջի ընկերները չկան: Չկան նաեւ իր եղբայրները. սակայն ան տեսած էր եղբօրը՝ Պօղոսի եւ Սարգոյի վիրաւորուիլը: Իսկ Արշակէն լուր չունէր: Ոտքի կ'ելլէ, կը նայի վախչող բազմութեան կողմը եւ Թամօ՛, Թամօ՛ կը պոռայ (Արշակի կեղծ անունը). հազիւ քանի մը անգամներ կը կրկնէ, երբ չորս քիւրտերու կողմէ կրակի կը բռնուի: Մճոն մէկական դնդակով կը սպաննէ քիւրտերը: Սակայն անոնց եռեւէն բազմաթիւ քիւրտեր կուգան, որոնք կը յարձակին Մճոյի վրայ ու քանի մը դնդակներ պարպելով գլխուն՝ գետին կը տապալեն: Մահը կ'ըլլայ վայրկենական:

Տարօնի Առիւծ հերոս Մճոն ամբողջ երիտասարդութիւնը անցուց զէնքին հետ. տասկուեցաւ իր ազգին ցաւով. տուաւ իր լաւագոյնը, կրեց տանջանքներ, երկու անգամ բանտարկուեցաւ: Շարունակեց իր համակ նուիրում եղող կեանքը մինչեւ այդ քարերը, ուր լինկաւ զէնքը ձեռքին՝ թշնամիին չարքերէն խլելէ ետք հարիւրաւորներ:

ԱԻՕ

ԵՍ ԱՆՁՕՐ ԵՄ ՈՒ ԹՇՈՒԱՌ

Մարդկային թշուառութիւնը կեանքիս խաւարն է եւ կարեկցութիւնը լապտերը հոգուս. երէ անզօր եմ խեղճերի լացը ժպտի փոխել, ցաւը՝ ցնծութեան, տանջանքը՝ հանգստի, ես ցոյնման խեղճ եմ, ցոյնման կարօտ կարեկցութեան, որքան ամենէն անճարը, ամենէն թշուառը:

Փետրուար, 1918 ԱԻԵՏԻՍ ԱՀԱՐՈՆԵԱՆ

ԽՄԲԱՊԵՏ ԼՈՐԻՍ ՊՈԼՈՅԵԱՆ

Գրեց՝ ԱԻՕ

Խմբապետ Լորիս Պոլոյեան Պոլէի Մճոյին հօրեղբօրորդին էր։ Ծնած է 1893ին Մուշ, հանրածանօթ Պոլոյեան ընտանիքէն։ Հայրը՝ Ղազար, մայրը՝ Թարան։ Նախնական ուսումը կը ստանայ ծննդավայրին մէջ։

Լորիսի հայրը եղած էր Մշոյ երեւելիներէն։ Բոլոր գործիչները ու ֆեսայիները կու գային իրենց տունը եւ երբեմն ալ ժողովները կը գումարէին։

1901ին երբ Գէորգ Զաւուշ, Անդրանիկ, Կոտոյի Հաճին գրաւեցին Առաքելոց վանքը, Սասունի եւ Տարօնի աշխարհը ցնցուած էր

այս քայլին վրայ: Այն օրերուն Ղազարենց տունը ժողովարան դարձած էր. ֆետայիները հոն կու գային խորհրդակցելու: Պատանի Լորիս երբ կը տեսնէր այս անծանօթ անձերը, որոնք պինդուած էին, հետաքրքրութեամբ տարուած կը հարցնէր հօրը.— «Հայրիկ, ովքե՞ր են ասոնք»: Հայրը նեղանալով կը պատասխանէր.— «Տղաս, ասոնք ֆետայիներ են. չըլլայ թէ մէկու մը ըսես. եթէ լսեմ որ ըսած ես՝ ականջներդ կը կտրեմ»:

Լորիս առաւօտները միշտ կանուխ կ'արթննար մօտէն տեսնելու ֆետայիները, որոնք արդէն գացած կ'ըլլային:

Այն օրուընէ սկսեալ, Լորիս սկսաւ հօրմէն լսել ֆետայիներու եւ իրենց գործունէութիւններուն մասին:

Լորիս հետզհետէ կը սիրահարուէր անոնց գործունէութիւններուն եւ կ'ուզէր ամէն գնով ինք ալ ֆետայի դառնալ: Անկէ ետք կը տեսնենք, որ Լորիս սկսած էր հօրը գրած նամակները մօտակայ դիւղերը՝ ֆետայիներուն տանիլ եւ պատասխանները բերել:

Լորիս դպրոցը ձղելէն ետք դերճակութեան կ'երթայ: Հօրեղբօրորդւոյն՝ Մճոյի խորհուրդով կը սկսի չուկայի անցուդարձը օրը օրին տեղեկացնել իրեն, մինչ որ կը սկսի գինք տակաւ դաստիարակել ֆետայիի ոգիով: Որոշ չրջաններ ալ գինք կը գրկէր Շէնիկ ու Սեմալ Քաթըլ Մանուկի մօտ:

Օր մը Լորիս հօրը յանձնարարականով Մելիքի (վերի թաղի Ջալալեանց) հետ կ'ուղղուի Առաքելոց վանք՝ Գէորգին նամակ մը յանձնելու համար, որ սոխի ջուրով գրուած էր: Ճամբան իրենց գիմացը կ'ելլեն չրջիկ գինուորներ. երբ կը տեսնեն որ իրենց կը մօտենան, չուտով նամակը երկուքի կը բաժնեն եւ կուլ կու տան: Գինուորները կը հասնին իրենց, լաւ մը խուզարկելէ ետք կը հարցնեն, թէ ուրկէ՞ կու գան եւ ուր կ'երթան, եւ լաւ մը ծեծելէ ետք՝ կ'իմանան որ Լորիսը Ղազար Պոլոյեանի զաւակն է: Զիրենք Մուշ կը դարձնեն, ապա քանի մը գինուորներ Լորիսի հետ իրենց տունը կ'երթան, լաւ մը կը խուզարկեն, սակայն ոչ մէկ բան կը գտնեն:

Այս դէպքէն ետք ազգային ոգին աւելի զօրացաւ Լորիսի մէջ եւ սկսաւ մասնակցիլ չրջանի կռիւներուն:

Եղբայրը՝ Ռուբէն Պարսկաստանի վրայով կ'անցնի Ամերիկա եւ իր դրդումով Լորիս եւս կ'անցնի Ամերիկա:

Համաչխարհային Պատերազմի առաջին թոհուբոհը: Ռուբէն իմացած էր որ կոչ մը ըրած են հայ կամաւորական դունդերու կազմութեան: Առաջին արձանագրուողներէն եղան Լորիս եւ եղբայրը

ԹՈՅ – ԹՈՅ

Ռուբէն, որոնք Արխանկէլի վրայով անցան Փետրոկրատ, ուր քանի մը օր մնացին հայոց եկեղեցին, ապա անցան Մոսկուա, Թիֆլիս, ուր մնացան Զօր. Սմբատի եւ Սեպուհի: Հոն կը տեսնեն նաեւ Մճոյի եղբայրը՝ Արշակը, որ հրաշքով ազատած էր Մեծ Եղեռնի կոխուներէն:

Լորիս կ'անցնի Երեւան, ապա Սմբատի հետ դէպի Վան եւ Մըշոյ կողմերը: Մասնակցած է Այկեստանի կոխուներուն եւ Վանի նա–

հանջին իրենց հետ եղած է մինչեւ Իպսիր: Որոշ ժամանակ մը մնալէ ետք անցած է Բագու:

Այն օրերուն կը պատահի հետեւեալ դէպքը.— Թուրք բէկ մը բռնի կերպով կ'առեւանգէ հայ աղջիկ մը, որուն հայրն ու մայրը կը դիմեն կուսակցութեան: Այս պատահարը կը լսէ Լորիս. քանի մը օր ետք կը սպաննէ բէկը եւ ինքն ալ կը ձերբակալուի ու կը բանտարկուի Բայիլովի բանտը:

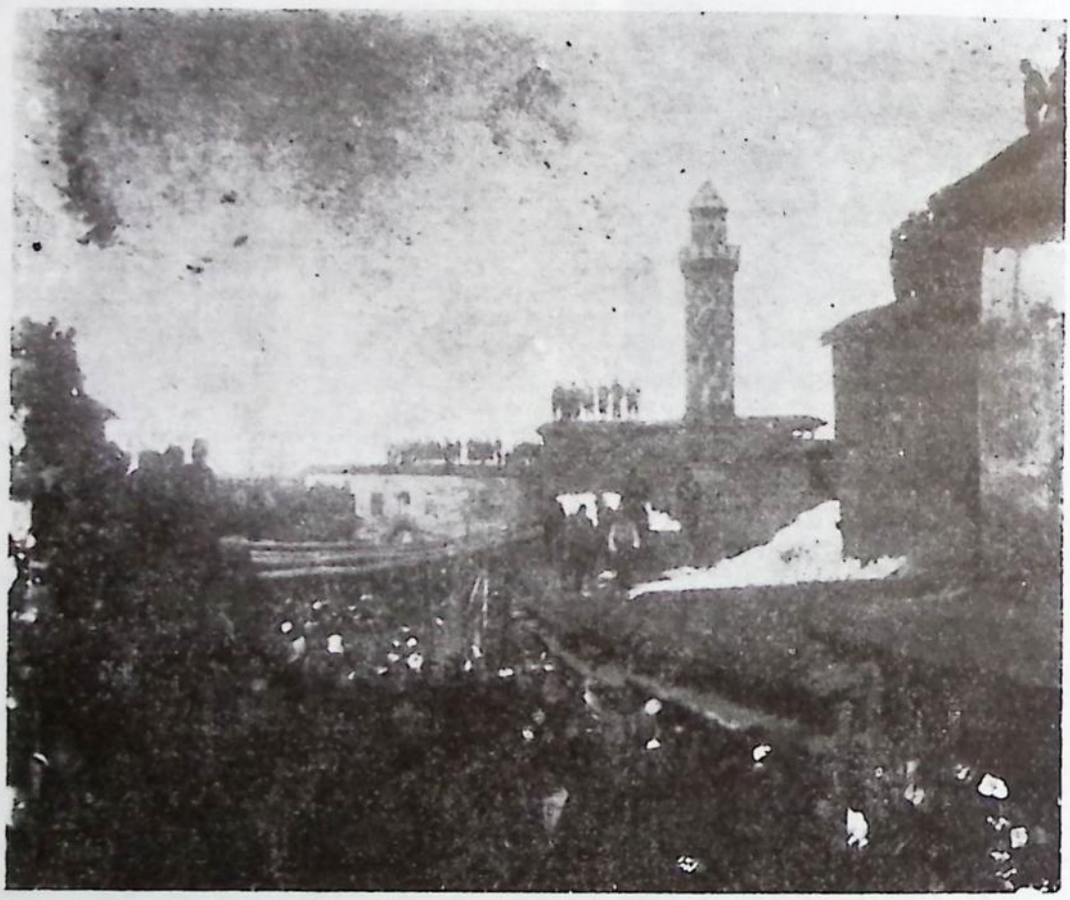

ՄՈՒՇ ՔԱՂԱՔԻ ՇՈՒԿԱՆ

Երբ Ռուբէն եւ Արշակ կը լսեն Լորիսի բանտարկութիւնը, բանտապետին միջոցաւ (կաշառքով) ղինք կ'ազատեն բանտէն:

Անկէ ետք Լորիս կ'անցնի Ալեքսանդրապոլ, Մարտի մօտ: Հայաստանի Հանրապետութեան ստեղծումին՝ կը մասնակցի Սարդարապատի օլհասական կռիւներուն, իսկ Հանրապետութեան օրերուն կը

կարգուի Կարսի, Օլթիի, Սարըղամիշի զինուորական պահեստապետ եւ կը մասնակցի նաեւ շրջանի կռիւներուն:

Լոռիս եղած է Անդրանիկի հետ եւ մասնակցած է Գորիսի կռիւներուն: Կռիւի ընթացքին անհնար կ'ըլլայ թշնամիին դիրքը գրաւել: Լոռիս մահը աչքին առած՝ սողալով, կամաց-կամաց կը մօտենայ թշնամիին. երբ կը մօտենայ՝ տղաքը կը կրակեն եւ թշնամին անակնկալի գալով կը ձգէ իր դիրքերը եւ ետ կը քաշուի: Զօր. Անդրանիկ կը հիանայ Լոռիսի կտրիճութեան վրայ: Այս ձեւով կռուելով ու մաքրագործելով թշնամիները՝ կը հասնին մինչեւ Մեղրի եւ Դուխթ Պէկի բերդը:

Հայաստանի բոլշեւիկեան տիրակալութեան օրերուն, Լոռիս եւս կը բանտարկուի մտաւորականներու եւ զինուորականներու հետ: Փետրուարեան ապստամբութեան շնորհիւ կ'ազատի: Կ'անցնի Պաթում, ապա Պոլիս: Հոն, առաջին գործը կ'ըլլայ երթալ «Ճակատամարտ», ուր կը գտնուէին Արշակ Ջամալեանը, Աբրահամ Գիւլխանդանեանը, Շաւարշ Միսաքեանը եւ ուրիշներ: Լոռիս կը բնակէր Խասգիւղի եկեղեցիին մօտ. հոն կային նաեւ բաւական հայրենակիցներ: Օր մը, ոստիկանները կը պաշարեն եկեղեցին եւ կ'ուզեն ձերբակալել Լոռիսը: Այդ պահուն, ան նստած էր եկեղեցիին մօտ գտնուող սրճարանը եւ լուր չունէր անցուդարձէն: Մշեցի հայրենակից մը լուր կու տայ Լոռիսին թէ ոստիկանները զինք կը փնտռեն ձերբակալելու: Լոռիս դառնալով ներկաներուն կ'ըսէ.— «Երբ ոստիկանները գան զիս հարցնելու, ըսէք՝ չենք ճանչնար»: Հազիւ կէս ժամ անց, երկու գաղտնի ոստիկաններ կու գան, մէկը դրան մօտ կը մնայ, իսկ երկրորդը ներս կը մտնէ հարցնելու. բոլորն ալ կ'ըսեն. «Չենք ճանչնար»: Լոռիս ոստիկանը քովը կը կանչէ եւ կ'ըսէ.— «Ես կը ճանչնամ ձեր փնտռած անձը. ընկերդ ներս կանչէ, քիչ մը նստինք եւ ապա ձեզ տանիմ Լոռիսին»:

Լոռիս քանի մը բաժակ օղի բերել կու տայ, անուշ խօսքերով բաւական ժամանակ անցընելէ ետք, ատրճանակը կը հանէ եւ զինաթափ կ'ընէ ոստիկանները. ապա գրպանէն երկու մաճիտիէ կը հանէ ու կը նուիրէ իրենց եւ կ'ըսէ.— «Ամուսնացած էք եւ երեխաներ ունիք. այս անգամ կը ներեմ ձեզի. ես ձեր փնտռած Լոռիսն եմ. եթէ երկրորդ անգամ զիս հետապնդէք՝ ձեզ տեղնուտեղը կը սպաննեմ»: Ապա ատրճանակները տալով զիրենք կը ճամբէ:

Քանի մը օր ետք, կեղծ անձնաթուղթով, Աբրահամի միջոցաւ, կ'անցնի Վառնա՝ ընտանիքին հետ, ուր բաւական հայրենակից-

Խմբ. Լորիս Պոլոյեան իր ընտանիքին հետ.
կինը Աստղիկ, Գայիանէ, տղան եւ փոքրիկ Անահիտ
նկարուած 1940–ին, Փարիզ

նեը ունէր: Կը չրջի եւ կը ծանօթանայ Հրաչ Փափազեանին, Մխիթար Փափազեանին եւ ուրիշ ընկերներու եւ կը լծուի կուսակցական աշխատանքներու:

Ա. Աշխարհամարտին, Իզմիրի աղէտէն ետք, Լորիս կ'անցնի Յունաստան: Թրակիոյ մէջ պաղթականներու տեղաւորման դործով կը զբաղի, Թրքահայ չրջանները յոյն եւ հայ պաղթականներ տեղաւորելով:

Այդ չրջանին, քանի մը տեսրներ կը կատարէ. քանի մը ամիս եաք կը մահնուի. սակայն դրամի միջոցաւ բանտէն կ'ազատի եւ կ'անցնի Սելանիկ:

Երկրորդ Աչխարհամարտին, Եւրոպայի հայ տարագիրներու հետ էր, ընտանիքով կը փոխադրուի Միացեալ Նահանգներ եւ վերջնականապէս կը հաստատուի Սան Ֆրանսիսկոյի մօտ Պըրքլինի չըրջանը:

1969 Ապրիլ 11ին, իր բնակարանին մէջ, մահկանացուն կնքեց Տարօնի աչխարհի զաւակ՝ Ֆեսայի Լորիս Պոլոյեանը: Մինչեւ իր մահը՝ հաւատարիմ մնաց ապրին եւ հայրենիքին:

Իր վախճանին համաձայն դագաղը փոխադրուեցաւ Ֆրեզնօ, եւ հողին յանձնուեցաւ հայոց «Արարատ» գերեզմանատան մէջ, Հայաստեան դիրկը:

*
**

«Ա՛խ, ինչպէ՛ս կ'ուզեմ տեսնել մեր հային
Ազատ, ապահով, կրթեալ, ինքնագոհ,
Ամէն հայի տուն — դրախտ երկնային...
Լոկ այդ բանն ինծնից չուզենար մէկ զոհ...

Ա՛խ, ինչպէ՛ս կ'ուզեմ տեսնել Հայաստան
Մի օր ազատուած թշնամու ձեռքէն,
Հայի երկիրը — հայի սեփական...
Լոկ այդ չի բաժներ ինձ իմ կոպէկէն»...

ՄԿՐՏԻՉ ՏԷՐ ՍՏԵՓԱՆԵԱՆ

Գրեց՝ ԱԻՕ

Ծնած է Մշոյ Մկրտավոմ գիւղը: Նախնական ուսումը ստացած է Խաս գիւղի ծխական դպրոցը, իսկ 1904–1907ին աշակերտած է Մշոյ Սուլթան Սուրբ Կարապետի վանքը:

Տէր Ստեփանեաններու ընտանիքը 1907ին կը գաղթէ Սոչի, ուր նախապէս գացած էր Մկրտիչին հայրը: Մկրտիչը 1908ին կը մեկնի Թիֆլիս, ուսումը շարունակելու համար, եւ հոն, 1910ին Արշակ Ջամալեանի հնգահայրութեամբ՝ կը մտնէ Դաշնակցութեան շարքերը:

Այնուհետեւ 1911ին կը վերադառնայ Մուշ եւ քաղաքի կեդրոնական վարժարանին մէջ կը ստանձնէ ուսուցչական պաշտօն: 1913ին նորէն կը վերադառնայ Սոչի եւ իրրեւ ուսուցիչ կ'աշխատի Մխիթարի եւ Իւրեւիչ գիւղերը: Կը մասնակցի Արամ Յակոբեանի գլխաւորած կուսակցական եւ հասարակական բոլոր աշխատանքներուն: Իսկ 1915ին կը մտնէ կամաւորական բանակի շարքերը եւ կը նշանակուի Կովկասահայ Բարեգործական Ընկերութեան ընդհանուր լիազօր Ալեքսանդր Շարաֆեանին օգնական, տեղաւորելու համար Թուրքիայէն հասնող գաղթականները եւ հոգալու անոնց անմիջական կարիքները: Եւ, այս գործով կը շրջի ան Երեւանի եւ Էլիզաւետապոլի բոլոր հայաբնակ գիւղերը:

1916ին պաշտօն կը տրուի լրեն պատրաստելու Երեւանի եւ Էլիզաւետապոլի նահանգներու ընդհանուր հայութեան ցուցակագրութիւնը, ժէչը ըլլալով նաեւ նորեկ պաղթականութիւնը:

1917ին կը նշանակուի Ռուսաստանի Քաղաքներու Միութեան կողմէ Դիլիջանի եւ Երեւանի հիւանդանոցներուն կառավարիչ:

1.— Սիմոն Վրացեան: 2.— Գալուստ Այնէքեան:
3.— Վարդգէս Ահարոնեան: 4.— Մկրտիչ Տէր Ստեփանեան:

Տէր Ստեփանեան, 1918ի գարնան կրկին կը գառնայ Սոչի. կ'ընտրուի Ազգային Խորհուրդի անդամ, կը չրջի Աւլէրի եւ Պլիեւկովոյի բոլոր հայարնակ գիւղերը, Հայերը ռուսական ներքին քաղաքացիական կռիւներու մասնակցութենէն հեռու պահելու առաքելու-

թեամբ եւ սոտր ղուզընթաց ինքնապաշտպանութեան խումբեր կը կազմէ՝ Պաթումը գրաւած Թուրքերու հաւանական յարձակումին դէմ։

Մկրտիչը, 1920ի վերջերը, Սոչիի վերջնական խորհրդայնացման օրերուն, կը ձերբակալուի եւ կը բանտարկուի երեք ընկերներու հետ։ Յաջորդ գարնան, տեղացի ռուս կոմիսարներու միջամտութեամբ եւ երեք օրուան պայմանաժամով դուրս կու գայ բանտէն, պատրաստութիւն տեսնելու եւ Աթարբէգովին ներկայանալու համար Քրասնոտար քաղաքին մէջ։ Եւ սակայն, բանտէն դուրս եկած օրն իսկ կը բարձրանայ լեռը։ Եւ հոնկէ Արամ Յակոբեանի եւ ուրիշ 25 ընկերներու հետ, լեռներու վրայէն կ՚անցնի Վրաստան։ Մկրտիչը նախ կ՚երթայ Սոխում, ապա Պաթում եւ ի վերջոյ կը հաստատուի Թիֆլիս։ Իսկ 1924ին, պարսկական անցագրով կը յաջողի անցնիլ Իտալիա եւ ապա Ֆրանսա։ Այնտեղ, 1927ին, Վահագն Քրմոյեանի հետ կը կազմեն Շաւիլ–Վիրոֆլէի Արդութեան Կոմիտէն, որուն կը մասնակցին նաեւ կուսակցական պատասխանատու ընկերներ։ Կը կազմէ նմանապէս Հ. Մ. Ը. Մ.ի այդ շրջանի մասնաճիւղը։

1929ին կը մեկնի Գանատա եւ ապա 1934ին կ՚անցնի Միացեալ Նահանգներ եւ կը հաստատուի Լոս Անճելըս քաղաքը։

Կեանքին վերջին երեսնամեակը անցուց Լոս Անճելըսի մէջ, վարելով կուսակցական, թեմական եւ այլ պատասխանատու պաշտօններ եւ գործօն կեանք մը։ Ընկ. Մկրտիչը ամէն տեղ էր, իր ժողովուրդին հետ։ Միշտ պատրաստ օգնելու, բանալով իր սիրտն ու քսակը։ Մահէն տասներկու օր առաջ գացած էր ժողովի եւ խօսք առնելու, երբ ոտքի կենալու վիճակ չունէր։ Ազգը, կուսակցութիւնը, եկեղեցին, դպրոցը,— այս էր Մկրտիչի աշխարհը։

Մեռաւ 1968ին, Լոս Անճելըս, Միացեալ Նահանգներու մէջ։

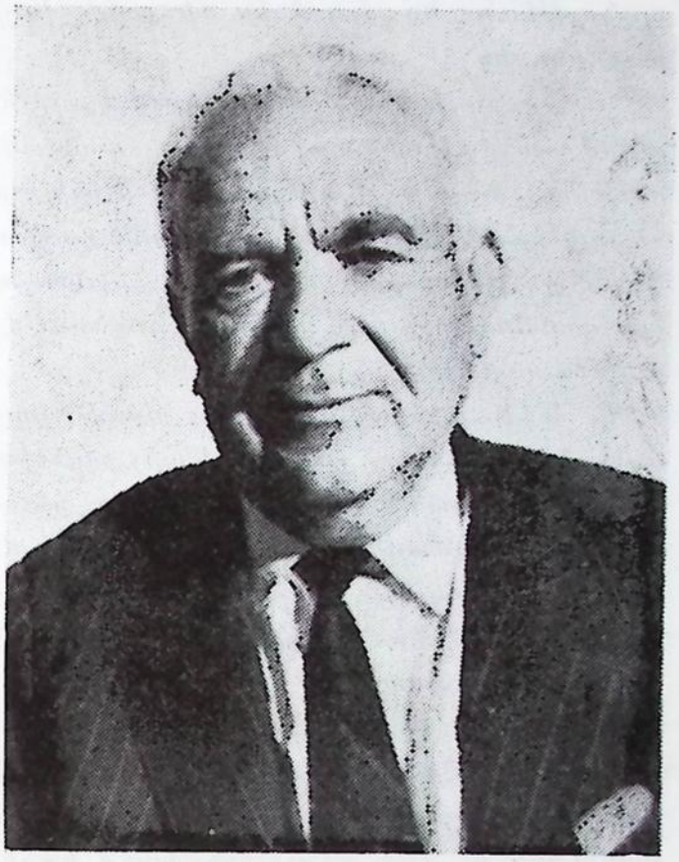

ԸՆԿ. ԽՈՍՐՈՎ ՅՈՎՍԷՓԵԱՆ

Քառասուն օր առաջ (Դեկտեմբեր 24, 1970 թ.) անակնկալ մահ ունեցաւ ընկ. Խոսրով Յովսէփեանը, մեծ վիշտ պատճառելով իր հարազատներուն, ընկերներուն եւ ծանօթներուն անխտիր:

Ընկերը Խոսրովը ծնուել է 1898 թուին, Ռէզայիէի Գեաղդաթաղ հայաբնակ գիւղում: Նա Յովսէփեան նահապետական ընտանիքի համեստ չառաւէղներից էր: Փոքր տարիքից կորցնելով իր մայրը, մեծանում է հօր խնամքի տակ:

Իր նախնական վեցամեայ կրթութիւնը առանում է գիւղի դըպրոցում, հետաքրքիր, չնորհիւ իր ուշիմութեան, ինքնակրթութեամբ կարողանում է ձեռք բերել բաւական մտքի պաշար:

16 տարեկանում ընդունւում է Հ. Յ. Դաշնակցութեան շարքերը եւ մեծ եռանդով լծւում է կազմակերպչական աշխատանքի, Ռէզայիէի շրջանում: Կարճ ժամանակով անցնում է Կովկաս: 1916 թուին կրկին վերադառնում է Ռէզայիէ, ուր մնում է մինչեւ մեծ դաղթը:

1918 թուին սկսւում է Թրքական յարձակումը Ատրպատականի շրջանում: Ռէզայիէն, Սալմաստը պատրաստւում են ինքնապաշտ-

պանութեան: Կազմուում են մի քանի վաչառը տեղացի հայերից եւ առորիներից:

Խոսրովը եռանդով գործում է, չրջելով գիւղերը ու համախըմբելով հայ երիտասարդութիւնը, կազմակերպում է ինքնապաշտպանութեան խմբեր: Սալմաստի եւ Խոյի դրաւումից յետոյ Ռէզայիէի հայութիւնը, Սալմաստի եւ Վանի դաղթականութեան հետ, բռնում է նահանջի ճամբան: Ամբողջ ճանապարհին դաղթականութիւնը պաշտպանող գնդերի մէջ գործում է Խոսրովը, նոյնիսկ մոռացութեան տալով իր ընտանիքը:

Մեծ դժուարութեամբ, դաղթականութիւնը հասնում է Համադան, ենթակայ լինելով կիզիչ արեւին: Որոշ ժամանակ այդտեղ մնալուց յետոյ, դաղթականութիւնը ցրւում է, մի մասը դէպի Միջագետք, մի մասը դէպի Ղազուին, իսկ մի փոքր մասն էլ հաստատւում է Համադան: Խոսրովը թողնում է գինուորական ծառայութիւնը, դառնում է իր ընտանիքը ու անցնում Ղազուին, ուր մահանում է կինը, ապա ճանապարհւում է Թաւրիզ, Ռէզայիէ գնալու համար: Երկու տարի Թաւրիզ մնալուց յետոյ, ամուսնանում է ու կրկին անցնում է Համադան: 1922ին Համադանում, կուսակցական պայքարների հետեւանքով, նա բանտարկւում է, ենթարկւում է չարչարանքների եւ մեծ դժուարութեամբ կարողանում է ազատուել բանտից:

Խոսրովը, մէկ ընկերոջ հետ միասին հիմնում են «Արաքս» կօշկակարանոցը, եւ սկսում է եռանդով գործել կուսակցութեան շարքերում: Միաժամանակ «Արաքս» կօշկակարանոցն էլ ժամադրավայր էր Համադանում գտնուող բոլոր ընկերների համար:

Լինում է Պատասխանատու Մարմնի անդամ: Ընտրւում է նաեւ ազդային–հասարակական մարմինների մէջ: Երկար տարիներ Համադանի ազդային դպրոցի հոգաբարձութեան մէջ օգտակար աշխատանք է կատարում, գործակցելով դպրոցի տեսուչ ընկ. Մ. Թամրազեանին: Համադանում ճանաչուած էր նամանաւանդ պետական լայն շրջանակների կողմից, որպէս աչքառու դէմք հայ համայնքի մէջ:

Համադանի դաղութը սկսում է քայքայուել կամաց–կամաց, քաղաքը գատարկւում է հայութիւնից: Խոսրովը 1947 թուին ընտանիքով տեղափոխւում է Թեհրան, ուր գրաղւում է ժամացոյցի առեւտուրով:

Այդ թուերին ներդաղթի պատճառով հոծ հայութիւն չրջաններից թափուել էր մայրաքաղաք եւ հայ աշակերտութեան համար աղ–

դային դպրոցներում սովորելու տեղ չկար: Անհրաժեշտ էր բացել նոր դպրոցներ: 1950 թուին Յոսրովը արտօնագիր է ստանում փարհանգից եւ մի քանի ընկերների հետ բացում են «Աբովեան» ազգային դպրոցը, ուր 5–6 հարիւր հայ երեխաներ ստանում են հայերէն դաստիարակութիւն: Սակայն «Աբովեան» դպրոցի շուրջ ստեղծուած անախորժ դէպքերի պատճառով, Յոսրովը մեծ եռանդով յաղթահարելով այդ բոլորը, դպրոցը դնում է իր բնականոն հունի մէջ:

Մօտ ութը տարի Յոսրովը մնում է հոգաբարձական կազմերի մէջ, անխոնջ աշխատում է թէ՛ դպրոցի տնտեսական ապահովութեան եւ թէ կրթական յառաջդիմութեան համար:

Ընկ. Յոսրովը ընկերասէր եւ հիւրասէր մէկն էր, իր բարի եւ հեզ բնաւորութեամբ սիրուած էր բոլորի կողմից: Միշտ էլ օղտակար էր դարձել չատերին, յաճախ էլ իր դուռը բաց է եղել տարապիր ընկերների դիմաց, եւ ամէն առիթներով նրանց հիւրընկալողն է եղել:

Հայրենասէր էր բառի իսկական առումով, եւ որպէս հաւատաւոր դաշնակցական, մեծ նուիրումով եւ անտրտունջ կը կատարէր իր վրայ դրուած կուսակցական եւ հանրային ամէն պարտականութիւն:

Շնորհիւ իր ընդունակութեան՝ լաւածանօթ էր հայ դրականութեան, պատմութեան:

Ամառնային արձակուրդներին դնում էր իր ծննդավայրը, հաւաքում էր երիտասարդութիւնը, տալիս էր դասախօսութիւններ:

Գլխաւորապէս իր նախասիրութիւնը հնագիտութիւն էր. պատահել են դէպքեր, որ կառավարութեան կողմից ուղարկուել է չերքէզներ՝ պեղումներ կատարելու: Այն աստիճանի հմուտ էր այդ ճիւղի մէջ, որ նոյնիսկ յայտնաբերուած իրերը թուական ճշդութեամբ պիտէր, թէ ո՛ր թուականի գործեր են եւ ինչ դարաշրջանի եւ իշխանութեան օրօք են սարքուել:

Ընկ. Յոսրով ունէր մաքուր նկարագիր, զոհաբերող ոգի, եւ հաւատաւոր կուսակցական էր ու այդպէս էլ մնաց մինչեւ իր մահը, իր կոչումի բարձրութեան վրայ:

Այդ իսկ պատճառով իր կորուստը խոր վիշտ պատճառեց բոլոր ընկերներին եւ բարեկամներին, որոնց սրտի եւ հոգու մէջ միշտ վառ պիտի մնայ ընկ. Յոսրով Յովսէփեանի յիշատակը:

ԱԽԱՐԱՅՐՅԻ

ԿԱՐԾԻՔՆԵՐ

ԻՄԱ՛Լ ԳԻՐՔ ՄԸ

Տառապած հայութեան ըմբոստացումի, ոխանացումի եւ աննահանջ մարտնչումի ճակատագրական այն օրերուն՝

— Իմա՛լ ժողովուրդ ունինք, — գոչելով սքանչացաւ Գէորգ Չաւուշ եւ սքանչացումը մարտական ծառայութեան վերածելու համար, հոգին նուիրեց հիանալի մեր ազգին, կռիւ մղեց Ազատութեան ի խնդիր, յաղթեց մահուան ու դարձաւ իմա՛լ հերոսը ժողովուրդին։

Արդ՝

«Յեղափոխական Ալպոմ»ի հրատարակիչ Աւոյի խմբագրութեամբ իմա՛լ գիրք մը հրապարակ ելած է, իմա՛լ հերոս Գէորգ Չաւուշի կեանքն ու փեդայական գործը լաւագոյն կերպով եւ ամբողջականօրէն ներկայացնող։

Սասնոյ հին նահատակներու մասին, գրքին առաջնորդող էջերուն վրայ, «Տարազ», «Le Rappel», «Frank Zeit», «H. Fr. Presse», «Daily Telegraph», «Մշակ»; «Times», «Daily News» եւ հայ ու օտար այլ թերթերէն արտագրուած հատուածները, ինչպէս նաեւ, վերջաւորութեան, յատուկ անուններու, օգտագործուած աղբիւրներու ցանկերը թէեւ ուսումնասիրական երեւոյթ մը կու տան Աւոյի կազմած պերճագեղ այս հատորին, սակայն, խորքին մէջ, ուսումնասիրութիւն մը չէ անիկա. այլ, անզուգական հերոսը պանծացնելու յոյժ գովելի նպատակին ծառայող պատմում մըն է, տեսակ մը մենագրութիւն, որ ընթերցողին ներկայացնելէ ետք Սասնոյ Փսանաց գաւառի Մքթենք գիւղէն հայոց նորագոյն պատմութեան անցած մեծանուն հերոսին մանկութիւնն ու պատանեկութիւնը, կը պատկերացնէ անոր կատարած քաջագործութիւնները Տալւորիկի, Զայի, Բերդակի, Առաքելոց Վանքի, Ալվառինջի եւ Սուլուխի կռիւներուն մէջ։

Ըսինք, թէ ուսումնասիրութիւն չէ Աւոյի կազմած «Գէորգ Զաւուշ»ը, բայց հասարակութեան բոլոր խաւերուն մատչելի դառնալու տեսակէտէն, առաւելութիւն մը կրնայ սեպել այս ձեւը, ի փառս հերոսին եւ իրեն պինակից հերոսներուն, որոնք սուրբերու պէս, աստուածներու պէս չեն ուսումնասիրուիր, այլ միայն կը սիրուին, կը պաշտուին, կը պատմուին...

Եւ Աւոն, հերոսասիրութիւնը, հերոսապաշտութիւնը «Ցեղափոխական Ալպոմ»ի տարիներու հրատարակութեամբ կեանքի իմաստ դարձուցած այլ տեսակի այլ զոհողութիւններու այս «Ֆետայինն» իր նոր լոյս ընծայած ֆետայադրքով կը պատմէ մեծ յեղափոխականին կեանքն ու գործը· կը պատմէ պարզ, յստակ, կը պատմէ՝ ընդհարումներու եւ ընդհարողներու նուիրուած երգերը մէջբերելով եւ մերթ ընդ մերթ խօսքը տալով Անդրանիկին, Ռուբէնին, Սմբատին, Կոմսին, կարօ Սասունիին ու նոյն ինքն Սասնայ պարծանք Գէորգ Զաւուշին եւ այլ չաւուշապէտներուն, որոնց մասնակցութիւնը ո՛չ միայն չէ յողնեցուցած պատմութեան թափը, այլեւ վաւերականութեամբ արժեւորած է Դաշնակցութեան Սասունցի Դաւիթի կեանքին «առասպելը» եւ զայն նոր սերունդին հրամցնելու յանձնարարելիութեան արժանացուցած:

Ըսինք, ընդգծենք՝ «Աւոյի կազմած «Գէորգ Զաւուշ»ը իմա՛լ գիրք է· իմա՛լ չունենալ եւ իմա՛լ չկարդալ»:

Յ. ՉՈՐԵՑԻ

«ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԱԼՊՈՄ»Ի ԿՈՉԸ

ՋՕՐ. ԱՆԴՐԱՆԻԿԻ
ՋԻՆԱԿԻՑՆԵՐՈՒՆ ԵՒ ԲԱՐԵԿԱՄՆԵՐՈՒՆ

Կը խնդրուի բոլոր անոնցմէ, արտասահման թէ Հայաստան, — որոնք որեւէ յիշատակով կապուած են Զօր. Անդրանիկին եւ ծանօթ են անոր կեանքին ու գործին, — որ եթէ ունին անտիպ նկարներ ու նամակներ Զօրավարէն, բարի ըլլան ուղարկելու խմբագրութեանս, իր մասին հրատարակելի հատորին համար.—

Հասցէ.—

AVO — A. TOUMAYAN
P. O. B. 80179 — TEL. 266492
BOURDJ -- HAMOUD
BEIRUT — LEBANON

Յ. Գ.— Կը խնդրուի արտասահմանի եւ Հայաստանի բոլոր թերթի խմբագրութիւններէն արտատպել այս կոչը:

Ժ Ե Թ

ՃԱՄԲՈՐԴԱԿԱՆ ԳՐԱՍԵՆԵԱԿԸ

Արտասահմանէն դէպի Լիբանան շրջապտոյտի եկողներու ուշադրութեան կը յանձնէ հետեւեալը.—

1.— Պէյրութէն կ'ապահովենք ձեր տոմսերը երթ ու դարձի.

2.— Առաջնակարգ պանդոկներ, որոնց կարգին նաեւ հայկական միակ ծովեզերեայ պանդոկը Սեմիրամիս. (Ալֆազարի, Սէն Ժորժի, Ֆենիսիայի կից) լաւ նախաճաշերով եւ հայկական ճաշերով.

3.— Կ'ապահովենք ձեր շրջապտոյտները՝ դէպի Լիբանանի տեսարժան վայրերը եւ հայկական բոլոր հաստատութիւնները.

4.— Շրջապտոյտներ դէպի Հայաստան — պանդոկով եւ չորս շրջապտոյտներով (փասփորի մէջ առանց վիզա դրուելու):

ՄԱՆՐԱՄԱՍՆՈՒԹԵԱՆՑ ՀԱՄԱՐ ԴԻՄԵՑԷՔ

ԱՒՈՅԻՆ ՀԵՌ. 266492

Հասցէ.—

AVO — A. TOUMAYAN
P. O. Box 80179 BOURDJ HAMOUD
LEBANON

ԹԵՀՐԱՆ՝ դիմել
ՊՐ. ՀՐԱՅՐ ԽԱԼԱԹԵԱՆԻ
«Հանրային կապի եւ հրատ. գրասենեակ»

Ave. Naderi, ALIK Str.,
Abbassian Bldg., 5th flour, № 83
Tehran — IRAN

ԼՈՅՍ ՏԵՍԱԻ

ԳԷՈՐԳ ՋԱՒՈՒՇ

ԿԵԱՆՔՆ ՈՒ ԳՈՐԾՈՒՆԷՈՒԹԻՒՆԸ ՆԱՐԿԱՅԱՑՆՈՂ ՀԱՏՈՐԸ

ՁԵՐ ԳՐԱԴԱՐԱՆԻՆ ՀԱՄԱՐ ԱՆՀՐԱԺԵՇՏ Է

ՕՐԻՆԱԿ ՄԸ

• 420 էջ, պատկերազարդ (անտիպ նկարներով), ընտիր թուղթ, մաքուր տպագրութիւն, լաթակազմ: Գին՝— Լիբանան՝ 10 լ· ո·, արտասահման՝ 6 տոլար:

Ստանալու համար դիմել խմբագրութեանս՝—

AVO — A. TOUMAYAN
P. O. B. 80179
BOURDJ - HAMOUD — LEBANON

"ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ՈՒԼՊՈՄ"Ը

ՈՐԴ ՀԱՏՈՐԸՆ ՍԿՍԵԱԼ ՊԻՏԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿԻ ՀԱՏՈՐՈՎ ԵԻ ԿԱԶՄՈՒՍԾ:

Յեղափոխական Ալպոմ

ազատագրական
պայքարի
յուշամատեան

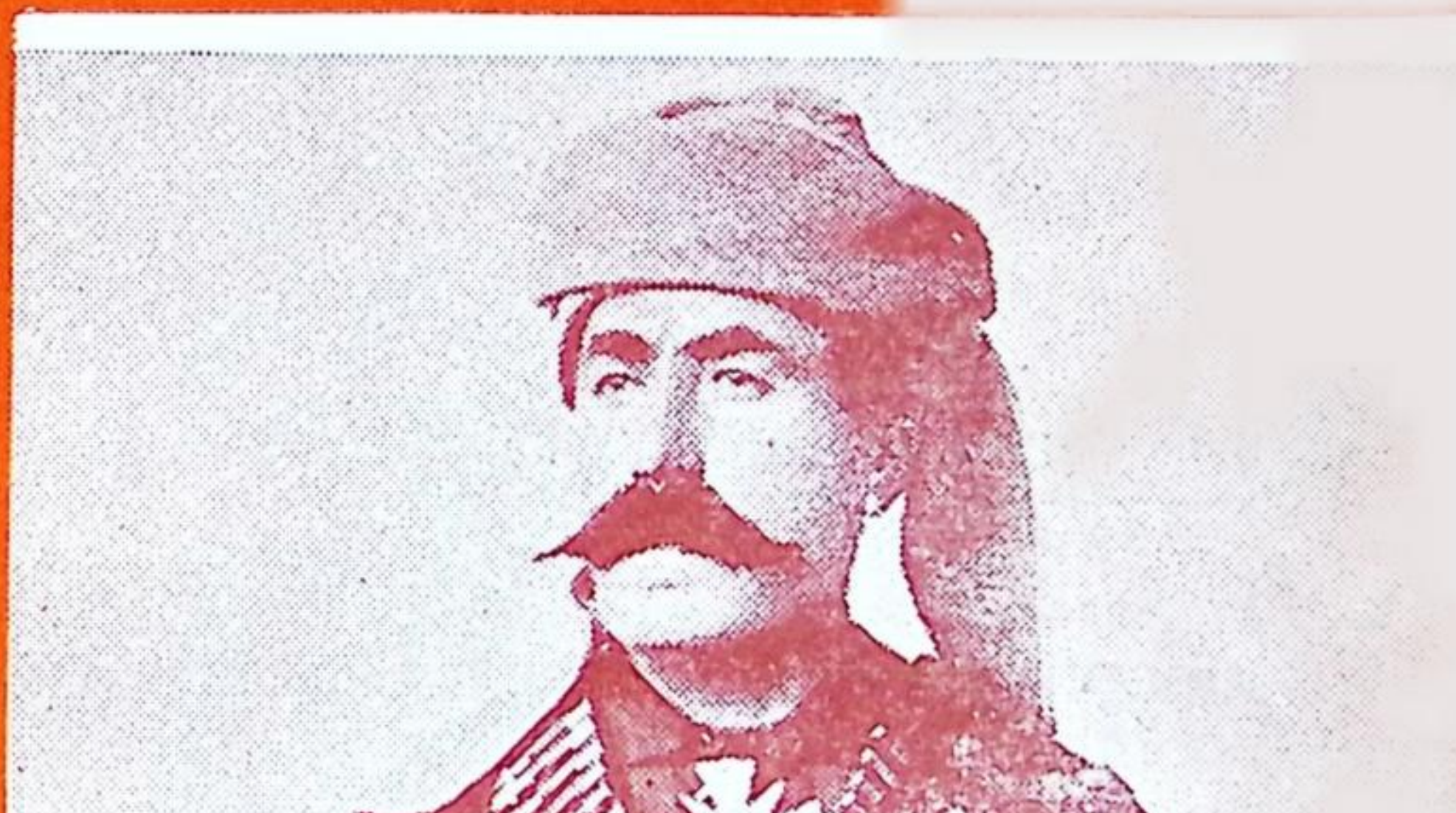

ՄԷՇԷՏԻ ԱՒԵՏԻՍ

9ՐԴ ՀԱՏՈՐ 1973 ԹԻՒ 6 (102)

«ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԱԼՊՈՄ»Ի
ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐ

Լիբանան (հատորը)	12 թիւ	10 Լ· ո·	իսկ	5	հատոր	40 Լ· ո·	կանխիկ
Սուրիա »	12 թիւ	12 Ս· ո·	իսկ	5	հատոր	48 Ս· ո·	կանխիկ
Պարսկաստան »	12 թիւ	300 Ռիալ	իսկ	5	հատոր	1200 Ռիալ	կանխիկ
Իրաք »	12 թիւ	1500 Ֆըլս	իսկ	5	հատոր	6000 Ֆըլս	կանխիկ
Արտասահման »	12 թիւ	5 Տոլար	իսկ	5	հատոր	20 Տոլար	կանխիկ

ՈՒՇԱԴՐՈՒԹԻՒՆ

«ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԱԼՊՈՄ»ի նոր հասցէն

PEINTRE AVO
c/o A. TOUMAYAN
en face Municipalité, Bourj Hammoud — Liban
P. O. BOX 80179 TEL. 266492

ՄԵՐ ԳՈՐԾԱԿԱԼՆԵՐՈՒ ՀԱՍՑԷՆԵՐԸ

ՆԻՒ ԵՈՐՔ
ARMENIAN LITERARY SOCIETY
c/o Mr. K. N. Magarian
114 First St.
Yonkers 4 -- N. Y.
U. S. A.

ՓԱԼԻՖՈՐՆԻԱ
TZOLAG HOVSEPIAN
c/o ASBAREZ
1501 Venice Blvd. L. A.
Calif. 90006 U. S. A.

ՏԻԹՐՈՑԻԹ
ONNIG BOGHIKIAN
16190 Gilchrist
Detroit - Mich. 48235
U. S. A.

ՇԻՔԱԿՕ
NORIG MARDOIAN
8037 N. Oriole Ave.
Niles 48. Ill. 60648
U. S. A.

ՈՒՍՏՐ
AGOP BAHARIAN
26 Preston St.
Worcester Mass. 01610
U. S. A.

ՈՒԱՇԻՆԿԹՐԸՆԻ ՇՐՋԱՆ
HAIG GAKAVIAN
110 Leikhton Ave.
Silver Spring, Md. 20901
U. S. A.

ՓՐՈՎԻՏՆՆՍ
KHACHIK GARABEDIAN
81 Douglas Ave.
Providence R. I.
U. S. A.

ԳԱՆԱՏԱ — ԹՈՐՈՆԹՕ
HRAIR SASOUNIAN
1986 Ave. Rd. Apt. 1
Toronto 380 Ont.
CANADA

ԹԱՒՐԻԶ
HRAIR STEPANIAN
Optical «Iran»
Tavriz -- IRAN

ՆՈՐ ՋՈՒԼԱ
LIBRAIRIE TATEOS BABOUMIAN
Kh. Khachani Ave., № 58
Julfa, Isfahan — IRAN

ԹԵՀՐԱՆ
VAROUJE KHOURCHIDIAN
Charrah Youssef Abad Kh. Hafez
№ 159, — Tehran - IRAN

ՅԱՇԱՓՈԽԱԿԱՆ ԱԼԲՈՄ

ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՊԱՅՔԱՐԻ ՅՈՒՇԱՄԱՏԵԱՆ

9ՐԴ ՀԱՏՈՐ 1973 ԹԻՒ 6 (102)

ՄԷՇԷՏԻ ԱՒԵՏԻՍ

(ԱՒԵՏԻՍ Գ. ԳԱԶԱՆՃԵԱՆ)

ՄԷՇԷՏԻ ԱԻԵՏԻՍ

(ԱԻԵՏԻՍ Գ. ԳԱԶԱՆՃԵԱՆ)

Ֆ Ե Տ Ա Յ Ի Ն

Կնքահօրս՝ «Մէշէտի» Աւետիսի յիշատակին

Անդրանիկի, Սեպուհի, Մուրատի, Ռուբէնի եւ այլ յեղափոխական մարտիկներու աննման փաղանգին մաս կը կազմէր Մէշէտին (Աւետիս Գազանճեան)։ Եթէ ոչ հեղինակութեամբ եւ ժողովրդականացումով, յամենայնդէպս կոմսի «խոնարհ հերոսներ»ուն նկարագրած առաջնակարգ դէմքերէն մէկուն հաւասար էր ան։ Իր մասին քիչ բան է գրուած, եթէ չյիշենք Սեպուհի յուշերէն կարգ մը գրուածներ, «Հայրենիք» ամսագրին մէջ։

Զանց առնելով յեղափոխական չրջանի իր կատարած գործերը, իր անբաժան ընկերոջ՝ Մոկացի Գրիգորի հետ, Հ. Յ. Դաշնակցութեան 75ամեակի առթիւ գրի կ'առնեմ Օսմ. Սահմանադրութենէն ետք, Զարսանճակի չրջանին մէջ իր ունեցած գործունէութիւնը մինչեւ իր եղերական վախճանը։

Մալխասը իր «Զարթօնք»ին մէջ, յեղափոխական ո՛ր մէկ տիպարն է որ ներկայացուցած է մեզ յանճին Առիւծ Գեւոյի, չեմ գիտեր, բայց գիտեմ որ այդ տիպարն էր «Մէշէտի Աւետիսը»։ «Շանթ» խումբի աչքառու ընկերներէն «Մէշէտի»ն Զարսանճակ գաւառի Իսմէիլ գիւղացի, Գազանճեան Գրիգորի տղան էր։

Ծնած 1868ին, ամուսնացած 1887ին։ Ունեցած է մանչ զաւակ մը, 1888ին, Վաղարշակ։ Մէշէտի Աւետիսին գիւղէն հեռանալը համանման կրկնութիւնն է Անդրանիկներու եւ Մուրատներու։ Զարսանճակը ընդհանրապէս, իսկ մեր գիւղը մասնաւորապէս արհեստով հողագործներ էին, իսկ այդ հողերը կը պատկանէին Թուրք տէրէկեյներու, աւատապետ պէկերու եւ աղաներու։

Ռուբէն Զարդարեան կը գրէ տեղ մը.— «Զարսանճակ Մրեղե-

լիք ղաւառ, հողը Արսլան պէկին, ջուրը Արսլան պէկին»։ Գիւղի աղաներէն իրենց պէկը (Սիւլէյման պէկ) օր մը կը կանչէ երիտասարդ Աւետիսը եւ կը պահանջէ, որ այդ օրը իր ախոռին Թրիքները Թափէ։ Սովորութիւն էր դարձած, որ ամէն օր մէկը պէտք էր ձրիաբար աշխատէր ի հաշիւ աղաներու եւ պէկերու։ Աւետիսի մերժողական պատասխանը եւ խրոխտ կեցուածքը, իսկ պէկին սպառնալիքը պատճառ կը դառնան, որ մէկ տարուան ամուսնացած իր երիտասարդ հարսը եւ նոր ծնած զաւակը ձգելով, 1889ին անհետանայ միանգամ ընդմիշտ։ Քանի մը ընկերներու հետ կը հասնի Էջմիածին։ Հոն կը բացուի իրեն համար նոր ասպարէզ։ Կը կազմէ նոր շրջանակ, ընկերանալով Անդրանիկին, Սեպուհին, Մուրատին եւ ուրիշներու։ Կը մկրտուի «Մէշէտի Աւետիս», իսկ կողքին սուրն ալ «հագգը վար, շէրիաթ եոգ» (իրաւունք կայ, օրէնք չկայ) նշանաբանը կը ներկայացնէր։

Աւետիս Գաղանճեան ծննդավայրէն մեկնած պահուն, կարդալ-գրել չի գիտեր եղեր, բայց յեղափոխական դպրոցին մէջ բաւական սորված էր, երբ վերադարձաւ։

1904ին, երբ Դաշնակցութեան Արեւելեան Բիւրոյի կարգադրութեամբ եւ Խանի խմբապետութեամբ երկու խումբի բաժնուած, մէկը կ'ուղէր Սասուն, իսկ միւսը Դերջան-Երզնկայի վրայով Տերսիմ հասնիլ, Աւետիսը, Բղիի եւ Մուշի մէջտեղերը Ազարակ գիւղին մէջ կը ձերբակալուի ու կը տարուի Բաղէշ։ Անկէ ալ կը փոխադրուի Կէնճի բանտը, 101 տարի ճգնելու պայմանով։ 1908ի Օսմ. Սահմանադրութեան հռչակումէն անմիջապէս ետք ազատ կ'արձակուի, երեք տարի ութ ամիս Կէնճի զնտանին մէջ մնալէ յետոյ։

Բանտէն արձակուելուն պէս, Ծապաղջուր — Բալու Հաւաւի գծով կու գայ Զարսանճաղ Բերրի, անկէ ալ առանց սպասելու մէկ ժամէն կը հասնի իր ծննդավայր գիւղը, ուրկէ հեռացած էր քսան տարիէ ի վեր։ Կու գայ ուղղակի տունը Ներսէս քհնյ. Զիթճեանի, որ իրենց կնքահայրն էր, ծպտուած Քղեցի Կարապետ անունին տակ։ Իրեն եղած հարցումներուն, իր խուսափողական պատասխանները չեն կրցած կասկածէ դուրս ձգել իր ինքնութիւնը, իր աջ ականջի բլթակին վրայ ունեցած մէկ նշանին պատճառաւ։ Իր հօրեղբօր Սարգիսի եւ այլ ծանօթներու հարցուփորձին, Աւետիս կը ջանայ փաստարկել, թէ յաճախակի Կովկաս այցելութեան միջոց կը հանդիպի եղեր Աւետիսին, որ իբր թէ Կարսի մէջ գարեջուրի գործարանին մէջ կ'աշխատի եղեր։ Դառնալով իր տղուն Վաղարշակին, կը հարցնէ.— «Կ'ու-

գե՞ս որ քեզ հօրդ քով տանիմ»: Անոր զրական պատասխանին, կ'ըսէ. «Չէ՞ որ դուն նշանուած ես եւ մօտերս պիտի ամուսնանաս»:

— «Հայրս իր ծնողքը, կինը եւ զիս ձգելով հեռացաւ: Ես որ դեռ չեմ ամուսնացած, ինչո՞ւ պիտի չերթամ հօրս քով, մանաւանդ որ հասկցած էինք, թէ հայրս ինչ «գործով» կը զբաղի»:

Գիշերը ուշ ատեն զինք շրջապատողները կը մեկնին որոշ կասկածամտութեամբ եւ ինք կը մնայ հիւրը քահանային: Առտուն քահանային հետ կը մտնեն եկեղեցի, կ'ուզէ հաղորդութիւն առնել: Հոն կը յայտնէ իր ինքնութիւնը:

ՄԻՇԷՏԻ ԱԻԵՏԻՍ

Այդ առթիւ էր, որ իրիկուան մօտ տեսայ մայրս, որ մեր աձուէն մատղաշ վարունգներ կը հաւաքէր, հարցուցի — Մայրիկ, ի՞նչ պիտի ընես այդ վարունգները: Իմ մանկական հարցումին, խորհրդաւոր ձեւով պատասխանեց.

— Մեր կնքահայրը, որ քանի տարիներէ ի վեր կորսուած էր, եկած է եւ կ'ըսեն, թէ «աղլի մարդ է», «փետայի»:

Հետադային, իր չունչին տակ եւ իր նախաձեռնութեամբ ըս–

ՍԵԲԱՍՏԱՑԻ ՄՈՒՐԱՏ

տեղծուած դպրոցներուն մէջ, մենք մանուկները պատահարակուելով, հասկցանք «ապրի մարդ» եւ «ֆետայի» բառերուն իմաստը, եւ դարձանք այդ դաղափարին մոլեռանդ հաւատացեալները:

Իր անդադրմ մեկնումէն տարիներ ետք, իր հօրեղբօր Թոյլտութեամբ իր կինը վերամուսնացած էր մեր դիւղէն մէկ ժամ հեռու, Կորճան դիւղը եւ ունեցած չորս զաւակները: Գլուխ ծռելով կա-

տարուած իրողութեան առջեւ, անմիջապէս սկսաւ կազմակերպական աշխատանքի, դործակից ունենալով քահանային տղան՝ Տիդրան Չիթճեանը:

Գիւղերու եկեղեցիները բարեզարդելով, դպրոցներ եւ լսարաններ հաստատելով, քիչ ժամանակի մէջ ամբողջ Զարսանճապը պատեցին Հ. Յ. Դաշնակցութեան մարմիններու ցանցերով: Ընկերական ժողովներու մէջ թէ հրապարակային, իր կողքին կախուած սուրը մերկացնելով կը խօսէր իր մարդարէաչունչ քարոզները:

Մեր ըսածները հաստատելու համար, խօսքը տանք մեր անուանի գրագէտ Համաստեղին, որ ողբացեալ Շաւարշ Միսաքեանի «Արածանի»ին մէջ կը գրէ այսպէս.

«Սահմանադրութեան օրերուն էր, դեռ չատ պատանի էի եւ ինքս ալ չէի կրնար երեւակայել Փետայիին: Կը հաւատայի որ Փետայիին աչքերը կրակէ էին, իսկ ինքը Հայկի նման յաղթամարմին: Օր մը խմացանք, որ մեր գիւղը Փետայի մը եկած է: Անհամբեր էի տեսնել: Ուժ տուի իմ երեւակայութեան, դէթ փոքր չափով մը ըմբռնելու Փետայիին պատկերը: Երկուշաբթի օր մըն էր, սովորականին պէս դպրոց գացինք, երբ յանկարծ աշակերտներուն մէջ չշուկ մը ինկաւ, թէ Փետային դպրոց այցելութեան կու գայ: Մենք տեսանք Փետայիին մուտքը դպրոցի սեմէն ներս: Իմ երեւակայութեան մէջ դծած պատկերէն չատ բան չաւրուեցաւ: Իսկապէս Հայկի նման հաստատաշուկ, խոշոր դլուխով եւ լայն թիկունքով մէկն էր: Անոր ձայնը խորունկէն կու գար: Ան ուղեց մեղի, աշակերտներուս, քանի մը խօսք ըսել: Այդ պահուն նկատեցի, որ դէմքը կարմրեցաւ երեխայի մը պէս: Մեր Փետային կը դժուարանար քանի մը խօսք ըսել ու ըսաւ վերջապէս. «Զաւակնե՛րս, մենք կռուեցանք Թուրքին դէմ, որ դուք էսօր Հայոց Պատմութիւն սերտէք»:

Շատ կարճ խօսեցաւ: Մեր Փետային ամբողջ քսան տարի լեռներու մէջ հերոսական կեանք ապրած էր, դրեթէ լեռնական դարձած, կորնցուցած էր իր խօսելու վարժութիւնը: Կռուի ընթացքին, դէրքէ դէրք իր լայն կռնակով դէնքեր կրած էր: Ան դիւղին մէջ մոռցած էր իր կինը, ինքզինքը նուիրած էր հայրենիքի կառուցման: Այն օրէն ետք, մեր Փետային երբեմն կը տեսնէի մեր դիւղին մէջ: Օր մըն ալ տեսայ, խոշոր տոպրակ մը ուսին, տունէ տուն կը պտըտէր: Ինծի ըսին, որ Փետային դէրք կը հաւաքէր իրենց դիւղին մէջ դրամարան կազմելու համար: Քսան տարի լեռներու մէջ անցուցած կռուի կեանքէն ետք, մեր Փետային դիւղ կ'իջնէ եւ այս անդամ կը սկսի

ԱԽԵՏԻՍ Գ. ԳԱԶԱՆՃԵԱՆ

դիւղի կրթական գործով զբաղիլ: Եւ ես տեսայ, թէ ինչպէս գրքերու բեռը չալկած, դիւղի վողոյէն կ'անցնէր: Ամբողջ քսան տարի իր կռնակով զէնքի բեռներ կրող ֆետայինն՝ այս անգամ իր լայն կռնակով կը կրէր գրքերու բեռ մը»:

1909ի Փետրուարին, կարճ հեռագիր մը կը հաղորդէր, թէ Սեբաստացի Մուրատ Խարբերդ հասած է եւ իրեն կը սպասէ: Առանց նկատի առնելու ձմրան բուքն ու փոթորիկը, Աւետիս մեկնեցաւ Խարբերդ, հետն ունենալով տասնոց ատրճանակը:

Մեր դիւղէն երկուքուկէս ժամ հեռու, Վասկերտ դիւղի մօտերը կը հանդիպի յայտնի աւազակապետներէն Պէրխ օղլի Մըլլայինն, որ Բաշաղակի Արսլան պէկի եւ մեր դիւղի աղաներու հրահանգով իր եօթը արիւնարբու ղոլամներուն հետ կը սպասէր եղեր զայն սպաննելու: (Հեռագրին բովանդակութիւնը նախապէս իրենց հաղորդուած էր հեռագրատան պաշտօնեային կողմէ):

Բաւական ատեն իրարու հետ խօսելէ ետք, կը բաժնուին, առանց իրեն որեւէ բան զգացնելու: Ի պատասխան զինքը ղրկողներուն, աւազակապետը կը բացատրէ, թէ «իսկապէս ֆետային կարիճ մարդ է եւ այն տեսակ կարիճի մը ձեռք վերցնել ամօթ մըն է մեզի համար, ես յարգանք ունիմ այդ մարդուն հանդէպ»:

Կը հասնի Խարբերդ: Մուրատ կը դիմաւորէ զինք Հիւսէյնիկի մէջ: Հանդիպումը եղած է չատ յուզիչ: Ատանայի կոտորածին ահ ու սարսափը տիրած էր նաեւ Խարբերդ: Մէչէտին եւ Հիւսէյնիկցի Տէմիրճեան ընկ. Կարոն կը կազմակերպեն ինքնապաշտպանութեան միջոցներ, մերթ Մեզրէ, մերթ քաղաքը և մերթ Հիւսէյնիկ վազելով:

Աւետիս, 1909ի գարնան գնաց Մուշ, բաղէշ եւ այնտեղ ներկայ եղաւ Սեպուհի ամուսնութեան: Մուշէն վերադարձին, ուզեց դիւղին դպրոցը վերաշինել եւ այդ նպատակով ալ գնաց մինչեւ Սեբաստիա, դպրոցի համար հանգանակութիւն կատարելու: Շինութեան համար անհրաժեշտ բոլոր նիւթերը պատրաստ էին, երբ վրայ հասաւ 1914ի ընդհանուր պատերազմը, ջուրը ձգելով իր բոլոր ծրագիրները: Հակառակ չատ մը թելադրութեանց՝ որպէսզի իր նախկին կինը ընդունի, բացարձակապէս մերժեց եւ վերամուսնացաւ ուրիշի մը հետ, ունենալով մանչ զաւակ մը եւս, Հայկ: Իր անունը մեր չրջանի թըրքութեան եւ քիւրտերու սարսափն էր: Իր յաճախակի երթեւեկը դէպի Տերսիմ, ստեղծած էր քիւրտերու մէջ համակրական լայն չըրջանակ մը: Անոնք 1915ի Ապրիլեան եղեռնի նախօրեակին զգուշացուցած էին զինք գալիք փոթորիկներէն: Ինքն ալ կը զգար եւ հա-

ւատացած էր ֆետայիի բնազդով թէ Թուրքը մնացած է նախկինը, հակառակ սահմանադրական շպարին: Բայց եւ այնպէս, չուզեց բաժնուիլ իր սիրած ժողովուրդէն եւ ենթարկուեցաւ նահատակութեան, հրէշային չարչարանքներով:

Գիւղին ջարդէն (10 Յունիս 1915) ամիսներ առաջ գիւղը պաշարելով դաւադրաբար ձերբակալեցին զինքը եւ իր սիրասուն զաւկին՝ Վաղարշակին հետ տարին Բերրի քաղաքը բանտարկեցին: Ամիսներու ծեծն ու չարչարանքը իր եւ տղուն, չկրցան ընկճել իր երկաթեայ կամքը, կորզելու համար որեւէ խոստովանութիւն: Յետոյ իրարու կապելով հայր ու տղայ, քալելու անկարող, ծեծուած եւ ուռած ոտքերով, ձիերով կը տանին մեր Մնձուր գետի (մէկ ճիւղը Եփրատին) կամուրջին վրայ եւ կը սպաննեն: «Ֆետային ջուրէն դուրս կ'ելլէ»ի մտավախութեամբ, դիակներուն քար կապելով կը նետեն գետը:

Գիւղիս ջարդէն ետք, մեզ, մանուկներս եւ պատանիներս Թըրքացնելու ծրագրէն դուրս ձգեցին, իր վերջին զաւակը երկու տարեկան Հայկը կեր դարձնելով վայրի գազաններու, որովհետեւ «ֆետայիին տղան էր»:

Անմահ յեղափոխական, քու կեանքդ ու գործդ յաւերժացնելը ձգելով ընդհանուր չարսանճագցիներու նախաձեռնութեան, իբրեւ նուիրական պարտք մը քու շունչով օծուած սանիկդ, քու պատկանած մեծ կուսակցութեան՝ Հ. Յ. Դաշնակցութեան 75ամեակին առթիւ, այս քանի մը տողերը կը նուիրէ քու անմոռանալի յիշատակիդ:

ՅՈՎՀ. ՏԷՕՔՄԷՃԵԱՆ

ՍՏԵՓԱՆ ՍԱՖԱՐԵԱՆ

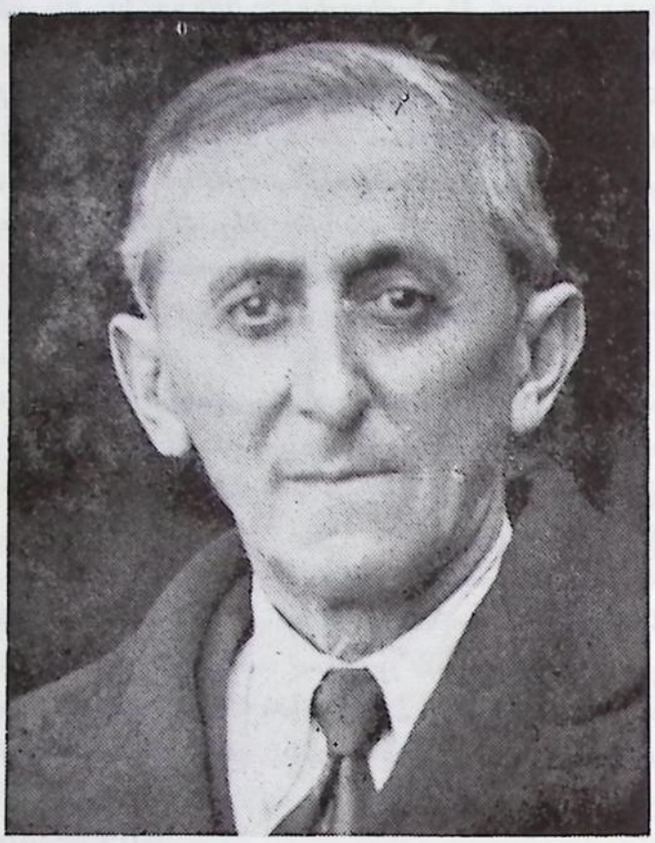

Ստեփան Սաֆարեան ծնած էր 1891ի Դեկտեմբեր 15ին, Հայաստանի Տիւլիջանի շրջանի Մրգահոր (նախկին Ղուլալի) գիւղը։

Շատ փոքր տարիքին կը փոխադրուին Տիւլիջան։ Յաճախած է գիւղական վարժարանը։

1912ին, Ստեփան կը մտնէ Դաշնակցութեան շարքերը եւ կարճ մէկոյկ մէջ կը լծուի պատասխանատու աշխատանքներու։

Մասնաւորապէս 1917ին կը կատարէ քանի մը լուրջ յանձնարարութիւններ եւ կը դնահատուի վերին մարմիններու կողմէ։

1918ի Մայիսին է որ Ստեփանը կը մասնակցի Ղարաֆիլիսէի հերոսամարտին, իբրեւ կամաւոր, դնդապետ Ղորղանեանի եւ Զաքէթեանի հրամանատարութեան տակ։

Ստեփան Սաֆարեան, իր կեանքն ու արիւնը չէ խնայած Հայաստանի եւ հայ ժողովուրդի ազատութեան համար։

Հայաստանի սովետականացումէն ետք Ստեփան կը հալածուի պոլշեւիկներէն։ Միաժամանակ գաղտնի աշխատանքներ կը կատարէ, արտասահմանէն դաշնակցական մամուլ եւ գրականութիւն ստանալով, այլեւ երկիր մտնող գաղտնի գործիչներու հետ ժողովներ ընելով եւ որոշումներ տալով, Թիֆլիսի, Խարկովի եւ այլ քաղաքներու մէջ։

1922ին, Անդրկովկասեան Չեկայի փողոցին մէջ (Թիֆլիս) դաշնակցական տեռորիստներու գնդակով ահաբեկման կ'ենթարկուի Թուրք ջարդարար ցեղասպան Ճեմալ փաշան։ Չեկան 600 դաշնակցականներ կը բանտարկէ, նաեւ Կեդր. Կոմիտէի անդամները. դուրսը թաքնուած կը մնայ ընկ. Տիգրան Աւետիսեան։ Եւ որովհետեւ Չեկան կրնար գնդակահարել որոշ ընկերներ, Տ. Աւետիսեան կը կազմակերպէ 25 մարտիկներ, եւ կը սպառնայ Չեկային, որ օդը պիտի հանէ, եթէ ոեւէ դաշնակցական գնդակահարուի։ Չեկան հաշուի կ'առնէ այս ազդարարութիւնը եւ կ'ազատէ բոլորը։ Վերոյիշեալ 25 մարտիկներէն հինգը հայթայթած էր Ստեփան Սաֆարեանը, Դիլիջանի շրջանի իր տղաներէն։

1925ի վերջերը, պոլշեւիկներու կազմակերպած զանգուածային ձերբակալութիւններու ատեն, Հայաստանի մէջ, կը բանտարկուի նաեւ Ստեփանը 130 դաշնակցականներու հետ։

Տեղի կ'ունենայ մեծ դատավարութիւն, կը դատուի յատկապէս ընկ. Սահակ Ստեփաննոսեան, իր գործակիցներով. դատը ժողովրդական մեծ հետաքրքրութիւն կը շարժէ. Ս. Ստեփաննոսեան համարձակ պատասխաններ կու տայ։ Ան կը դատապարտուի, նախ՝ գնդակահարութեան, սակայն յետոյ պատիժը կը փոխարինուի տասը տարուան բանտարկութեան, որովհետեւ Դաշնակցութեան Բիւրոն ազդարարած էր, որ ոեւէ դաշնակցականի գնդակահարման պարագային պոլշեւիկներ պիտի ահաբեկուէին...

Ստեփան, խիստ հսկողութեան տակ, Արտաշէս Մելիք Օհանջանեանի եւ խնուսցի Միհրանի հետ կը տարուի Թիֆլիսի Չեկայի բանտը, ուր խիստ եւ սպառնալից հարցաքննութենէ ետք կը նետեն մահապարտներու կամերան *(խուցը)։ Այդտեղ Ստեփանը ծանր կը հիւանդանայ, կը փոխադրեն նահանգային բանտի հիւանդանոցը, ուր կը հանդիպի ղեկավար ընկեր Տիգրան Աւետիսեանին եւ Արտաշէս Մելիք Օհանջանեանին։*

Բոլշեւիկեան Ձեկան, որուն գլխավարն էր դահիճ Բերիան, կը պահանջէր որ դաշնակցական բանտարկեալները «յայտարկեր» (դեկլարացիա) ստորագրեն, այսինքն դատապարտեն Դաշնակցութիւնը եւ դառնան սովետական կարգերը. սակայն անոնք չեն հասնիր այդ նպատակին եւ Ստեփանն ու միւսները կ'աքսորեն Սիպերիա, քաղաքէ քաղաք, գիւղէ գիւղ, յուրտի, անօթութեան, անպարծութեան եւ խիստ հետապնդումի ենթակայ:

Ձախէն աջ՝ Վահա տՂուտարեան, Տիգրան Աւետիսեան, Ղազազեան, Միհնաս Մակարեան: Նստած՝ Դրօ:

Տարիներ տառապելէ ետք, Ստեփան իրաւունք կը ստանայ երթալ ապրելու Հայաստանէն եւ Ռուսիոյ վեց մեծ քաղաքներէն դուրս, երեք տարի ժամանակով: Վերջապէս, քաղաքէ քաղաք թափառելէ ետք, կը հաստատուի Նալչիկ փոքր քաղաքին մէջ, դարձեալ գաղտնի, մինչեւ որ կը պայթի Երկրորդ Աշխարհամարտը եւ Ստեփանն ալ չատերու հետ գերմանի բանակին եռեւէն կ'անցնի Գերմանիա, իր գաւկին՝ Գուրգէնին հետ:

Նահանջի ճամբուն եւ Գերմանիոյ մէջ, Դրօյի կարգադրութեամբ Ստեփանը կը վարէ գաղթականները տեղափոխելու գործը.

իրեն կ'օգնեն գնդապետ Սարգիսեանը, Օննիկ եւ Կարապուշա Աբրահամեանները :

Գաղթականական կոմիտէի անդամներն էին՝ Միհրան Միրաքեանը եւ Արշակ Ֆրանգուլը, իսկ իբրեւ քարտուղար եւ թարգմանիչ՝ տիկին Թամարա Միրաքեանը :

Ստեփանը շատ մը փախստականներ ազատած է բոլշեւիկներու ձեռքէն եւ այսօր շատերը երախտագիտութեամբ կը յիշեն զինք :

Աւելի քան քսան տարիներ տանջուեցաւ սովետական բանտերու եւ աքսորավայրերու մէջ, ընտանիքը ծանր նեղութիւններ կրեց եւ բաժան–բաժան եղաւ· ինքը Ամերիկա եկաւ իր զաւկին՝ Գուրգէնի հետ 1949ին եւ համարեա միշտ հիւանդ էր :

Սակայն Ստեփան ունեցաւ մեծ մխիթարութիւն մը· իր զաւակը՝ Գուրգէն եւ հարսը՝ Նինա շատ ուշադիր խնամք կը տանէին, կը հոգային իր պէտքերը եւ Ստեփան շատ գոհ էր անոնցմէ :

1969 Փետրուար 2ի առաւօտուն, ժամը 5ին, հայ ժողովուրդի համար տառապած Ստեփան Սաֆարեանը, աննկուն ու հաւատաւոր դաշնակցական՝ փակեց իր աչքերը յաւիտեան :

Յուղարկաւորութիւնը տեղի ունեցաւ Ս· Երրորդութիւն Մայր եկեղեցւոյ մէջ, արժ· Տ· Բարգէն քհնյ· Գասպարեան կարդաց Ստեփանի կենսագրութիւնը, իսկ արժ· Տ· Գուրգէն քհնյ· Եարալեան գնահատութեան խօսք ըսաւ : Հանգուցեալին դագաղը ծածկուած էր իր պաշտելի Եռագոյն դրօշով· մարմինը ամփոփուեցաւ «Արարատ» գերեզմանատունը : Պատուոյ դագաղակիրներն էին երկրէն զինքը ճանչցող ընկերներ՝ Մամիկոն Աբրահամեան, Մինակ Աղամեան եւ Ա· Ամուրեան : Ընկ· Մամիկոն բուռ մը Հայաստանի հող բերած էր Ստեփանի դագաղին ցանելու եւ գրութիւն մը գրած՝ «Դուն արժանի ես հայրենիքի այս հողին» մակագրութեամբ :

Թաղումէն ետք զաւկին՝ Գուրգէնի կողմէ հոգեճաշ տրուեցաւ եկեղեցւոյ սրահին մէջ : Հոն խօսք առին Ա· Ամուրեան, որ շատ մօտէն կը ճանչնար Ստեփանը, անոր կատարած պատասխանատու գործերը Հայաստանի մէջ, ապա՝ պրն· Ս· Նայիրի, ընկ· Միհրան Միրաքեան, ընկ· Յովակիմ Յովակիմեան եւ Գուրգէն Յարութիւնեան շեշտեցին հանգուցեալին անբասիր, շիտա՛կ եւ զոհաբերող նկարագիրը ու նաեւ այն, որ բազմաթիւ հայեր ազատած էր, առանց խըտրութեան :

Ընկ· Արտաշէս Ղուկասեան խօսեցաւ Հ· Յ· Դ· Նիկոլ Դուման Կոմիտէի կողմէ, որուն տարիներու անդամն էր ընկ· Ստեփան :

Բազմաթիւ տարագիրներ Լոս Անճելըսէն եկած էին Ստեփանի յուղարկաւորութեան եւ ափսոսանքով կը յիշէին զինք:

***

Հ. Յ. Դաշնակցութեան մեծագոյն առաքելութիւնը եւ հրաշագործումը եղաւ հայ ժողովուրդը ազատ եւ անկախ հայրենիքով մը օժտելը:

Պատմական այդ անկիւնադարձին հասնելու համար, Դաշնակցութիւնը լծուեցաւ անհաւասար պայքարի, գալիք սերունդներուն տալով ինքնամերժ զոհողութեան, քաղաքացիական արիութեան, վեհ գաղափարականութեան եւ աներեւակայելի խիզախումներու անթիւ ու անհամար օրինակներ:

Սակայն Դաշնակցութեան պատմութեան հերոսական շրջանը կանգ չ'առներ հայկական նորաստեղծ պետութեան կերտումով: Այդ հերոսականը շարունակուեցաւ Հայաստանի Հանրապետութեան անկումէն եւ համայնավար բռնակալ կարգերու հաստատումէն ետք, հայրենի հողին վրայ:

Դաշնակցութեան փառքը հիւսող հերոսական սերունդին սրբազան հուրը ներմուծուած էր երիտասարդութեան սրտերուն մէջ, կրկին անգամ մղելով զայն անհաւասար պայքարի՝ ընդդէմ օտարամուտ գաղափարներու, եւ յանուն ազգային ոգիի ու ազգային նկարագրի պահպանման, յանուն հայրենիքի ազատութեան եւ անկախութեան:

Դաժան եւ անողոք գտնուեցաւ խորհրդային վարչակարգը հանդէպ ընդդիմադիր դաշնակցականներու, որոնց միակ յանցանքն էր չհամակերպիլ, չհանդուրժել ազատութեան կապտումին, ժողովուրդի իրաւունքներու ոտնահարումին եւ հայրենիքի ինքնորոշման իրաւունքին պաշտպանութեան:

Հարիւրաւոր դաշնակցականներ գնդակահարուեցան ու հազարաւորներ աքսորուեցան Սիպերիա եւ հիւսիսային անծայրածիր տունդրաները: Սակայն անոնց բաց ձգած դիրքերը կ'անցնէին նորանոր խանդավառ շարքեր, պատրաստ ստանձնելու ամէն զոհողութիւն ու տառապանք ի խնդիր հայ ժողովուրդի ազատագրման:

Ոչ մէկ ոյժ կրցաւ խախտել անոնց հաւատքը, գործելու եռանդը եւ զոհաբերութեան ոգին: Առանց հրացանի ֆետայիներ էին անոնք՝ յանդուգն ու նուիրեալ, որոնց պայքարի միակ զէնքն էր ճշմարտութիւնն ու արդարութիւնը խորհրդանշող եւ հայ ժողովուրդի

տառապանքէն ու խղճերէն ծնունդ առած Դաշնակցութեան գաղափարը։

Այդ գաղափարի աննկուն, նուիրեալ եւ խիզախ գրօշակիրներէն մէկն էր ՍՏԵՓԱՆ ՍԱՖԱՐԵԱՆ։

Միջահասակ, նիհարակազմ, վառվռուն աչքերով ու սուր հայեացքով, գլխահայրդ ու կատակախօս, եռանդուն ու արագաշարժ Ստեփանը ողջ էութեամբ նուիրուած էր ու գործի մարդ։

Խօսքի եւ գրչի մարդ չէր Ստեփանը։ Զայն կը հետաքրքրէր միայն գործը, աշխատանքը եւ շարժումը։ Որեւէ «սեւ» աշխատանք ան կը ստանձնէր առանց տատանումի, աներկիւղ եւ զոհաբերութեան գիտակցութեամբ։ Ըլլար այդ աշխատանքը կազմակերպչական թէ մարտական, սուրհանդակի թէ պահակի։

Կուսակցութիւնները իրենց հեղինակութիւնն ու ժողովրդականութիւնը չեն պարտիր միայն իրենց դրօշին տակ գործող անուանի մտաւորականներու եւ հերոսներու հմայքին։ Կուսակցութեան մը իրական ոյժը եւ ամրակուռ պատուանդանը կը հանդիսանան այն խոնարհ ու համեստ շարքայինները, որոնք ամէն ինչ կու տան անսակարկ ու սիրով՝ առանց ոչինչ ստանալու կամ ակնկալելու։ Երբեմն ալ կը մնան անյայտութեան մէջ, նոյնիսկ յետ մահու։

Այդ խոնարհ հերոսներէն էր Ստեփան Սաֆարեան, որու գործի տարողութիւնն ու արժէքը կրնան գնահատել միայն անոնք, որոնք ծանօթ են յեղափոխական ստորերկրեայ աշխատանքի դժուարութիւններուն եւ վտանգներուն, այն ալ համայնավար ամենազօր ու ամէն ինչ տեսնող Չեկայի ստեղծած խեղդիչ պայմաններուն տակ։

Այս մթնոլորտին մէջ գաղտնօրէն գործող կուսակցութեան ղեկավարներն ու աչքի զարնող դէմքերը դատապարտուած են գրեթէ անշարժութեան եւ անգործութեան։ Անոնց ամէն մէկ քայլը, արարքը, հանդիպումը խիստ հսկողութեան տակ են եւ անզգոյշ արտայայտութիւն կամ արարք մը կրնան վտանգել ոչ միայն իրենց անձը, այլեւ կազմակերպութիւնը։

Սակայն անոնք ունին գործակիցներ, որոնք սովորական քաղաքացիներ են, պարզ «մահկանացուներ», որոնց գոյութիւնը եւ աշխատանքը կը վրիպի գաղտնի ոստիկանութեան տեսողութենէն։ Այս համեստ շարքայիններն են, որ կապի դեր կը կատարեն, սուրհանդակութիւն կ՚ընեն, գաղտնի գրականութիւն կը ստանան ու կը տարածեն, եւ հարկ եղած պարագային ալ «տարրեր» աշխատանքի կը լծուին։

Այդ տեսակէտէն աննման ու անփոխարինելի ոյժ մըն էր Ստեփան: Օր մը զայն կը տեսնէիր Երեւան, օր մը Իջեւան ու Դիլիջան, ապա՝ Թիֆլիս ու Մոսկուա եւ այսպէս անդադար ան կը կատարէր կապի ու սուրհանդակի դեր, ծայր աստիճան ճարպիկօրէն եւ զգուշանալով հետապահութեամբ:

Թիֆլիսի դաշնակցական կեդրոնական կոմիտէի ալ բաղուկն էր Ստեփան, որուն կը վստահէին ու կը յանձնարարէին ամէն տեսակ աշխատանք ու առաքելութիւն: Յատկապէս մեծ դեր ունեցաւ ան, ձեռնամուխ փաշայի ահաբեկումէն ետք:

Բացառութեամբ մէկի, ձերբակալուած էին Թիֆլիսի կեդրոնական կոմիտէի բոլոր անդամները: Բանտին մէջ կը պտնուէին քիչ թէ շատ աչքի զարնող բոլոր դաշնակցականները: Սակայն ոտքի վրայ մնացած էր Դաշնակցութիւնը:

Այդ դժուարին ու ծանր պայմաններու տակ, Ստեփան դվխաւոր կապը կը հանդիսանար կեդրոնական կոմիտէի պահ մնած անդամի եւ բանտի ընկերներու միջեւ, կը ճամբորդէր Մոսկուա՝ Դրոն տեսնելու եւ հրահանգներ բերելու առաքելութեամբ, մարտական խումբ մը կը կազմակերպէր փոխ-վրէժի դիմելու՝ եթէ դնդակահարուէին բանտարկուած ընկերները, տեսակցութիւն կ'ունենար դուրսը մնացած ընկերներու հետ, եւայլն:

Իսկ երբ Դրոյի միջամտութեան չնորհիւ բանտէն ազատեցան կեդրոնական կոմիտէի անդամները եւ Ռուսաստան աքսորուեցան, դարձեալ Ստեփանն էր դվխաւորապէս որ կապ կը պահէր աքսորական կեդրոնական կոմիտէի եւ Թիֆլիսի դաշտնի կազմակերպութեան միջեւ:

Իսկ երբ այս տողերը դրողը 1925ին, ժ. Ընդհանուր ժողովէն ետք դաշտնի վերադարձաւ Հայաստան ու յաջողեցաւ կազմակերպել Խորհրդային Միութեան մէջ գործող դաշնակցական բոլոր կեդրոնական կոմիտէներու — Թիւով չորս — խորհրդաժողով, որ տեւեց մէկ շաբաթ, Ստեփան Սաֆարեան պատգամաւորն էր Դիլիջան-Իջեւանի շրջանէ:

1926ի սկիզբը տեղի կ'ունենայ դաշնակցականներու զանգուածային ձերբակալութիւն: Բանտ կը նետուի նաեւ Ստեփան: Հրաժարելով մեղայատիր ստորագրելու եւ հրապարակաւ Դաշնակցութիւնը դատապարտելու հարկադրանքէն, Ստեփան կ'աքսորուի Սիպերիա, ուր կը մնայ երկար տարիներ՝ դժոխային պայմաններու մէջ: Սիպերիայի աքսորավայրէն դայն ազատ կը թողուն, սակայն կ'արգիլեն

վերադառնալ Անդրկովկաս: Ան կ'ապաստանի Ռուսաստանի Նալչիկ փոքր քաղաքը, հեռու իր կնոջմէն եւ երեք զաւակներէն:

Երկրորդ Աշխարհամարտի սկզբնաւորութեան, իր մօտ կը պահուի մեծ զաւակը՝ Գուրգէն: Երբ կը սկսի գերման բանակի նահանջը, հայր եւ տղայ կը հեռանին անոր ու կ'անցնին Գերմանիա, ուր Դրօ Սահեանին կը յանձնէ գաղթականները փոխադրելու դործը: Իր նոր պաշտօնին մէջ, Սահեան գերութենէ կ'ազատէ շատ մը հայ գինուորներ, դանոնք փրկելով ստոյգ մահէ:

1949ին, Սահեան իր տղուն հետ կը մեկնի Քալիֆորնիա, հաստատուելով Ֆրեզնօ: Տղուն եւ հարսին խնամքին տակ, կէս հիւանդ, կէս առողջ, ապրեցաւ եւս քանի տարի, մինչեւ որ սպառեցան իր ուժերը:

Դ Ր Օ

«Հայրենիք» ամսագրին մէջ հրատարակուեցան իր յուշերը, «Զդրաչէնցի» ստորագրութեամբ, որոնց մէջ Սահեան այնքան սիրով ու դուրդուրանքով կ'արտայայտուի բանտի ու աքսորի իր ղաղափարակից ու բախտակից ընկերներուն մասին: Մինչեւ մահ չդադրեցաւ անոնց մասին խօսելէ ու պատմելէ:

Սահեան Սաֆարեան այս մեղաւոր աշխարհին հրաժեշտ տուաւ հայրենիքի կարօտը սրտին մէջ: Ա՛յն հայրենիքին, որուն կեցտման համար ան կուրծք տուած էր Թուրքին՝ Ղարաքիլիսէի ռազմադաշտին վրայ, իրրեւ պարզ զինուոր մը:

Արդէն իրական հերոսները Սահեանի նման պարզ զինուորներն ու դաղափարի համեստ դրօշակիրներն են:

Յաւերժ յարգա՛նք իր անմոռաց յիշատակին:

«Ասպարէզ»

Ա. ԱՄՈՒՐԵԱՆ

ՇՈՒՇԱՆՑԻ ՆՇԱՆ

Գրեց՝ ՏԱՃԱՏ ԹԵՐԼԵՄԵԶԵԱՆ

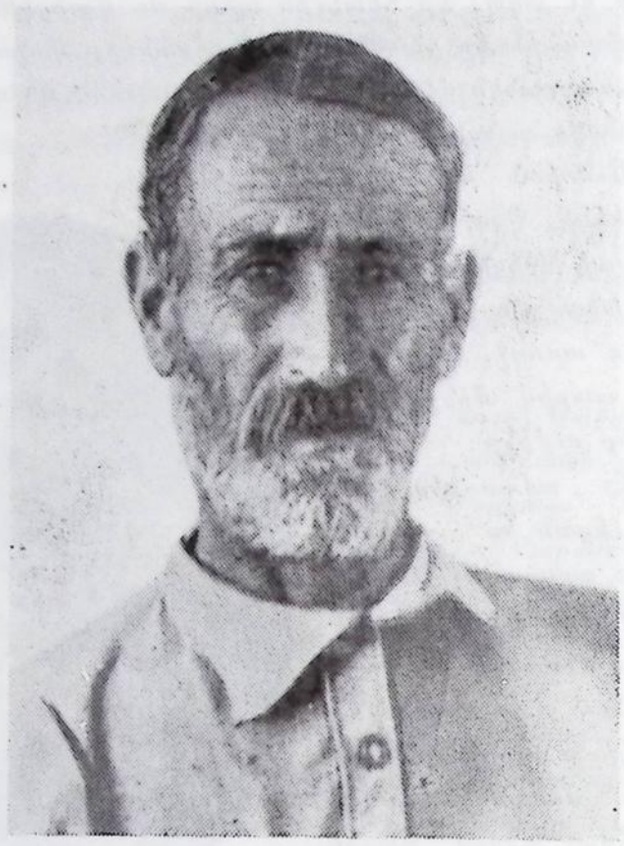

ՇՈՒՇԱՆՑԻ ՆՇԱՆ

«Շուշանցի Նշան» անունով կը ճանչնայինք զայն ամէնքս, Հ. Յ. Դաշնակցութեան Վանի կազմակերպական շրջանակին մէջ:

Շուշանց պիւղը կը գտնուէր Վարագայ լերան լանջին, բարձրահայեաց, կեդրոնական պիւրքի վրայ, ունէր 150 տուն բնակչութիւն, ամողջովին հայ: Գիւղը կ'իշխէր, իր պիւրքով, Այգեստանի վրայ, որ մօտ հինգ քիլոմեթր հեռու կը գտնուէր:

Թուրք կառավարութիւնը յաճախ փորձած էր մի քանի թուրք եւ քիւրտ ընտանիք տեղաւորել հոն, սակայն հայ պիւղացիք ընդդիմացած էին, եւ ձեռնարկը չէր յաջողած: Անշուշտ հասկնալի է, թէ թուրքը կ'ուզէր իր մարդոցմէ լրտեսներ ունենալ Շուշանցի մէջ, ու հսկել նաեւ Վանի Հայոց վրայ:

Աւանդութեան մը համաձայն, Շուշանց գիւղը իր անունը ըստացեր է՝ Արծրունեաց Սենեքերիմ Թագաւորի աղջկան՝ Շուշանիկէն, որ իր ամառնային արձակուրդները հոն կ'անցընէր: Շուշանիկի կապուած է նաեւ այլ աւանդութիւն մը՝ Վարագայ լերան մէկ հովիտին, զոր «Վարագայ Գալին» կը կոչէին: Այդ ընդարձակ հովիտէն կը բխի առատ, անուշահամ ջուր մը, որ կը կոչուէր «Ապարանջան Աղբիւր»: Կ'ըսուի, թէ Շուշանիկ, իր պարտէզը կանաչ պահելու համար, այդ աղբիւրին ջուրը մինչեւ Շուշանց բերել կու տայ, առուներու միջոցով: Սակայն ջուրը այնքան քիչ էր, որ հազիւ ապարանջանի մը լայնքով կը բխէր, ուրկէ՝ աղբիւրին տրուած վերոյիշեալ անունը:

Ժամանակի ընթացքին, աղբիւրը լայնցած էր, եւ մեր օրերուն, բաւական լայն էր՝ 5–6 դաստակի չափ. իր ջուրերը, միանալով ուրիշ աղբիւրներու, կը դարձնէին երկու ջրաղաց, եւ կ'ոռոգէին գիւղին հողերը:

Վարագայ լերան առաջին բարձունքին՝ Ջիաթռնուկի եւ երկրորդ ամենաբարձր գագաթին՝ Գալալիէի միջեւ կար բաւական ընդարձակ տափարակ վայր մը, ուր կը գտնուէին փլատակները «Վերին Վարագ» վանքին, իր հազիւ մէկ մեթր բարձր պատերով, որոնց ետեւ կարելի էր ապաստանիլ: Ահա այս վանքին հետ կապուած է Շուշանցի Նշանի անունը:

Գաղտնի զինավարժութեան եւ նշանառութեան համար շատ յարմար վայր էր տոխկա, հեռու՝ Թուրքերու աչքէն եւ ականջէն, մանաւորաբար «Վարագայ Գալի»ն:

Վարագայ լերան այդ շրջանէն, զինավարժութեան համար օգտուեցան արմենականները, հնչակեանները, եւ անոնց կարճատեւ գոյութենէն ետք, դաշնակցականները: Գարնան, ամրան եւ աշնան, կազմակերպուած 3–4 խումբեր, կ'երթային Գալին, մարզանքի համար: Խումբի մը անդամներուն թիւը 8էն 15 էր: Խումբերը գաղտնապահութեամբ, իրարմէ անտեղեակ, կ'ելլէին Այգեստանէն, երկու կամ երեք տարբեր ճամբաներով, եւ գիշերանց կ'երթային լեռ: Անոնք ընդհանրապէս կ'անցնէին Շուշանց գիւղէն, ուր կը սպասէր մեր Նշանը, իր օգնականներով, զանոնք ապահով լեռ զրկելու համար: Խումբերը, առանց Նշանին գիտակցութեան, այդ գիծէն չէին կրնար անցնիլ, եւ Կեդր. Կոմիտէն նախապէս տեղեակ կը պահէր զայն:

Գլխաւոր մարզիչներ եղած են՝ մշեցի Յարութիւն Միրաքեան

(պր. Յարութիւն անունով ծանօթ), որ Ամերիկայի մէջ վինավարժութիւն սորված էր, եւ Պուլկարացի Սարգիս, (հետագային մահացած Փրաւիտենսի մէջ), որ Հ. Յ. Դ. Պուլկարիոյ վինուորական վարժարանը աւարտած էր, եւ ուրիշներ:

Իմ մասնակցած խումբս ալ մի քանի անգամ մարզուած է հոն:

Շուշանցի Նշանին ամենամօտ ընկերն էր Դարման գիւղացի Ղուկասը («Կուկազ» ծածկանունով), ու երկուքը կարծէք երկուորեակ ըլլային, երկուքն ալ լաւ ծանօթ Արճակ եւ Վերին Հայոց Զոր

Ամերիկացի ՅԱԿՈԲ եւ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ՄԻՐԱՔԵԱՆ

դաւառներուն, հայդուկային խումբեր կ'առաջնորդէին յաճախ այդ շրջաններէն, անպայման անցնելով նաեւ Վարագայ լեռէն:

Հ. Յ. Դաշնակցութեան 1907ի ընդհանուր ժողովին, Շամէն (Վան) պատգամաւոր էին Արամը, Իշխանը եւ Համազասպը, որոնք գաղտնի ճամբաներով, (Պարսկաստանի մէջէն) կը մեկնին արտասահման՝ Վիեննա: (Համազասպը հոն մեռաւ թոքախտէն):

Ժողովէն ետք, վերադարձի ճամբուն վրայ, Արամն ու Իշխա-

նը զարճեալ պիտի անցնէին վարպետէն, Նշանի եւ Կուկաղի առաջնորդութեամբ: Ամրան լուռնակ պիշեր էր, եւ երկու ընկերները, իրենց հնարերուն սպասելով, փոխնիփոխ կը հսկէին նաեւ շրջապատին վրայ: Կուկաղ, պահ մը, կը յիշեցնէ Նշանին, թէ նապաստակները կը շրջէին, լուսնի լոյսով, եւ քարեր կը սահեցնէին լեռնէն վար, թեւրեւս մարդոց դոյութիւնը զգացնելով:

Արդարեւ, քիչ ետք, Նշանի առջեւ կը ցցուի թուրք սպայ մը, որ «թեսլիմ» (անձնատուր եղիր) կը պոռայ: Նշան, թէեւ պառկած, սակայն հրացանը իր քով պահած, անմիջապէս կը կրակէ եւ ճակատէն կը զարնէ սպան: Թուրք զինուորները, տեսնելով իրենց սպային (Շիւքրիւ պէյ) անկումը, կը ձգեն կը փախչին:

Կուկաղ չուտով վրայ կը հասնի, իսկ Արամն ու Իշխանը, որոնք մօտակայ Սուրբ Գրիգորի վանքը հասած էին, նոյնպէս լսելով հրացանաձգութիւնը, անմիջապէս լեռ կը բարձրանան, եւ յետոյ կը միանան իրենց սպասողներուն:

Առաւօտուն, թուրք զօրքը յարձակումի կ'անցնի, սակայն ուժեղ դիմադրութեան հանդիպելով, կը յուսահատի, եւ Շիւքրիւի սատակը առնելով, քաղաք կը վերադառնայ: Սատակը կը պատցնեն թրքական թաղերու մէջ, ամբոխը զրպռելու համար Հայոց դէմ, սակայն չեն յաջողիր:

Այս դէպքէն լոը-տասը ամիս ետք Մայիսի մէջ հանդիպեցայ Նշանին:

1908ին՝ Դաւոյի դատաճանութեան պատճառով, թուրք կառավարութիւնը 8–10,000 զօրք բերած էր վան, ընդհանուր խուզարկութիւններով ճնշելու համար յեղափոխութիւնը: Կ. Կոմիտէն, զգուշութեամբ չարժելով, վտանգուած ֆետայիները զրկեց դաւառները, եւ լեռներ: Փոքրաթիւ վտանգուածներ մնայն, Արամի, Կոմսի եւ Սարգիսի հետ, ապաստանեցանք ջրհորներու մէջ, որոնք 3 օր ետք յայտնուեցան եւ 20է աւելի ընկերներ ձերբակալուեցանք: Գլխաւորներն էին Արամը, Ղեւոնդ Մելոյեանը, Գէորգ Ճիտէճեանը, Թէոս Տեղտրիկեան, Կ. Կոմիտէի անդամներ:

Ձերբակալուածներու մէջ էին նաեւ Գալուստ Էյնաթեան, Պուլկարացի Գրիգոր եւ Շուշանցի Նշանը:

Նշանը չուտով կը ճանչցուի թուրքերէն իրրեւ Շիւքրիին սպաննիչը, եւ զայն կ'առանձնացնեն, ու ամէն տեսակ տանջանքներու կ'ենթարկեն, Մայիս 6–19էն մինչեւ Յուլիս 10, սահմանադրու-

թեան հռչակումը: Օգոստոս մէկին միայն (հին տոմարով) ազատ կ'արձակուի ան, 500է աւելի բանտարկեալներու հետ:

Ես այլեւս չտեսայ զայն, որովհետեւ աքսորուեցայ Պոլիս, եւ ապա անցայ Ամերիկա:

Մօտ ութ տարի ետք, 166 ընկերներով, կամաւորական առաջին խումբին հետ Ամերիկայէն դացինք Կովկաս: Ինծի հետ էին ըրաղէտ Վահան Թոթովենց, ընկ. Սեդրակ Բաղդիկեան, Սաքօ-Մուրատ Տիլոյեան, Մշեցի Մխիթարը, Պանքալի Դէպքի հերոսներէն, Թոքաճեան, Ֆրանսիսքօ Դանիէլեան եւ ուրիշներ:

ՏԱՃԱՏ ԹԵՐԼԷՄԷԶԵԱՆ ԵՒ ԳՈՒՐԳԷՆ ՍԱՐԳԻՍԵԱՆ

Կամաւորական բանակի ցրուումէն ետք, ես 1916ին Վան կը գտնուէի, իբրեւ հրահանգիչ՝ Թիֆլիսի դիւղպիտական միութեան, որուն հսկողութեան տակ, երկու տարի անասուն, սերմնացու եւ դիւղատնտեսական գործիքներ կը բաժնէինք վերադարձող ժողովուրդին: Սիրով կը կատարէինք մեր ծանր աշխատանքը: Ինծի հետ էին իմ հին կուսակցական ընկերներէն Վաղարշակ Շիրվանեան եւ Պարզեւ Պանիրեան, որոնց հետ սերտ գործակցութիւն ունէի: Ասոնք Վանի Ազգային Հերոսամարտի ընթացքին աչքառու քաջութիւն ցոյց տուած էին, նաեւ հետագային, մինչեւ փետրուարեան Ազատամարտութիւնը: Պարզեւ գոհ պնաց ճիւաղ Սթալինի հալածանքներուն, Սիպերիոյ մէջ, հազարաւորներու հետ: Վաղարշակը նոյնպէս վաղաժամ մեռաւ, Իրանի մէջ:

Կոստի Համբարձումեան, որ մեզ «երեք հրացանակիրներ» կը

կոչէր, երբեմն չատ դժուար դործեր կը յանձնէր մեղի: Ան որոշեց, 1916ի Մայիսի մէջ, ցանք կատարել լեռնային չրջանի մը՝ փեստանդաշտի մէջ, եւ անմիջապէս 25–30 եղներով ու բաւական թիւով դիւղացիներով, հոն դացինք, եւ մեծ տարածութեամբ հողեր ցանեցինք: Փեստանդաշտը կը դանուէր չատ մօտ, պատերազմական դիծերուն, եւ պինուորական հսկողութեան համար մեղի հետ էին Լեւոն Շաղոյեանը (փաչա), Գիդրան Բաղդասարեանը, եւ մի քանի ուրիչ հայդուկներ: Դժբախտաբար, ցանքը թէեւ մենք կատարեցինք, սակայն հունձքը թուրքերը քաղեցին:

Վաղարշակին փափաքով, օր մը այցելեցինք Նշանին, որ Կարմրի վանքէն 15 վայրկեան (ձիով) հեռու կ'ապրէր: Գրկաբաց ընդունեց մեզ, ու հիւրասիրեց իր համեստ տանը մէջ: Խօսեցանք անցած օրերէն: Այցի դացինք Պճներ, եւ հաւաքեցինք պինեղբուկ, վերյիշելով անցեալի պիչերային խորհրդաւոր ճամրորդութիւնները:

Նշան համեստ էր, եւ բնաւ չէր ուղեր խօսիլ իր դործերէն, թէեւ իմացած էի, թէ վանի 1915ի հերոսամարտի ընթացքին, միչտ առաջաւոր դիրքերու վրայ եղած էր, իրրեւ օդնական՝ Խառակոնիսցի Շիրինի, եւ երկուքը միասին, կարեւոր յաջողութիւններ ունեցած էին Վարագի եւ Շուչանցի դիրքերուն վրայ: Հոն վիրաւորուած էր աչ ձեռքէն, եւ ժամանակ մը չէր կրցած կռիւներուն մասնակցիլ: 1915ին, Վասպուրականի յուլիսեան առաջին մեծ նահանգին, իր խումբով կռուած էր Բերկրիի ձորին մէջ, քիւրտ ու թուրք ասպատակներու դէմ, ապահովելով ժողովուրդին անցքը:

Ցարական կառավարութիւնը այդ օրերուն կը ծրադրէր կոդակներ հաստատել իր դրաւած հայկական հողերուն վրայ: Այդ նպատակով կ'ուղէր սիրաչահիլ Քիւրտերը, ի վնաս Հայերուն:

Իշխան Շախաւսքիի դեկավարութեամբ կազմուած էր՝ 2–300 հոդիէ բաղկացած ասորեւքրտական կամաւորական խումբ մը, որուն պինուորական պաչտօնատունը եւ զօրքի բնակարանները չատ մօտ կը դանուէին մեր ապրած տանը: Նոյնպէս պինապահեստը: Այդ կամաւորները ճակատ չդացին երբեք, եւ միչտ զօրանոցը կը մնային:

Նոյն տարին, Յունիս 5–18ին, Ռուսերը կեղծ նահանջ յայտարարեցին, եւ ժողովուրդին եւս հարկադրեցին նահանջել:

Մեր երեք ընկերներուս ամենէն ճարպիկը Վաղարշակն էր, որ պահ մը ըսաւ.— «Քանի որ նահանջ է, եկէ՛ք այս չփոթութեան մէջ, Քիւրտերու պինապահեստը կողոպտենք»: Մենք ալ համաձայնեցանք:

Պարզեւը ղրկեցինք Նշանին մօտ, խնդիրը անոր եւս բացատրելով, եւ բաղձանք յայտնելով, որ Շուշանցիները սայլերով գան, մեր թաղէն անցնին:

Վաղարշակ, երկու, երեք ղինուած ընկերներով կ'անցնէր, կը դառնար ղինամթերանոցին առջեւ, ու կը սպառնար քիւրտ պահակին, զայն վախցնելու նպատակով:

Պարգեւ վերադարձաւ, Նշանին համաձայնութիւնը յայտնելով: Իսկ երբ հեռուէն Շուշանցիներու սայլերը երեւցան, մի քանի ձեռք հրացան պարպեցինք, ու քիւրտ պահակը փախաւ:

ԳԱԼՈՒՍՏ ԱՅՆԱԹԵԱՆ

Մթերանոցին դուռը խորտակեցինք, եւ չուառով սայլերուն վրայ բեռցուցինք մօտ 30 տուփ փամփուշտ եւ 50ի չափ հրացան: Ցետոյ, պատասխանատուութիւնը մեր վրայ չմնալու համար, տասնի չափ քիւրտեր մեզի հետ տարինք:

Քանի մը օր ետք, երբ անոնք անյայտացան, ղէնքերու կողոպուտն ալ անոնց վերադրուեցաւ, որովհետեւ ուրիշ քիւրտեր ալ իրենց ղէնքերով փախած էին: (Մեկնելէ առաջ, կրակի տուած էինք ղինամթերանոցը):

Հեռացողներս, 50 հոգի, ղինուած, էինք; եւ մեր ղինուորական ղեկավարներն էին Լեւոն Շաղոյեանը եւ Տիգրան Բաղդասարեանը: Մեզի հետ էին նաեւ պլթենցի Տիգրանը եւ Անդրոն:

Վերին Թիմարի մէջ հանդիպեցանք մի քանի քրտական խումբերու, որոնք վան կ'երթային թալանի համար: Անոնց հետ կռուեցանք, եւ Անդրոն Թեւէն ծանրօրէն վիրաւորուեցաւ: Յաջողեցայ բժժշկել զայն, իմ ունեցած դեղերով:

Շաբաթ մը Թիմարներու մէջ թաւխառելէ ետք, վերադարձանք քաղաք. ժողովուրդը եւս կը վերադառնար, ստեղծադործ աշխատանքի նուիրուելով: Թէ՛ դինուոր էինք, թէ չէնարար:

Այդ դէպքերու ընթացքին ալ, իմ վերջին հանդիպումները եղան սիրելի Շուշանոյի Նշանին հետ, որուն աղջանուննն իսկ չէինք դիտեր:

1967ին եւ 1968ին ես երկու անդամ Հայաստան այցելեցի, ուրկէ հարկադրաբար հեռացած էի 1921ին, վեց տարի աշխատելէ ետք մեր երկրի անկախութեան համար, եւ զայն տեսնելէ ետք:

Առաջին այցելութեանս առթիւ, երբ Հայաստանի մէկ դործարանը կ'այցելէի, տեղեկացայ, թէ Շուշանոյի Նշանին զաւակը հոն կ'աշխատի իբրեւ մեքենական ճարտարադէտ: Այդ միջոցին, ինք հոն չէր, եւ որովհետեւ քանի մը օրէն պիտի մեկնէի, կարելի չեղաւ տեսնել զայն, հակառակ ջերմ փափաքիս:

1968ին, հայրենիք երկրորդ այցելութեանս ընթացքին էր, որ ընտանեկան հաւաքոյթի մը մէջ, բարեկամ եւ դեղեցիկ տիկնին մը ճանչցայ: Յայտնեց, թէ «Շուշանոյի Նշանին աղջիկն էր», եւ անշուշտ յուզումով եւ ուրախութեամբ ընդունեցի զայն, ու ան էր, որ ինծի յանձնեց իր հօրը մասին հետեւեալ կենսագրական ծանօթութիւնները, ինչպէս նաեւ նկարները:

— Նշան Մկրտիչի Ամէմեան ծնած է 1883ին, Վանի Շուշանց դիւղը: 12 տարեկանին, իր չորս եղբայրներուն հետ, կը զրկուի ծննողքէ: Հայրը սպաննուած էր որսի ընթացքին, իսկ մայրը կ'առեւանդուի Թուրքերէն: Իրրեւ որբ, կը մտնէ Վարագայ որբանոցը: 1907–8ի դէպքերուն, Վարագայ վանքին մէջ գտնուած միջոցին, կը չրջապատուի Շիւքրիւ բէկի զօրքով: Կը սպաննէ Շիւքրիւն, խուճապի մատնելով իր զինուորները: Կը յաջողի փախիլ, լեռնային գաղտնի ճամբաներէ: Շիւքրիւ բէկը սպաննած ըլլալով, ժողովուրդը երդեր կը յօրինէ Նշանի անուան, եւ որոնցմէ քանի մը տող մնացած է յիշողութեանս մէջ.

Շիւքրիւն էլաւ դէօ վէր պատին,
Նշան իզար դէօ մէջ ճակտին,
Վայ լէ լէ լէ լէ, Հայաստան...

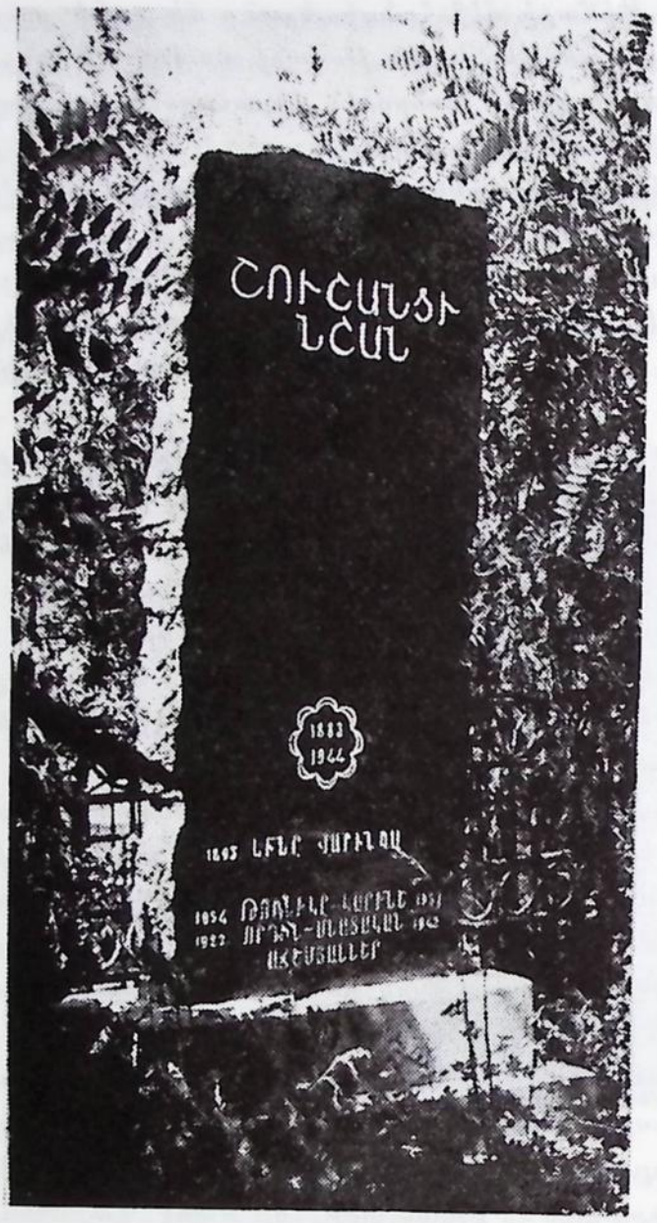

1908ին կը բանտարկուի, եւ մի քանի ամիս ետք ազատ կ'արձակուի, Սահմանադրութեան չնորհիւ: Բանտին մէջ սակայն իր կրած չարչարանքներուն հետքերը մնացած էին իր մարմնին վրայ:

Ազատ արձակուելէ ետքն ալ ան չարունակած է իր գործունէութիւնը: Վանի հերոսամարտին կը մասնակցի, կը վիրաւորուի ալ ձեռքէն, որմէ յետոյ կը պրկուի: Վանէն դէպի Արեւելահայաստան գաղթի ընթացքին, գաղթականները՝ պինուած Քիւրտերու յարձակման կ'ենթարկուին, մեծ խուճապի մատնուելով: Շատեր, մանաւանդ կիները, մօտակայ դեղը կը նետուին, Քիւրտերու ձեռքը չէյ-

նալու համար: Նշան խումբ մը երիտասարդներով լեռը կը բարձրանայ: Իսկ մնացածները Քիւրտերէն անդթօրէն կը սպաննուին: Նշան իր ընկերներով կը հասնի Իգիլը, հոն եւս չարունակելով իր ազգային գործունէութիւնը:

Այս տեղեկութիւնները արձանագրող տիկինը կ'աւելցնէ.— «Հայրս վախճանեցաւ 1944ին, 61 տարեկան: Այժմ ես ու եղբայրս ունինք մեր ընտանիքները: Ես հօրս առաջին զաւակն եմ — Վալենթինա Նշանի Ադէմեան»:

Ցիշատակի այս տողերը գրելով, դաղափարի ու գէնքի իմ մէկ վաղեմի ընկերոջ մասին, որ այնքա՛ն տարիներ տառապանքով՝ այլ քաջութեամբ ծառայեց Հայութեան ու Հայաստանին, կը փափաքիմ վառ պահել իր յիշատակը իբրեւ մէկը մեր խոնարհ, այլ անմոռանալի հերոսներէն, որոնց ամբասիր կեանքը եւ հայրենասիրութիւնը միշտ պիտի ներշնչէ հայ ապագայ սերունդները: Այդպէս նուիրեալ մըն էր ՇՈՒՇԱՆՑԻ ՆՇԱՆԸ:

ԿԱՐԾԻՔՆԵՐ

«ԳԷՈՐԳ ՉԱՒՈՒՇ»՝ ԱԻՈՅԻ

(ՏՊԱԳՐՈՒԹ. ՊԷՅՐՈՒԹ, 1972)

Մեկենասութեամբ Թեհրանահայ ծանօթ ազգային Ղուկաս Կաբապետեանի, նոր լոյս տեսաւ, Պէյրութի մէջ, «Յեղափոխական Ալպոմ»ի հիմնադիրը Աւոյի այս դործը, որ կարօ Սասունիի «Սարեբրու Ասլանը» վէպին հետ կու դայ լրացնել մեծ հայդուկին կեանքի մանրամասնութիւնները։

Սկսած ծնունդէն՝ Աւօ տուած է մինչեւ մահը հայ հերոսին, բոլոր այն տեղեկութիւնները, որոնք կարեւոր են պատկերացնելու համար տեղի ունեցած յեղափոխական անցքերը եւ այն քաղաքական կացութիւնը, որուն մէջ կը թաւալէր արեւմտահայութեան Տարօնի չրջանի եւ մերձ տարօնեան քաղաքներու եւ վայրերու մէջ ապրող արենակիցներու կեանքը։

Պատկերազարդ այս հատորը հեռու դրական յատկանութիւններէ, աւելի պատմական դործ մըն է, ու իրրեւ այդպիսին կու դայ հարստացնելու մեր ազատադրական պայքարին գծուած մարտիկներու սխրագործութիւնները։

Իր «երկու խօսք»ին մէջ Աւօ կը դրէ.

«Շուրջ մէկ դար առաջ, հայ աչխարհին մէջ կը ծնէր սերունդ մը, որ մարտական թէ մտաւորական դէմքերու վաղանդ մը կու տար։ Հերոսածին սերունդ մը։

Անզուգական սերունդ մը, որուն մէջէն Մասիսի նման լերանց դլուխները կը ցցեն անզուգական բացառիկ դէմքեր, որոնցմէ է Գէորգ Չաւուչ։

Բառին իսկական առումով հերոս մը, որ խիզախութեան ու անձնազոհութեան մարմնացումն իսկ է։ Ծնած ժողովուրդի ծոցէն, դործեց ժողովուրդին մէջ, իր դործունէութեան բնաբան ընտրելով ժողովուրդին հետ, ժողովուրդին համար սկզբունքը»։

Գէորգ Չաւուչի նուիրուած այս հատորին մէջ կը տեսնուին մեր յեղափոխական պատմութեան բաղմաթիւ դէմքերը, որոնք եղած

են Սասուն եւ մասնակցած քիւրտերու եւ Թուրք կառավարութեան դէմ մղուած կռիւներուն։

Համակրելի դէմքեր են բոլորն ալ, անձնուէր եւ մեռնելու պատրաստ իրենց ժողովուրդին համար։

Ինչ որ կը մնայ անուրանալի փաստ, այն է որ քիւրտ ցեղապետներ մղուած յափշտակութեան եւ աւարառութեան տենչէն, միանգամայն դրդուած Համիտեան կառավարութեան կողմէ, դարձած են իրական պատուհաս հայ ժողովուրդի եւ առանձնապէս Սասունի շրջանի հայութեան գլխուն։

Սասունի կռիւներուն խառնուած են շատ մը յեղափոխական դէմքերու անունները։

Հատորին մէջ տրուած են անոնք ժամանակագրական կարգով, ինչ որ նպաստած է դէպքերը եւ անցքերը իրենց ամբողջութեան մէջ ճանչնալու։ Այս առթիւ յիշատակուած են անունները այլեւս պատմութեան մաս կազմող քաջերու եւ գործիչներու, որոնց գործին ամբողջական արժէքին դեռ մօտենալու չափ ժամանակ չէ յատկացուցած հայ միտքը։ Այսուհանդերձ Գէորգ Չաւուշ բացառիկ այն բախտաւորներէն է, որ ներկայ հատորով կ'ունենայ իր կռիւներուն ամբողջութիւնը եւ յեղափոխական գործին բերած նուիրումին շքեղութիւնը պանծացնող մը։

Սասունի մէջ մղուած հերոսական կռիւներու առթիւ չինուած են բազմաթիւ երգեր, զորս երգած է շրջանի ժողովուրդը հպարտութեամբ։ Քանեակ մը այդ երգերէն ներկայ հատորին մէջ երեւցած, չորսը միայն մտած է սփիւռքեան երգարաններու մէջ, տասնըվեցը կը մնան անծանօթ մեր բազմութիւններուն։

Մեր նորագոյն պատմութեան սխրագործութիւններով ոգեւոր երախտապարտութիւնը պահանջը ունի նման երգերու, հաւաքոյթներու, դաշտահանդէսներու եւ այլ առիթներով զանոնք երգելու։ Աւօ որ պարբերաբար կու տայ իր «Յեղափոխական Ալպոմ»էն թիւեր, կրնայ անոնցմէ մէկը յատկացնել այդ նպատակին, իրենց եղանակներով ներկայացնելով այդ երգերը։

Ինչ որ յատկանշական է, գործին մէջ Գէորգ Չաւուշը մնացած է կեդրոնական դէմքը։ Առասպելական տիպար մըն է ան։ Մէկը մեր յեղափոխական մարտիկներէն, շատ յանդուգն ու խիզախ։

Անցողակի տանք երկու խօսքով սա պատմութիւնը։

«Հերոսը Բաղքիկ գիւղէն զինեալ խումբով կ'ուզէ երթալ Գովանդուկ, երբ խումբը կը հասնի գիւղին մերձակայքը, նոյն պահուն՝

դիչեր առեն, դիւղէն դուրս կու դայ խրխսարտար թրքական զօրքը, որ՝ յեղափոխականները հալածելու համար, դիչերները կը չրջի: Խրխսարտարի հրամանատարը երբ կը նկատէ դիմացէն եկողները, բարձրաձայն կը հարցնէ՝ դուք ո՞վ էք: Գէորգ ինքն ալ նոյն հարցումը կ'ընէ: Պատասխանը կ'ըլլայ՝ ես խրխսարտարի պինպաշին եմ, Գէորգն ալ կը պատասխանէ՝ «ես Գէորգ Զաւուշն եմ: Կրնա՞մ հետս երկու պինուոր առած, դալ հետդ խօսելու»:

Պինպաշին կը համաձայնի: Գէորգ կը մօտենայ իր երկու պինուորներուն հետ պինպաշիին, եւ իրարու հետ խօսելով առանց միջադէպի, նոյնիսկ իրարու նուէրներ տալով, կը խոստանան հանդիպումը գաղտնի պահել, եւ իրարմէ կը բաժնուին»: (էջ 339–340):

Գէորգ Զաւուշ հատորին պատրաստութեան առթիւ օգտագործուած են 28 աղբիւրներ, ինչ որ նպաստած է մեծ հերոսին ամբողջական կեանքը պատկերացնելու ճիդին: Ցիշատակուած անուններուն մէջ կան իր զէնքի գործակից ընկերներէն Ռուբէնի, Անդրանիկի, Սեպուհի եւ ուրիչներու անունները:

Շատ գրուած է Սասնոյ եւ իր կռիւներուն մասին:

Այդ կռիւները հետեւանք էին օսմանեան կառավարութեան կողմէ վեց նահանգներու հայութեան դէմ որդեգրուած անմարդկային քաղաքականութեան մը:

Գէորգ Զաւուշ եւ ընկերները կը կռուէին, պարզապէս Տարօնի եւ Սասնոյ չրջանին մէջ տեղի ունեցած հալածանքներու, կեղեքումներու եւ բռնաբարութեանց դէմ մեծամեծ զոհողութիւններով: Շրջանը մատնուած էր զինդակ կացութեան:

«Այս ծանր կացութեան առջեւ, Դուրան–Բարձրաւանդակի Կ. Կոմիտէն եւ չրջանի միւս կոմիտէները ժողով մը կը գումարեն եւ կը մտածեն վերջ տալ կռիւներուն... Այս նոր ուղղութեան ոգին կը դառնան Վարդան Վարդապետը, Տարօնցին — Գեղամ Տէր Կարապետեան կամ Տատրակ — Իսօ Կորիւնը, Մշեցի Համազասպը, Մոկացի Ղազարն ու Դաւոն, Ղըզըլաղաճի Սարգիսը և ուրիչներ: Կը պատրաստուի 16 յօդուածներէ բաղկացած յուչագիր մը զոր կը ներկայացնեն չրջանի եւրոպացի հիւպատոսներուն: Յուչագիրը իր մանրամասնութիւններուն մէջ տեսակ մը կրկնութիւնն էր Պերլինի ժողովին մէջ մեզի խոստացուած բարենորոգումներուն, երբ կը չեշտէր հայերու կրօնական, լեզուական ազատութեան մասին, ու կը պահանջէր ըլլալիք արդարութեան համար հսկողութիւնը եւրոպացի կառավրիչի մը:

Ահա ԺԵ․ յօդուածը Յուշագրին․

«Ազգարնակութեան թիւին համեմատ կազմակերպել ժանտարմներ, որոնց մէջ պէտք է ըլլան քրիստոնեայ պաշտօնեաներ, այն է՝ եւրոպացի սպաներ եւ որոնց վերհսկողութեանց տակ դրուի ժանտարմրիի կազմը»։

Յուշագիրը ստորագրուած է Անդրանիկի, Սարհատի — Գէորգ Չաւուշ —, Տարօնցիի կողմէ եւ կնքուած։ Վարդան Վարդապետ անձամբ կը ներկայացնէր զայն հիւպատոսներու։

Կարմիր Սուլթանը ոչ միայն հետեւանք չի տար այդ պահանջներուն, այլ ընդհակառակն, աւելի կը խստացնէ իր բռնութիւնները։

Բոլորն ալ այն կարծիքէն էին, որ Դուրան-Բարձրաւանդակը պէտք չէ լքել բոլորովին։ Խումբին մնացեալ մասը պէտք է Վանի վրայով անցնի Կովկաս։

Ամենէն փափուկը Մուշ վերադարձող խումբին խնդիրն էր։

Մահէն ազատած, նորէն եւ անմիջապէս մահուան երթալու տառապանքը կ՚ապրէին ամէնքը։

— Ի՞նչ ընել այժմ, թողուլ Տարօնը եւ հեռանալ վերջնականապէ՞ս... Ի՞նչպէս թողուլ ժողովուրդը անտէր եւ խեղակորոյս, չէ՞ որ մենք եղանք պատճառը անոր դժբախտութեան։

Գէորգ Չաւուշ այդ վայրկեանին գլուխը բարձրացուց, դարձաւ դէպի զինակիցները եւ վճռական ու հանդարտ ձայնով մը ըսաւ․

— Ես կը դառնամ...։ Ո՞ւր պիտի երթամ, չըլլա Դուրանն է զիս երկիրը, հոնի ծնուեր, հոնի պըտ մեռնիմ... ապա գլուխը կախեց, ժպտեցաւ մեղաւոր ժպիտով մը, որ կարծես թողութիւն կը խնդրէր իր ընկերներէն՝ դէպի մահ երթալու իր որոշման համար։

Առաջին արձագանգը Կորիւնէն եկաւ.— Է՛ս լէ կը դառնամ Գէորգի հետ։ Այսպէս թիւը բարձրացաւ 17ի... (էջ 247)։

1907ի Սուլուխի կռիւներուն կը մեռնի Գէորգ Չաւուշ, իրեն հետ միասին, բացի Գալէէն եւ Յակոբէն՝ 18 կռուողներ, իսկ ժողովուրդէն՝ 23 հոգիներ։

Ամբողջական կարծիք մը կազմելու համար Աւոյի մեծադիր 406 էջնոց, պատկերազարդ եւ քարտխաւոր այս հատորի մասին, պէտք է անձամբ կարդալ զայն։

Պուէնոս Այրէս

ՎԱՐԴԱՆ ԳԷՈՐԳԵԱՆ

«ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԱԼՊՈՄ»Ի ԿՈՉԸ

ՋՕՐ. ԱՆԴՐԱՆԻԿԻ
ՋԻՆԱԿԻՑՆԵՐՈՒՆ ԵՒ ԲԱՐԵԿԱՄՆԵՐՈՒՆ

Կը խնդրուի բոլոր անոնցմէ, արտասահման թէ Հայաստան, — որոնք որեւէ յիշատակով կապուած են Զօր. Անդրանիկին եւ ծանօթ են անոր կեանքին ու գործին, — որ եթէ ունին անտիպ նկարներ ու նամակներ Զօրավարէն, բարի ըլլան ուղարկելու խմբագրութեանս, իր մասին հրատարակելի հատորին համար.—

Հասցէ.—

AVO — A. TOUMAYAN
P. O. B. 80179 — TEL. 266492
BOURDJ -- HAMOUD
BEIRUT — LEBANON

Յ. Գ.— Կը խնդրուի արտասահմանի եւ Հայաստանի բոլոր թերթի խմբագրութիւններէն արտատպել այս կոչը:

Ժ Ե Թ

ՃԱՄԲՈՐԴԱԿԱՆ ԳՐԱՍԵՆԵԱԿԸ

Արտասահմանէն դէպի Լիբանան չրջապտոյտի եւ կողներու ուշադրութեան կը յանձնէ հետեւեալը.—

1.— Պէյրութէն կ'ապահովենք ձեր տոմսերը երթ ու դարձի.

2.— Առաջնակարգ պանդոկներ, որոնց կարգին նաեւ հայկական միակ ծովեզերեայ պանդոկը Սեմիրամիս. (Ալէքսանդրիա, Սէն Ժորժի, Ֆենիսիայի կից) լաւ նախաճաշերով եւ հայկական ճաշերով.

3.— Կ'ապահովենք ձեր շրջապտոյտները՝ դէպի Լիբանանի տեսարժան վայրերը եւ հայկական բոլոր հաստատութիւնները.

4.— Շրջապտոյտներ դէպի Հայաստան — պանդոկով եւ չորս շրջապտոյտներով (փասփորի մէջ առանց վիզա դրուելու):

ՄԱՆՐԱՄԱՍՆՈՒԹԵԱՆՑ ՀԱՄԱՐ ԴԻՄԵՑԷՔ

ԱԻՈՅԻՆ ՀԵՌ. 266492

Հասցէ.—

AVO — A. TOUMAYAN
P. O. Box 80179 BOURDJ HAMOUD
LEBANON

ԹԵՀՐԱՆ՝ դիմել
ՊՐ. ՀՐԱՑՐ ԽԱՀԱԹԵԱՆԻ
«Հանրային կապի եւ հրատ. գրասենեակ»

Ave. Naderi, ALIK Str.,
Abbassian Bldg., 5th flour, № 83
Tehran — IRAN

ԼՈՑՍ ՏԵՍԱԻ

ԳԷՈՐԳ ՉԱՒՈՒՇ

ԿԵԱՆՔՆ ՈՒ ԳՈՐԾՈՒՆԷՈՒԹԻՒՆԸ ՆԱՐԿԱՅԱՑՆՈՂ ՀԱՏՈՐԸ

ՁԵՐ ԳՐԱՏԱՐԱՆԻՆ ՀԱՄԱՐ ԱՆՀՐԱԺԵՇՏ Է ՕՐԻՆԱԿ ՄԸ

• 420 էջ, պատկերազարդ (աւետիս նկարներով), ընտիր թուղթ, մաքուր տպագրութիւն, լաթակազմ: Գինն՝— Լիբանան՝ 10 լ· ո·, արտասահման՝ 6 տոլար:

Ստանալու համար դիմել խմբագրութեանս՝—

AVO — A. TOUMAYAN
P. O. B. 80179
BOURDJ - HAMOUD — LEBANON

"ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԱԼՊՈՄ"Ը

10ՐԴ ՀԱՏՈՐԷՆ ՍԿՍԵԱԼ ՊԻՏԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԻ ՀԱՏՈՐՈՎ ԵԻ ԿԱԶՄՈՒԱԾ:

Յեղափոխական Ալբոմ

զատագրական
պայքարի
յուշամատեան

ԿԻՒՄԻՒՇԽԱՆԵՑԻ ԱՒՕ

9րդ ՀԱՏՈՐ 1974 Թիւ 7 (103)

«ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԱԼՊՈՄ»Ի
ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐ

Լիբանան (հատորը)	12 թիւ	10 Լ. ո.	իսկ	5	հատոր	40 Լ. ո.	կանխիկ
Սուրիա	»	12 թիւ	12 Ս. ո.	իսկ	5	հատոր	48 Ս. ո.	կանխիկ
Պարսկաստան	»	12 թիւ	300 Ռիալ	իսկ	5	հատոր	1200 Ռիալ	կանխիկ
Իրաք	»	12 թիւ	1500 Ֆըլս	իսկ	5	հատոր	6000 Ֆըլս	կանխիկ
Արտասահման	»	12 թիւ	5 Տոլար	իսկ	5	հատոր	20 Տոլար	կանխիկ

ՈՒՇԱԴՐՈՒԹԻՒՆ

«ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԱԼՊՈՄ»ի ցոր հասցէն

PEINTRE AVO
c/o A. TOUMAYAN
en face Municipalité, Bourj Hammoud — Liban
P. O. BOX 80179 TEL. 266492

ՄԵՐ ԳՈՐԾԱԿԱԼՆԵՐՈՒ ՀԱՍՑԷՆԵՐԸ

ՆԻՒ ԵՈՐՔ
ARMENIAN LITERARY SOCIETY
c/o Mr. K. N. Magarian
114 First St.
Yonkers 4 -- N. Y.
U. S. A.

ՇԻՔԱԿՕ
NORIG MARDOIAN
8037 N. Oriole Ave.
Niles 48. Ill. 60648
U. S. A.

ՓՐՈՎԻՏԵՆՍ
KHACHIK GARABEDIAN
81 Douglas Ave.
Providence R. I.
U. S. A.

ՖԱԼԻՖՈՐՆԻԱ
TZOLAG HOVSEPIAN
c/o ASBAREZ
1501 Venice Blvd. L. A.
Calif. 90006 U. S. A.

ՈՒՍՏՐ
AGOP BAHARIAN
26 Preston St.
Worcester Mass. 01610
U. S. A.

ԳԱՆԱՏԱ — ԹՈՐՈՆԹՕ
HRAIR SASOUNIAN
1986 Ave. Rd. Apt. 1
Toronto 380 Ont.
CANADA

ՏԻԹՐՈՑԻԹ
ONNIG BOGHIKIAN
16190 Gilchrist
Detroit - Mich. 48235
U. S. A.

ՈՒԱՇԻՆԿԹՐՆԻ ՇՐՋԱՆ
HAIG GAKAVIAN
110 Leikhton Ave.
Silver Spring, Md. 20901
U. S. A.

ԹԱՒՐԻԶ
HRAIR STEPANIAN
Optical «Iran»
Tavriz -- IRAN

ՆՈՐ ՋՈՒՂԱ
LIBRAIRIE TATEOS BABOUMIAN
Kh. Khachani Ave., № 58
Julfa, Isfahan — IRAN

ԹԵՀՐԱՆ
VAROUJE KHOURCHIDIAN
Charrah Youssef Abad Kh. Hafez
№ 159, — Tehran - IRAN

ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ՎԱՐՈՒՄ

ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՊԱՅՔԱՐԻ ՅՈՒՇԱՄԱՏԵԱՆ

ՅՐԴ ՀԱՏՈՐ | 1973 | ԹԻԽ 7 (103)

ԿԻՄԻՇԽԱՆԵՑԻ ԱՀՕ

ԱՒՕՆ՝ ԳՐԻՉԸ ԹԱԼԿԱԾ՝ ԱՅԽԱՐՀԷ ԱՅԽԱՐՀ ԿԸ ՇՐՋԱԳԱՑԷ՛...

Ան՝ ազատագրական հաւատքով եւ ազատութեան արեւաշող օրերու պատմական լոյսով՝ կը շրջագայէ աշխարհէ աշխարհ, հաւաքելու ուշխարները՝ մեր յեղափոխական սուրբ պայքարին, նուիրական աւանդութիւնները՝ մեր իմացական պաշտամունքին: Հնագիտական տուեալներով, վեհաշուք համայնապատկերներով *կը ներթափանցէ* հնագոյն օճախներէն ներս՝ նուրբ զգայնոտութեամբ եւ բոցաշունչ վկայութեամբ:

Աւոն անխոնջ ջանքերու եւ տքնութեան ազդու արտայայտիչն է, ու ջերմեռանդ արիութեամբ, ճարտարահիւս գրութիւններով երգող երգիչը:

Ան ալեւոր հնութիւնները, գրաւոր յիշատակարանները նկարագրական աւիւնով պատկերացնելու հմտութեան տէր է:

Ունի թափառիկ կեանք, զօրեղ եւ նկուն կամք:

Իր գործը վաղուան ոսկեղէն մթերքը պիտի ըլլայ:

Նիւ Եորք ՀՄԱՅԵԱԿ ՍԸՌԵԱՆ

ԿԻՒՄԻՒՇԽԱՆԵՑԻ ԱԻՕ

(ԱՒԵՏԻՍ ՊԻՉԵԱՆ)

Գրեց՝ ԱԻՕ

Հայ ժողովուրդի ազատագրական մարտնչումներուն մէջ իր որոշ տեղը ունի նաեւ Կիւմիւշխանէի հայ համայնքը: Մեր ֆետայական ղեկավարներուն քաջութեան եւ յանդըգնութեան մարմնացումն էր առիւծասիրտ Աւոն: Այս լաւկեաց, յանդուգն եւ անձնուէր ֆետային միշտ եղած էր Զօր. Անդրանիկի, Սեպուհի եւ Մուրատի հետ եւ անոնք խոր ակնածանք ունեցած են ժայռի պէս ամուր եւ խատապահանջ այս ընկերոջ հանդէպ: Ան մեր ջանֆետայիներու Պանթէոնին մէջ իր արժանաւոր տեղը ունենալով հանդերձ, դեռ կը մնայ շատերուն անծանօթ: Աւոն սովորական ֆետայի մը չէր: Ան իր ամբողջ կեանքը նուիրեց հայ ժողովուրդի ազատագրութեան հերոսական գործին եւ թշնամիի դնդակը բնաւ չդպաւ անոր: Աւոն պայքարեցաւ միշտ պատնէշին վրայ եւ իր երկաթէ մարմինը մաշեցաւ ու հիւծեցաւ, մեռնելու համար Պաթում, 1916ի ամառը: Թաղուեցաւ Թիֆլիսի Խոջիվանքի գերեզմանատունը Զաւարեանի եւ այլոց կողքին:

Աւոն, բուն անունով Աւետիս Պիչեան, ծնած էր 1867ին Կիւմիւշխանէ: Կը զբաղէր կլայեկագործութեամբ, հօրը հետ: Ամուսնացած էր եւ ունէր երկու զաւակներ. մեծը՝ Ասատիկ, որ վերապրողներէն էր եւ տղան՝ Նշանը:

Աւօ կը զբաղէր նաեւ ծխախոտի մաքսանենգութեամբ. օր մըն ալ, ծխախոտ փախցուցած ժամանակ, ռեժիի պաշտօնեաններուն ձեռքը կ'իյնայ: Կ'ուզեն ծխախոտը գրաւել: Կռուի ընթացքին անոնցմէ մէկը կը սպաննուի, ինքն ալ մատին մէկը վրայ կու տայ: Այդ օրէն ի վեր կը կոչուի նաեւ Պարմաքուզ Աւօ, եւ կը դառնայ փախստական: Կը լսէ թէ Երզնկայի կողմերը փախստական հայեր կան, այդ ուղղութեամբ ճամբայ կ'ելլէ: Ս. Լուսաւորչի վանքին մօտերը կը հանդիպի Քեռիին, եւ կը միանայ անոր խումբին, ուր պիտի գտնէր նաեւ ապագայի իր անբաժան ընկերը՝ Կայծակ Առաքելը:

ԿԱՅԾԱԿ ԱՌԱՔԵԼ

Այսպէս, 1890 թուականներէն կը սկսի Աւոյի հայդուկային փոթորկաշունչ կեանքը: 1895ի կոտորածներէն ետք, Աւոն, կայծակ Առաքելի հետ ծպտուած՝ կ'անցնի Կովկաս՝ Պաքու: Իսկ 1900ին դարձեալ կայծակ Առաքելի հետ կ'անցնին կարս: Հոն, Բասէնի, Նարմանի եւ Սարըղամիշի ճամբաներուն վրայ կ'աշխատին ղինաւոր յեղափոխական խումբերուն հետ: Մրրիկ ձիաւոր խումբին հետ կը հասնի Սասունի օդնութեան, կը մասնակցի Սասնոյ լեռներու, Մշոյ դաշտի մէջ մղուած հերոսական կռիւներուն:

1904ին Գէորգ Զաւուշի, Անդրանիկի, Մուրատի, Սեպուհի, կայծակ Առաքելի հետ կ'անցնի Աղթամար, ապա Տրապիզոն: 1909 Մարտ 31ին, Սուլթան Համիտի դահընկէցութեան օրերուն, երբ հայկական կոտորածներուն ահն ու սարսափը կը տիրէր ամէնուրեք, Տրապիզոնի Ինքնապաշտպանութեան Յանձնախումբին մէջ պատասխանատու անդամներէն էր Աւոն:

Աւոն խառնուածքով համարձակ եւ աներկիւղ էր, միշտ քաջ: Համեստ էր նաեւ: Շատ քիչ կը խօսէր իր մասին:

Նոյն շրջանին, Սերաստացի Մուրատ հետ կ'անցնին Երզնկա. անոնք, իրենց անճոռ ու դործով, կը ներկայացնեն Հայ Յեղափոխա–

կան Դաշնակցութիւնը: Իրենց նպատակն էր վինել Երզնկայի հայութիւնը: Մուրատ, Քրիստինեան աղջկանց վարժարանին մէջ կը խօսի ճառ մը, որուն նիւթն էր՝ ինքնապաշտպանութիւն եւ ըստ այնմ հարկ եղած միջոցները ձեռք առնելը: Կը թելադրէր «հայ չուտել եւ զէնք գնել»:

Աւոն իր երեխաներուն հետ կը մնար Տրապիզոն: Ստիպուեցաւ պանդոկ մը վարձել եւ աշխատցնել: Կինը մեռած ըլլալով, կրկին ամուսնացաւ եւ իր երկու որբուկներով, նոր՝ բայց իրեն համար անհարազատ քաղաքական պայմաններու մէջ, մնաց հոն մինչեւ 1914 թուականը:

Աւօ, երզնկացի Քեռի,
երրորդը աւծաւօք
եւ կայծակ Առաբել:

Համաշխարհային Ա. պատերազմին, երբ Զօր. Անդրանիկ Պուլկարիայէն նաւով կ'անցնէր Կովկաս, առիթ մը կը ստեղծէ հանդիպելու Տրապիզոն, հետը առնելու համար Աւոն: Կովկասի մէջ հայ կամաւորական բանակներ կը կազմուին: Աւոն իր ձիաւորներով մաս կը կազմէ Անդրանիկի զօրամասին: Աւոյի ձիաւորներուն մէջ կային նաեւ տրապիզոնցի Ստեփան Ծաղիկեան, Արամ Սրապեան եւ Սարգիս Մեղաւորեան:

1914 Հոկտ. 13ին, Թիֆլիսէն կ'անցնի Ջուլֆա: Հոն հրահանգ կը ստանայ, Սալմաստէն Խոյ յառաջացող հայ եւ ասորի գաղթականութեան թիկունքը պահպանել քիւրտերու յարձակումներու դէմ, մինչ որ չատ յաջող կերպով կրցաւ իրագործել: Իսկ 1915 Մայիս 7ին,

իր ձիաւորներով եւ 100 կոզակներու հետ միասին մեծ ճակատամարտ մը մղելէ ետք, կը գրաւէ Արտուլ(*) լեռը: Քանի մը ամիս ետք, Աւոն կրկին կը գտնայ Թիֆլիս, ուր կը գտնուէին Մուրատը, Սեպուհը, կայծակ Առաքելը եւ Գրիգոր Ամիրեանը, որոնք Սերասատցի Մուրատի ղեկաւարութեամբ՝ ձեռնարկած էին ռուսերու գրաւած հողամասերուն մէջ որը փնտռելու գործին:

Աւոն մօտ մէկ ու կէս տարի պատերազմի ճակատին վրայ յոգնած էր եւ հանգիստի պէտք ունէր: Կը թողու Թիֆլիսը ու կ'անցնի Պաթում, ուր կը կնքէ իր մահկանացուն:

1.— Աւօ: 2.— Մշեցի Գէորգ Զալփափախ:
3.— Ղազար Տէր Ղազարեան:

Ան մեր արդար Դատին համար կռիւով ապրեցաւ, եւ կռիւով անմահացաւ:

Հայ ժողովուրդի արտակեղեք վիշտը իր սրտին մէջ, ան նետուեցաւ մարտի դաշտը, մեր սուրբ Դատին ազատութեան ի խնդիր:

Հայ Ազատագրութեան Պատմութեան մէջ Աւոն կը յիշուի իբրեւ նուիրեալ ուխտաւոր մը:

(*) Այս այն լեռն է, ուր հայ փետայիները խանասորի արշաւանքի ատեն դիրք բռնած էին Մազրիկ ցեղի վրաններուն դէմ:

Ո Ր Ս Ո Ր Դ

(ՏԻԳՐԱՆ ԻԶՄԻՐԼԵԱՆ)

Բարեկեցիկ ընտանիքի զաւակ՝ Տիգրանը ծնուել է Զմիւռնիա-յում: Նրա հայրը, որ քիչ ու չատ դրել-կարդալ գիտէր եւ գնահա-տում էր դրագիտութեան նշանակութիւնը, կամեցաւ իր որդւոյն տալ ժամանակի պահանջած կրթութիւնը: Եւ փոքրիկ Տիգրանի առաջ բացուեցան Զմիւռնիայի եւ Երզնկայի ազգային ուսումնարանի դռ-նները:

Աչակերտական չրջանում նա աւելի եւս երեւան բերեց իր հա-կումը դէպի ընդհանուրի օգտին ծառայելու գործը, այնպէս որ նա — ասիացի ուրիշ երիտասարդների նման — չկղզիացաւ ինքն իր մէջ, այլ ձգտեց հետզհետէ լայնացնել իր ընկերների չրջանակը, որի մէջ ինքն էլ առանձին տեղ բռնեց թէ՛ ուսումնական պարտականութիւն-ները կատարելու եւ թէ մանկական խաղերն աւելի արագ եւ աւելի ուրախութեամբ չարունակելու ամբողջ ժամանակ:

Որպէս ուսումնարանի աշակերտ՝ նա երբեք չհամեցաւ ուսուցչական նպատակութիւնները ենթարկուել, ինչպէս եւ աշխատեց իր ընկերակիցներից չատերին էլ այդ մտքով միշտ յորդոր կարդալ:

ՓԵՌԻ ՌՈՒԲԻՆ

Իսկ որպէս խաղի ընկեր՝ նա միշտ էլ իր քաղցր բնաւորութեամբ խաղակիցների հրամանատարը հանդիսացաւ:

Շնորհիւ իր ստացած հեղինակութեան՝ նա ընկերական կռիւներին, վէճերի մասին դատաւճիռ արձակելու միտական դերի մէջ

մնաց: Մանուկ դատաւորը իր արդար վճիռներով ամէնքի սիրելին դարձաւ:

Գերեհաղը, որ Տիգրանի համար ամէն խաղերից լաւն էր եւ որ նա անչափ սիրում էր, նրա ռազմական ընդունակութիւնների զարգացնողը եղաւ: Եւ որպէս կռուող մանուկ՝ նա որոշ ժամանակից յետոյ զէնքեր ունենալու բուռն փափաքով լցուեց: Փայտեայ ու ոսկեայ զէնքերը նրան բաւականութիւն տալուց չուտով դադրեցան, այնպէս որ հետզհետէ զինագործութիւնը զարձաւ նրա խէալը, մանաւանդ որ միջավայրն էլ այդպէս պահանջ էր ներկայացնում:

Վերջապէս ուսումնական պարապմունքներն սկսեցին իրենց նշանակութիւնը կորցնել նրա աչքում եւ Տիգրանը զրիչի տեղ ամենամեծ հաճոյքով բռնեց մուրճն ու խարտոցը: Մի քանի տարիներից յետոյ պատանի զինագործին համբաւը չատ չուտով տարածուեցաւ շրջակաները: Նա հետզհետէ այնքան առաջդիմեց իր արհեստի մէջ, որ նրա շինած հրացանները եւ փամփուշտները իսկականներից ոչինչով չէին տարբերւում:

Եւ ահա հէնց այդ ժամանակներում դտնուեցաւ մէկը, որ ամէնից աւելի լաւ դնահատեց նրա զինագործական կարողութիւնը:

Տերսխմի հերոս Քեռին իր քաջերի մէջ պէտք ունէր տեսնելու մի հատատարիմ զինագործի, քանի որ նրա հրոսախմբի զէնքերը երբեմն նորոգուելու հարկի մէջ էին դտնւում:

Քեռիի տեսակցութիւնը Տիգրանի հետ եւ նրա հրաւէրը՝ թողնել քաղաքը եւ բարձրանալ իր արծուային թագաւորութիւնը — երջանկութիւն էր Տիգրանի համար:

Առողջ, ամրակազմ զինագործը, որ յեղափոխութեան կրակով ինքն իր մէջ այրւում էր, առանց ժամանակ կորցնելու հաւաքեց գործիքները եւ դնաց զէնքեր պատրաստելու, նորոգելու նրանց համար, որոնք այնքան պէտք ունէին Լրան եւ որոնք աւելի էին արժանի իր ձեռքի աշխատանքի պտուղներով մահ սփռելու թշնամու չարքերի մէջ:

Քեռիի ուրախութեան չափ չկար: Նա Տիգրանի մէջ տեսաւ իր ուժերի անխորտակելիութեան մի մասը, եւ հէնց այդ պատճառով էլ լերան զինագործը նրա առանձին ուշադրութեան եւ գուրանքին արժանացաւ:

Եւ մինչ Քեռիի խումբը մի կողմից ապատում էր ռազմամթերքը թշնամիների — Զէքի փաշաների — դէմ մղած կռիւներում, միւս կողմից էլ Տիգրանը իր մուրճի ձայնը միախառնելով քաջերի յաղ-

թական աղաղակների հետ՝ նորերն էր պատրաստում եւ նրանց տրամադրութեան տակ դնում: Եւ այսպէս չարունակ:

Տիգրանը Քեռիի ալ բազուկը դարձաւ:

Սակաւախօս եւ համեստ գինագործը ո՛չ միայն իր աշխատանքի արդիւնքը նուիրեց Սեպուհ լերան քաջերին, այլեւ իր կեանքը չզլացաւ թշնամու գնդակների առաջ դնել, կռուող ընկերների չարքում կանգնելով:

Ձինագործական եւ գինուորական պարտականութիւնները նա լիուլի կատարեց Քեռիի մղած յայտնի կռիւների մէջ:

Տիգրանը չատ անգամներ գործնականապէս ապացուց, որ ինքը յիրաւի արժանի է որսորդ անուան:

Նրա գնդակը հազիւ էր վրիպում: Նշանառութեան մէջ չափազանց համուտ լինելով՝ նա Քեռիի նոր գինուորների ուսուցիչը եղաւ հրացանաձգութեան մէջ:

Մի անգամ, երբ Քեմախի եւ Երզնկայի գայմագամը յեղափոխականներ փնտռելու պատրուակով մտաւ Ուրայ, սակայն ոչ ոքի չգտնելով՝ գիւղը կողոպտել սկսաւ, Քեռիի խումբը վրայ հասաւ եւ գլխաւորի բերանով սպառնաց կոտորելու թէ՛ գայմագամին եւ թէ նրա գինուորներին, եթէ նրանք առանց կտոր մը բան առնելու չհեռանային: Գայմագամը հնազանդեց, սակայն մինչեւ այդ՝ Որսորդը մի որս եւս արեց — մի չաւուշ գետին թաւալեց: Խումբը աւարը գիւղացիներին դարձնելուց յետոյ լեռը բարձրացաւ:

Վերջին անգամ, Երզնկայի յայտնի դէպքից յետոյ, երբ քաղաքի տները խուզարկելից կառավարութեան պաշտօնեաները գտան Քեռիի խմբի զէնքերի մի մասի հետ նաեւ Տիգրանի գործիքները ու նրա էլ բանտը տարան, Որսորդին մնում էր միայն փախչելով ազատուել ամենախիստ պատժից:

Մի երեկոյ նա մտաւ բանտապետի սենեակը եւ նրան այնտեղ չգտնելով՝ հագաւ նրա վերարկուն, դրեց գլխարկը ու պահապան գինուորի առաջից հանդարտ անցնելով՝ աներեւութացաւ մթութեան մէջ:

1895 թուի կոտորածից յետոյ, երբ Քեռիի խումբն էլ ցիր ու ցան եղաւ, Որսորդն անցաւ Կովկաս: Բաթումում գտաւ նա մի քիչ հանգստութիւն եւ տեղական ընկերների մէջ մտաւ ու նախկին հաւատքով յեղափոխական գործին ծառայեց իր բոլոր ուժերով(*):

(*) «Ցիսնամեակ — 1887–1937 — Ս. Դ. Հ. կուսակցութեան», էջ 266–8:

*
**

1903 Սեպտեմբերին Լոնտոնի մէջ տեղի ունեցաւ Ս. Դ. Հնչ. Դ. Պատգամաւորական ժողովը: Գլխաւոր մասնակցողներն էին՝ Շահրիման, Աղասեան, Որսորդ (Տիգրան Իզմիրլեան), Համբ (Արամ Գրիգորեան), Եփրեմ Կաճառեան, Վարպետ, Ռուբէն Կարապետեան, Հրահատ Կամսար (Գրիգոր Վարդանեան), Մ. Սուրէն, Գալֆայեան, Մելիտոնեան, Արզումանեան, Սադունի, Ս. Տաչիր, Ա. Աչըզպաշեան:

Դ. Ընդհ. Պատգամաւորական ժողովը կ'ընտրէ կեդրոնի անդամները՝ Ա. Նազարբէկեան՝ իբրեւ խմբագիր «Հնչակ»ի, Խանազատ, Եփրեմ Կաճառեան, Սիմոն Տաչիր, Արամ Աչըզպաշ եւ Ղամբուրեան:

Ժողովէն ետք երբ կը պատրաստուէր կրկին անցնիլ երկիր, հայ ոճրագործի ձեռքով կը սպաննուի Լոնտոնի մէջ, բնաւորութեամբ համեստ եւ անբասիր գործիչը:

Փ Ա Ռ Ք Ը

Փառքը միշտ փշէ պսակ իմ տանջուած ճակատին եւ ամբոխի ծափը՝ մի դաժան հեգնանք իմ ծածուկ թշուառութեան, որից յետոյ՝ տառապող հոգիս մեծութիւնն է փնտռում, որպէս խոցուած գազանն իր որջը, մի հին վէրք լիզելու համար:

Յուլիս 1917 ԱԻԵՏԻՍ ԱՀԱՐՈՆԵԱՆ

ԽԱՉԱՏՈՒՐ ԿԱՐՃԻԿԵԱՆ

(1882—1918)

Խաչատուր Կարճիկեանը ծնուել էր 1882ին, Վաղարշապատում: Մեր գործիչներից չատերի պէս, նա էլ չքաւոր մի աշխատաւորի ընտանիքից էր եւ անհատական ճիգերով ու մեծ զրկանքներով հասել էր մտաւորական բարձր դիրքի:

Իր նախնական ուսումը ստանալով ղեւղական ծխական դպրոցում, ապա աւարտելով Գէորգեան ճեմարանի դասարանական մասը՝ հասունութեան վկայական էր ձեռք բերել Երեւանի Գիմնազիոնից եւ մտել Պետերբուրգի համալսարանի իրաւաբանական բաժինը:

Նիւթական աննպաստ պայմանները, սակայն, թոյլ չտուին նրան անընդհատ շարունակելու ուսումը: Ապա ստիպուած՝ վերադարձաւ Կովկաս եւ նուիրուեց ուսուցչութեան, նախ՝ Ախալցխայում, յետոյ՝ Ալեքսանդրապոլի հայկական դպրոցներում՝ ջանալով որոշ գումար խնայել ուսումը շարունակելու համար: Ձուտ դպրոցական պարտականութիւններից դուրս նա զբաղւում էր եւ Դաշնակ-

ցութեան գործերով, որի մէջ մտել էր դեռ աշակերտական տարինե-րից: Եւ, իրրեւ դաշնակցական գործիչ, շատ աւելի նշանաւոր եղաւ ու ժողովրդականութիւն ձեռք բերեց, քան որպէս դպրոցական դա-ստուռ: «Աչիկ վարժապետը» սիրելի էր դաշնակցական երիտասար-դութեան շրջաններում. նրա խօսքը հեղինակաւոր էր:

Նիւթական որոշ միջոց ապահովելուց յետոյ, Աչիկը դարձ-եալ մեկնեց մայրաքաղաք ու նորից նուիրուեց ուսանողական կեան-քին եւ կուսակցական աշխատանքին՝ զբաղուելով, յատկապէս, Զիֆո-նի գործերի հաշուեյարդարով: Նա եռուն գործունէութիւն ունեցաւ, մանաւանդ ուսանողական կեանքի վերջին տարիներին: Համալսա-րանական դասախօսութիւնները, սովորաբար, քիչ էին զբաղեցնում նրան, բայց իր մասնագիտութեան վերաբերուող գրքեր կարդում ու լուրջ պարապում էր եւ քննութիւնները տալիս էր յաջող: Ուսա-նում էր մեծ դժուարութեամբ. ժամանակի մեծ մասը զնում էր դա-սերի, որով ապրում էին ինքը եւ կինն ու երեխաները, որոնք հետն էին միշտ եւ որոնց սիրում էր անսահման սիրով: Դասերից ազատ ժամանակը նուիրում էր Դաշնակցութեան եւ Ուսանողական Միու-թեան «Ժողով»ին, որի գործօն անդամներից էր:

1908–10 թուականներին Պետերբուրգում կար եռուն ուսանո-ղական կեանք. դաշնակցական ուժեղ խմբի կողքին կար եւ սոցիալ-դեմոկրատական մի խմբակ, որի մէջ մտնում էին Ս. Սրապիոնեանը (Լուկաչին), Ա. Կարինեանը եւ ուրիշներ: Ցաճախ տեղի էին ունե-նում հանդիպումներ, ուսանողական ժողովներ, բանավէճեր, եւ Կարճիկեանն ամէն տեղ բերում էր իր կենդանի ու հեղինակաւոր մասնակցութիւնը: Հանդարտ, հաւասարակշռուած, ուժեղ ու սուր իմացականութեան ու կամքի տէր՝ նա յաջողութեամբ յետ էր մղ-ում հակառակորդների փաստերն ու յարձակումները եւ ապահո-վում մեր «յաղթանակը»:

1910ին Աչիկը աւարտեց համալսարանը եւ հաստատուեց Թիֆլիսում, իրրեւ երդուեալ–հաւատարմատար Եակուբեանի օգնա-կան: Այստեղ նրա առաջ բացւում էր գործունէութեան ընդարձակ ասպարէզ, եւ նա համաչափ քայլերով եւ արագօրէն բարձրացաւ հա-սարակական գործունէութեան աստիճաններով: Իրրեւ յաջող փաս-տաբան, նա շատ շուտով իրեն համար ստեղծեց նիւթական բարեկե-ցիկ վիճակ եւ չարունակեց լայնօրէն զբաղուել հասարակական կեան-քով: Դպրոցների հոգաբարձու, զանազան միութիւնների անդամ, կուսակցական մարմինների մէջ, ապա Արեւելեան Բիւրոյի անդամ,

Թիֆլիսի Քաղաքային Խորհրդի իրաւաստու, Իրաւաբանների Միութեան անդամ, «Հորիզոն» թերթի վարիչներից մէկը եւ ալեսպէս ուրիշ պաշտօններ — Խաչիկը ամէն տեղ հասնում էր, ամէն տեղ բերում իր հմտութիւնը, չնորհալի վարուելակերպը, միտքն ու սիրտը:

1912 թ., Հ. Յ. Դաշնակցութեան մեծ դատավարութեան ժամանակ նրան յանձնուեց կուսակցութեան նիւթերի հաւաքումն ու հայերէն մասի կազմակերպումը մի քանի ուրիշ փաստաբան ընկերների հետ: Եւ նա ամենայն ճեռնհասութեամբ կատարեց իր վրայ դրուած պարտականութիւնը: Ներկայ եղաւ դատավարութեան եւ գործակցեց ռուս նշանաւոր փաստաբաններին՝ Զարուդնիին, Ֆերենսկիին, Մանդելշտամին եւ ուրիշներին:

Վրայ հասաւ Համաշխարհային Ա. պատերազմը: Կովկասահայութեան կեանքը տակն ու վրայ եղաւ: Սկսուեց մի չտեսնուած եռուզեռ: Յղացուեց ու կազմակերպուեց կամաւորական չարժումը: Կարճիկեանը այդ չարժումը գլխաւորողներից էր: Ինչպէս հանգուցեալ Աւետիք Շահխաթունեանը, բժ. Յ. Չաւրեանը, Ա. Ջամալեանը, Արմէն Գարոն, Իշխան Յովսէփ Արղութեանը եւ ուրիշներ, նա եւս պատմական անհրաժեշտութիւն էր համարում կամաւորական խմբերի կազմակերպումը, իբրեւ Թրքահայ դատի լուծման մի միջոց: Բայց կամաւորական չարժման նա վերապահում էր նախ եւ առաջ ինքնապաշտպանութեան դեր: Խմբերը, նրա ծրագրով, պէտք է երթային ռուսական բանակի առաջին չարքերում եւ պաշտպանէին հայ ժողովուրդը ջարդերից՝ թէ՛ թուրքերի եւ թէ՛ ռուս զօրքերի կողմից — մի դեր, որ, ինչքան եւ անիրագործելի համարուէր պատերազմական պայմաններում, մեր խմբերը կատարեցին չատ անգամներ:

Պատերազմի տարիներին Խաչիկը բոլորովին լքեց իր անձնական գործերը եւ ամբողջապէս նուիրուեց Ազգային Բիւրոյի ու կամաւորական խմբերի գործին: Փաստօրէն «Կարզադրիչ Մարմնի» եւ Ազգային Բիւրոյի ամենագործօն անդամներից մէկն էր: Այն անվերջ ու յուզումնալից կուսակցական ժողովներում, որոնք տեղի էին ունենում, մեծ մասամբ, նրա բնակարանում, կամ Ազգային Բիւրոյի նիստերում, Խաչիկը միշտ աչքի էր ընկնում իր խելացի ու գործնական դատողութիւններով: Ազգային Բիւրոյում քննւում ու մշակւում էր «ապագայ ինքնավար Հայաստանի» սահմանադրութիւնը: Խաչիկը հիացնում էր ամէնքին իր հմտութեամբ. նա մեկնում էր պետական իրաւունքից ցուցմունքներ անելու Ս. Յարութիւնեանի ու Մ. Պապաջանեանի պէս փորձուած փաստաբաններին: Ո՞րտեղից էր նրա

այդ պահարը, երբ, կարծես, բնաւ դիրք կարդալու ժամանակ էլ չէր ունենում...

Զարմանալի էր նրա աչքն ու մտերմութիւնը բժ. Յ. Զաւրեանի հետ: Երկու հակոտնեաներ.— մէկը համակ թռիչք՝ ինչ որ մշուշոտ դիւանագիտական ծրագրների յետեւից ընկած, միւսը գործնական միտք, այդ բոլորին նայում էր վերեւից, կէս-հեգնանքով ու հաւատում էր միայն հայ ժողովրդի սեփական կարողութեան: Բայց եւ այնպէս, նրանք սիրով գործում էին միասին՝ կապուած ընկերական մտերիմ կապերով:

Առհասարակ Խաչիկը հազուագիւտ ընկեր էր: Նրա հետ մարդ զգում էր առանձին ջերմութիւն: Փնքուչ ու փափկանկատ, անչափ դիւրազգաց եւ ուշադիր, միշտ բաց սրտով, դժուար է ասել՝ ունէ՞ր արդեօք նա անձնական թշնամիներ: Ընկեր էր այս բառի լաւագոյն իմաստով: Մարդն ու գործիչը նրա մէջ զուգորդուած էին բացառիկ ներդաշնակութեամբ եւ կազմում էին մի կատարեալ ամբողջութիւն:

Բժ. Յ. Զաւրեանի պնդումով էր, որ 1915ի վերջերին, Կարճիկեանը թողեց Թիֆլիսը եւ, իբրեւ Քաղաքների Միութեան ներկայացուցիչ, անցաւ ռազմաճակատի անմիջական թիկունքը՝ Բասէնի չրջանը՝ վերադարձող գաղթականութեան տեղաւորման եւ երկրի վարչական-տնտեսական կազմակերպութեան գործով: Եւ այնտեղ էլ երեւան բերեց վարչական մեծ ձիրք ու վարուելակերպ, որի չնորհիւ ապահովեց ռուս զինուորական իշխանութեանց բարեացակամ վերաբերմունքը: Հետագային, ժամանակաւոր կառավարութեան չրջանում, երբ բժ. Յ. Զաւրեանը նչանակուեց գրաւուած վայրերի ընդհանուր կոմիսարի օգնական, Կարճիկեանը նրա գլխաւոր խորհրդատուն ու գործակիցը դարձաւ:

Ռուսական յեղափոխութեան առաջին չրջանում, Խաչիկը զբաղուած էր գլխաւորապէս ռազմաճակատի ու գրաւուած վայրերի կարգաւորման գործերով: Ամէն անգամ, երբ մի քանի օրով գալիս էր Թիֆլիս, հրճուանքով պատմում էր, թէ Թրքահայկական հողերը լեցւում են հայ բնակչութեամբ, քանդուած գիւղերը վերաչինւում են, արտերը ցանւում — «Հայաստան է ստեղծւում»: Եւ, իրօք, Հայաստանն էր ստեղծւում: Ով յիշում է Բասէնի, Ալաչկերտի եւ միւս տեղերի վիճակը ռուս յեղափոխութեան առաջին ամիսներին, նա կը հասկանայ այն անխառն ուրախութիւնը, որով համակուած էր հայ մտաւորականութիւնը կովկասում: Սակայն, դժբախտաբար, այդ օրերը երկար չտեւեցին: Յեղափոխական Ռուսաստանի հորիզոնը

պղտորուեց եւ վրայ հասաւ մի նոր փոթորիկ՝ սարսափելի իր դրծած աւերով: Կարճիկեանն այդ օրերին դարձաւ կովկասեան կեանքի կենտրոնական դէմքերից մէկը:

1917ի Հոկտեմբերին Խաչիկը մի ընկերոջ հետ Հ. Յ. Դաշնակցութեան կողմից ներկայացուցիչ էր «Անդրկովկասի Ազահովութեան Խորհրդում», որը բոլշեւիկեան յեղաշրջումից եւ Անդրկովկասի Առանձին Կոմիտէի փաստական կազմալուծումից յետոյ դարձել էր երկրի բարձրագոյն իշխանութիւնը — մի իշխանութիւն, սակայն, որի ազդեցութիւնը Թիֆլիսի պալատից դէնը չէր անցնում: Կեանքը քանի գնում խառնակւում եւ խճճւում էր: Անհրաժեշտ էր կարուկ միջոց ձեռք առնել: Եւ մի նիստում, ինքնաբերաբար, ղրուեց կովկասեան կենտրոնական կառավարութեան կազմակերպման անհրաժեշտութեան հարցը:

Ժողովը, երկար քննութիւնից յետոյ, որոշեց կազմել Անդրկովկասեան կոմիսարիատ, որը պիտի փոխարինէր Առանձին Կոմիտէին եւ պիտի բաղկանար ռուսերից, վրացիներից, ազրբեջանցիներից ու հայերից: Հայ անդամները պէտք է առաջարկուէին Դաշնակցութեան կողմից: Դրութիւնն այնպէս էր, որ անհրաժեշտ էր նոյն իրիկուն եւ եթ կազմել կառավարութիւնը, եւ ժամանակ չկար խորհրդակցելու Բիւրոյի հետ: Ֆառորդ ժամուայ դադարի միջոցին Խաչիկը եւ ընկերը փորձեցին հեռախօսով կանչել ընկերներին, բայց չյաջողուեց: Ապա՝ երկուսով «ժողով» գումարեցին՝ որոշելու համար անելիքը:

Խաչիկը սաստիկ տատանւում էր եւ չէր կարողանում վճռել՝ ի՞նչ անել: Տանջւում էր հոգեպէս, մանաւանդ թեկնածուների խընդրում: Դրութիւնը, սակայն, պարզ էր. մեր թեկնածուները որոշ էին — ինքը՝ Կարճիկեանը եւ Համօ Օհանջանեանը: Համոյի մասին նա էլ տարակոյս չունէր, բայց իր թեկնածութիւնը վճռապէս հրաժարւում էր ղնել: Պատճառաբանում էր անփորձութեամբ եւ անկարողութեամբ, բայց, անշուշտ, քիչ դեր չէր կատարում եւ այն հանգամանքը, որ դուրսը չարամիտ մարդիկ կարող էին մեկնել այնպէս, որ, իբր թէ, ինքն է անցկացրել իր թեկնածութիւնը: Եւ մեծ դժուարութեամբ համաձայնուեց:

Բաւական դժուար եղաւ եւ պաշտօնի ընտրութիւնը: Կառավարութիւն կազմելը յանձնուել էր Ե. Գեդեչկորիին, որ միաժամանակ պիտի վարէր եւ արտաքին գործերը. ներքին գործերը՝ տրւում էին վրացու: Մնում էր ընտրութիւն կատարել միւսների մէջ: Ազրբեջանցիք պահանջում

էին հաղորդակցութեան միջոցների կամ ֆինանսների ու խնամատարութեան կոմիսարութիւնները: Հայերի համար առաջնակարգ կարեւորութիւն ունէր խնամատարութեան գործը, որովհետեւ հայ գաղթականութիւնը ամենից աւելի կարիք ունէր նպաստի, եւ այս կէտում Խաչիկի տեսակէտը պարզ էր: Բաւական դժուար եղաւ, սակայն, երկրորդ տեղի ընտրութիւնը. Խաչիկը պնդում էր առեւտրական գործավարութեան վրայ՝ նկատելով, որ առեւտրական գործը ամենից աւելի զարգացած է հայերի մէջ: Ի վերջոյ, որոշուեց պահանջել խնամատարութեան եւ ֆինանսների կոմիսարութեան պաշտօնը: Ադրբէջանցիք տեղի տուին եւ Անդրկովկասեան կոմիսարիատի մէջ Դաշնակցութեան կողմից մտան Խ. Կարճիկեանն ու Համօ Օհանջանեանը: Վերջինիս բացակայութեան ժամանակ (մեկնել էր Սահմանադիր ժողովին մասնակցելու), գործերը վարում էր ընկ. Կորիւն Ղազարեանը:

Կարճիկեանն էր, որ իբրեւ ֆինանսների կոմիսար, մտցրեց անդրկովկասեան դրամանիշները (բոնները) եւ, առհասարակ, ձեռնհասօրէն վարեց ֆինանսական գործը: Հետզհետէ կառավարութեան մէջ էլ ձեռք բերեց ազդեցիկ դիրք ու նշանակութիւն: Ու այնուհետեւ դարձաւ Կոմիսարիատի, յետոյ Սէյմի գլխաւոր ղեկավար ուժերից մէկը: Հայ ժողովրդի մասնակցութիւնը համապետական գործերին նա դրեց վայելուչ բարձրութեան վրայ եւ մեղքը նրանը չէր, ի հարկէ, որ դէպքերի տարերային ընթացքը մեր երկիրն ու ժողովրդին անջատեց եւ առանձնացրեց համակովկասեան կեանքից:

Կառավարութեան մէջ եւ Սէյմում Կարճիկեանը հանդէս եկաւ իբրեւ հեռատես ու հմուտ պետական գործիչ: Նրա բնաւորութեան գլխաւոր գիծն էր տակտն ու չափի գիտակցութիւնը: Նա ունէր հաւասարակշռուած միտք եւ ուժեղ կամք: Պետականութեան գաղափարն ու օրէնքի յարգանքը նրա համար դատարկ ու սին խօսքեր չէին: Կովկասեան ժողովուրդների համակեցութեան մասին ունէր յստակ ու որոշ տեսակէտ — շահերի համաձայնութիւնը փոխադարձ զիջումներով եւ ներդաշնակ միութեան ստեղծումը: Կովկասի ժողովուրդների կեանքը կապուած է իրար հետ հազար ու մի թելերով, եւ մարդկային առողջ բանականութիւնը պէտք է ստիպէր գտնելու կենակցութեան այնպիսի ձեւեր, որոնք բոլորի համար էլ կարողանային ապահովել առաւելագոյն բարիք:

Ինչպիսի՛ յուզումով խօսում էր Կարճիկեանը Սէյմի ամբիոնից Երեւանի նահանգում սկսուած ազգամիջեան ընդհարումների

առթիւ, ինչպիսի՛ ցաւում կար նրա խօսքերի մէջ ա՛յն մարդկանց հասցէին, որոնք հրահրում էին այդ ընդհարումները. «Փոթորիկ մի՛ հանէք հրդեհի ժամանակ: Այստեղ չպէ՛տք է կորցնենք մեր սառնասրտութիւնը: Այս ահաւոր վայրկեանին, երբ մենք կանգնած ենք անդունդի ծայրին, քաղաքական մարմինը իրաւունք չունի կորցնելու իր պաղարիւնութիւնը եւ մխեանց դէմ մեղադրականներ յօրինելով զբաղուելու: Մեզանից իւրաքանչիւրը պատասխանատու է ո՛չ միայն ի՛ր համար, այլեւ հայերի, մահմեդականների, վրացիների — մենք պատասխանատու ենք ամբողջ ազգաբնակութեան համար: Մենք չպէ՛տք է դուրս գանք, իբրեւ կողմեր մխեանց մեղադրելու նպատակով. մենք պարտաւոր ենք հանդէս գալ, իբրեւ գաղափարական քաղաքական մի մարմին, որն այս յուզումնալից վայրկեանին կոչուած է փրկելու երկիրը: Ես կոչ եմ անում ձեզ սառնասրտութեան եւ պարտաճանաչութեան» (*):

Պետական մարդն էր խօսում, բայց ժամանակները պետական չէին: Խելացնոր բազմութիւնները ծառացել էին մէկ-մէկի դէմ եւ յօշոտում էին մխեանց: Անհրաժեշտ էր ուժին ոյժ հակադրել, պաշտպանուել արտաքին ու ներքին դաւերից եւ յարձակումներից: Եւ Կարճիկեանը մէկն էր նրանցից, որոնց համար պետականութեան գաղափարը միայն սրտազեղ քարոզների նիւթ չէր, այլ նախ եւ առաջ՝ ոյժ ու զոհեր պահանջող գործ: Նա շատ լաւ տեսնում էր, թէ ինչ է կատարւում չուրջը, թէ ինչպէ՛ս թուրք ու վրացի ազգայնականները փորում են այդ պետականութեան հիմքը՝ չանալով արտացոլել Կովկասի մխութեան քայքայումը, բայց նոյն այդ մխութիւնը Կարճիկեանի համար հրամայական անհրաժեշտութիւն էր ո՛չ միայն հայ ժողովրդի, այլեւ բովանդակ կովկասցիների ապահովութեան եւ բարգաւաճման համար: Կարճիկեանի համար ո՛չ միայն ազգային ազէտ էր, այլեւ անձնական ողբերգութիւն այն վէրաւորումը, որ տեղի ունեցաւ Կովկասում 1918ի գարնանը, Բրեստ-Լիտովսկի դաշնագրից յետոյ:

Պատկերացնենք մի պահ այն սարսափելի օրերը.— վեհիր փառքի զօրքերը գրաւել էին Երզնկան ու Կարինը եւ ամէն կողմ աւեր ու հրդեհ սփռելով՝ շարժւում էին դէպի Կովկաս, դէպի ամբողջ աշխարհից կտրուած մեր հայրենիքը՝ պահանջելով Բրեստ-Լիտովսկի դաշնագրի պայմանների իրագործումը: Սէյմի պատուիրակութիւնը Տրապիզոնում՝ պատակուած լինքն իր մէջ՝ համամիտ էր թուրքերին

(*) Անդրկովկասեան Սէյմի արձանագրութիւններ. 8րդ նիստ:

յանձնելու կարան ու Արտահանը՝ պահելով միայն Բաթումը: Պատուիրակութեան նախագահ Չխենկելին հեռագրում էր. «Սէյմը պարտաւոր է վճռական կերպով հարց դնել, թէ արդեօք կարո՞ղ է ղէնքի ուժով պաշտպանել Բաթումը, Արտահանն ու Կարսը... Ես համոզած եմ, որ թուրքերը Բաթումն էլ չեն ղիջի: Վեհիր փաշան կտրական կերպով ասաց այդ: Բայց տարբերութիւնն այն է, որ Նըրանք ղէթ սակարկում են Բաթումի համար: Իսկ ինչ վերաբերում է Կարսին, ո՛չ մի հնարաւորութիւն չկայ պահել նրան դիւանագիտական ճանապարհով. թուրքերն ուղղակի չեն ուզում խօսել նրա մասին»:

Կարճիկեանն այդ ժամանակ Ալեքսանդրապոլում էր, ուր գումարուած էր Ազգային Խորհրդի ուժեղացուած կազմի ժողովը: Մարտ 30ի առաւօտեան ժամը 3ին, ամբողջ դիչեր Ազգ. Խորհրդի յուզումնալից նիստին մասնակցելուց յետոյ, նա գնաց ուղիղ հեռագրաթելի մօտ եւ հեռագրեց Թիֆլիս. «Չխենկելիի առաջարկը անընդունելի է ըստ էութեան: Գործնականերպի տեսակէտից մեծ սխալ կը լինի, որուած վերջնագիրից յետոյ, սակարկութիւն անել՝ առաջուց համոզուած լինելով, որ այդ դիջումն էլ չի գոհացնելու թուրքերին: Ընդհակառակը, վերջնագրի կտրուկ մերժումը ցոյց կը տայ թուրքերին, որ մենք ո՛չ միայն կամենում ենք, այլեւ կարող ենք պաշտպանել մեր դիրքերը եւ հենց դրանով էլ, գուցէ, կը կարողանանք ստիպել թուրքերին, որ աւելի դիջող լինեն»... Եւ նոյն օրը հեռագրեց կոմիսարութեան նախագահ Գեղեչկորիին, որ եթէ Չխենկելիի առաջարկն ընդունուի, ինքը եւ իր ընկերները դուրս կը գան կառավարութիւնից:

Մի քանի օրից յետոյ, Ալեքսանդրապոլ հասան Տրապիզոնի պատգամաւորութեան հայ անդամները: Քաջաղնունին ներկայացրեց մի ընդարձակ զեկուցում, ուր իրեն յատուկ տրամաբանական բանավարութիւններով ապացուցանում էր հաշտութիւն կնքելու անհրաժեշտութիւնը, թէկուզ Բրեստ-Լիտովսկի սահմաններով: Նրան համակարծիք էին եւ Սոցիալ-Դեմոկրատները ու ժողովրդականները: Թուում էր, թէ հաշտութիւն կնքելուց զատ ուրիշ ելք չէր մնում. Թուրքերը մի կողմից արդէն Կարսի տակն էին, միւս կողմից դրաւել էին Բաթումը եւ առաջ էին չարժւում երկաթուղագծով: Կովկասեան թաթարները յայտնապէս ղէմ էին պատերազմին եւ ուրախանում էին թուրքերի յաղթութիւններով: Վրացիները թէեւ ռազմաչունչ ճառեր շատ էին խօսում, բայց վճռաւորէն չէին կռւում: Ռուսները

չկային։ Հայերս մնացել էինք մենակ, ի՞նչ կարող էինք անել մենք Թուրքերի դէմ։

Ընդհանուր տրամադրութիւնը, սակայն, պատերազմը շարունակելու կողմն էր։ Եւ Կարճիկեանը, որ կառավարական գործերով հարկադրուած մեկնել էր Թիֆլիս, իր գրաւոր զեկուցումով եւ ուղիղ հեռագրաթելերով ուղարկած կարծիքներով՝ մաքառում էր Բրեստ-Լիտովսկի պայմաններն ընդունելու դէմ։ Եւ նաեւ նրա առարկութիւնների հետեւանքով էր, որ Ալեքսանդրապոլում կարելի չեղաւ վերջնական եզրակացութեան յանգիլ, եւ Ազգային Խորհուրդը Թիֆլիսում միայն, երբ պարզուեց, որ ադրբէջանցիներից յետոյ վրացիներն էլ ընդունել են Չխենկելիի տեսակէտը, որոշում կայացրեց կանգնելու Բրեստ-Լիտովսկի պայմանների վրայ։ Կարճիկեանը բողոքեց նրա դէմ վրդովուած ու հրաժարուեց Ազգ. Խորհրդի փոխնախագահի պաշտօնից։ Նա չէր կարողանում ըմբռնել այդ, չէր ուզում հաշտուել զիջման քաղաքականութեան հետ, որովհետեւ ո՛չ մի աւելի լաւ է պատուով մեռնել — այս էր նրա սկզբունքը։ Պետական մարդը նրա մէջ այդ պահին կռւում էր յեղափոխականի հետ. յաղթութիւնը մնաց վերջինին...

Քիչ յետոյ, Կարճիկեանը հեռացաւ Ե՛ւ Կոմիսարիատից։ Գեգեչկորիի «պատերազմական» կառավարութեան յաջորդեց Չխենկելիի «հաշտարար» կառավարութիւնը, որ իր կեանքը սկսեց Կարսի ողբերգական յանձնումով։ Կարճիկեանը ծայր աստիճան ընկճուած էր։ Ապրում էր հոգեկան սուր ճգնաժամ։ Տանջւում էր անսահման։ Նա տեսնում էր փլուզումը իր բոլոր յոյսերի։ Ի՞նչ էր սպասում — ինչ դուրս եկաւ։ «Առաջին խնդիրը, ասում էր նա իր Յունիս 7ի զեկուցման մէջ, որ գրել էր կուսակցութեանը, այդ էր՝ դուրս բերել հայ դեմոկրատիային այն կղզիացումից, որի մէջ դրուել էր նա հին ռեժիմի ժամանակ»։ Այդ ձգտումով նա ստիպուած էր մտնել Կովկասեան Սէյմի մէջ եւ հաշտուել Սէյմի հետ, սկսել ազատ բանակցութիւններ Տաճկաստանի հետ՝ նախ զինադադարի եւ ապա խաղաղութեան վերաբերմամբ, ենթարկուել Թուրք եւ վրացական դեմոկրատիայի ցանկութեանը Կովկասը անկախ յայտարարելու... Մանաւորապէս, Դաշնակցութիւնը ձգտեց վերացնել այն պատնէշը, որ կար հայ դեմոկրատիայի եւ ադրբէջանցի Թրքութեան միջեւ եւ անմիջական շփման մէջ մտնել վերջինի հետ ու վերացնել այն միջնորդի դերը, որ ստանձնել էր վրաց սոցիալ-դեմոկրատիան, որի շնորհիւ այդ անջրպետը աւելի էր խորանում...

Կարճիկեանը խօսում էր Դաշնակցութեան անունից, բայց այդ տեսակէտները, աւելի շուտ, իր անձնական ցանկութիւններն էին, ա՛յն ուղին, որով ինքն էր գնում, իր քաղաքական դաւանանքը: Այդ դաւանանքի համար էր տքնել ու պայքարել նա: Եւ իր այդ գաղափարների պատճառով վաստակեց մոլեռանդ հակառակորդներ հենց իր ընկերների շարքերում: Նրան համարում էին կուրօրէն վրաց մենշեւիկների յետեւից գնացող, հայկական շահերը վրաց շահերին ստորադասող. նրան մեղադրում էին, — տգիտութեամբ կամ չարամտօրէն, — որ գործիք է եղել Կարսի յանձնման խնդրում. մի ստայօդ բանսարկութիւն, որ եւ պատճառ եղաւ նրա մահուան: Սակայն, չարաչար սխալւում էին այդպէս մտածողները: Փաստերը մէջտեղն են. Կարճիկեանը ո՛չ մի բաժին չունէր Կարսի յանձնման խնդրում: Նա որեւէ կերպով չի ծառայել եւ վրացական առանձին շահերին, այն էլ ի վնաս սեփական ժողովրդի: Այդպէս կարող էին մտածել կրքից կուրացած եւ կատարուող դէպքերի մէջ գլուխ կորցրած մարդիկ: Ընդհակառակը, Կարճիկեանն իր հմուտ վարուեցողութեան եւ ուժեղ կամքի շնորհիւ՝ ինքն էր ազդում, յաճախ, կառավարութեան եւ, մասնաւորապէս, նախագահի վրայ: Կարճիկեանի քաղաքականութեան արդիւնք էր Սէյմի որոշումը՝ ճակատն ամրացնելու եւ Թուրքերի Տրապիզոնի պայմանները մերժելու ու պատերազմը շարունակելու մասին: Եւ մեղքը նրանը չէր, որ կովկասեան ժողովուրդների քաղաքական եւ զինուորական հասողութիւնն այն ժամանակ ա՛յդքան էր:

«Դուրս բերել հայ դեմոկրատիան կղզիացումից» — Կարճիկեանի կեանքի նպատակն էր այդ: Եւ նա սեփական աչքերով տեսաւ այդ նպատակի խորտակումը: Ի՜նչ վիշտ, հոգեկան ի՜նչ խոր տառապանք կար իր զեկուցման մէջ, Յունիս 17ին, ընկերական լայն ժողովում, ուր նա ասում էր. «Մերձեցնել երկու դեմոկրատիաներին չյաջողուեց շնորհիւ այն գլխաւոր պատճառի, որ հայութիւնը գըտնըւում էր պատերազմի մէջ եւ կատաղի կռիւ էր մղում Տաճկաստանի դէմ, իսկ Թուրք զանգուածը, տաճկական ու բեկական քարոզչութեան հետեւանքով, ձգտում էր դէպի Տաճկաստան: Նպատակների հակադրութիւնը եւ պատերազմը անհնարին դարձրին մերձեցումը: Այլ էր Թուրք զանգուածի վերաբերմունքը դէպի վրացիութիւնը, որովհետեւ վերջինը կրաւորական էր պատերազմի մէջ փաստօրէն եւ ճիգ գործ չէր դնում երկրի դիմադրութիւնը կազմակերպելու» (*):

(*) «Աշխատաւոր», 1918 թ., 24 Նոյեմբեր:

Այսպէս, նպատակների եւ օրէնսացիաների տարբերութիւնը քանդեց-կործանեց Կովկասի միութիւնը եւ սաստկացրեց թշնամանքն ու փոխադարձ յօշոտումը կովկասեան ժողովուրդների միջեւ:

Կովկասեան միութեան քայքայումից յետոյ, կարճիկեանի համար հայ ժողովրդի վարելիք քաղաքականութիւնը պատկերանում էր հետեւեալ ձեւով. «Վրաստանում, Ադրբեջանում պաշտպանել հայութեան, իրրեւ ազգային փոքրամասնութեան, քաղաքական իրաւունքները եւ սանձահարել տիրող ազգերի չովէն ու իմպերիալիստական ձգտումները: Այդ պետութիւնների մէջ ձգտել մէկ ընդհանուր պետական-դեմոկրատական ճակատ պահպանել»: Հայաստանի նկատմամբ՝ աշխատել ստեղծել դեմոկրատական պետական հաստատուն հիմքեր, զսպել տարամերժ հակապետական ուժերը, սանձել չովէն ազգայնականներին, որոնք ճնշում էին բանեցնում ոչ-հայ տարրի վրայ, համերաշխութիւն, համակեցութիւն հաստատել հարեւանների հետ եւ ջանալ երկիրը դուրս բերել քաոսային վիճակից: Հայաստանը նրա համար այն կենտրոնն էր, որի մէջ եւ որի շուրջ պիտի համախմբուէր հայ դեմոկրատիան: Եւ, սակայն, Հայաստանը մենակ անզօր էր ապահովելու հայ դեմոկրատիայի խաղաղ եւ անկաշկանդ զարգացումը: Դրա համար պէտք էր հասկացողութեան լեզու գտնել հարեւան ժողովուրդների հետ եւ ջանալ հիմքը դնել կովկասեան միութեան: Անկախ Հայաստանը պէտք է լինէր մէկ օղակը կովկասեան հանրապետութիւնների շղթայի մէջ:

Գործնականում ինչպէ՞ս էր պատկերացնում նա այդ միութիւնը, ժամանակ ու հնարաւորութիւն չունեցաւ ձեւակերպելու: Սակայն, նրա հիմնական միտքը պարզ էր. Անկախ Հայաստան՝ որոշ կապերով միացած կովկասի միւս անկախ հանրապետութիւնների հետ: Այս գաղափարներով էլ գնաց Հայաստան եւ աշխատեց նորակազմ կառավարութեան մէջ:

Պէտք է ասել, որ վերին աստիճանի դժուարութեամբ ընդունեց նա իրեն առաջարկուած նախարարական պաշտօնը: Տեղի տուեց միայն ընկերների խիստ ճնշման տակ: Գործից խուսափող չէր ամենեւին, բայց զգում էր դալիք դժուարութիւնները: Իրրեւ խորաթափանց մարդ՝ տեսնում էր նաեւ իր շուրջ եղած դժգոհութիւնները: Պատմական վերլուծումների օրերին մէջտ քաւութեան նոխազներ են փնտռուում, եւ նրան վիճակուած էր նոխազի դերը: Տեսնում էր այդ եւ ուզում էր իր ուժերը խնայել ուրիշ օրերի համար: Ընկերները չհասկացան նրա այդ արդար ցանկութիւնը կամ հասկացան ու չյար-

դեցին: Կարճիկեանը նշանակուեց Հայաստանի անդրանիկ կառավարութեան ելեմտական նախարարը եւ դնաց Երեւան:

Եւ այստեղ նա դարձեալ ցոյց տուեց անսպառ եռանդ, կազմակերպչական ու վարչական բարձր կարողութիւն: Ոչնչից ստեղծանում անցկացրեց եւ գործադրութեան դրեց մի շարք կարեւոր օրէնքներ՝ հողային, հարկային դրութեան, բամպակի մենաշնորհի, քաղաքային անշարժ գոյքերի հարկի, պետական պանճարանների ու մաքսատների հիմնարկութեան, ակցիզի եւայլնի մասին: Միաժամանակ գործօն մասնակցութիւն ունէր կառավարութեան ընդհանուր քաղաքականութեան եւ գործունէութեան մէջ: Ի միջի այլոց, նաեւ նրա պնդումով էր, որ 1918ի Հոկտեմբերին որոշուեց կառավարութիւնը վերակազմել կոալիցիոն հիմունքներով, եւ նոր կառավարութեան մէջ ստանձնեց խնամատարութեան նախարարութիւնը՝ ամենադժուարը այն ժամանակուայ պայմաններում:

Այստեղ էլ Կարճիկեանը երեւան բերեց իր կազմակերպչական չնորհը՝ ձեռնարկելով խնամատարական գործի հիմնական վերակազմութեան: Եւ, սակայն, գործի հենց սկիզբին զոհ դնաց անողոք գընդակի: Երբ Նոյեմբեր 14ին (1918 թ.) նստած աշխատում էր իր առանձնասենեակում, ներս է մտնում սպայ եղոր Տէր-Մինասեանը տարճանակը ուղղելով նրան՝ սկսում է կրակել:

— Եղո՛ր, ի՞նչ ես անում... Լինում է Նաչիկի վերջին խօսքը:

Մի քանի րոպէ անցած, այլեւս չկար:

Եւ սարսափելին այն է, որ սպանողն էլ իր մօտիկ մարդն էր. գաղափարական եւ անձնապոհ դաչնակցական մարտիկ եւ Նաչիկի էլ անձնական ընկերը... Նա զոհ եղաւ այն օձի ֆչչոցների ու դաւադրութիւնների, որոնք լսւում էին Կարճիկեանի անուան չուրջը: Դիւրադրդիռ ու մոլեռանդ, խելագարութեան աստիճան նուիրուած հայ ժողովրդին, որի աղատութեանը տուել էր իր ամբողջ կեանքը եւ որի թշուառութիւնից տանջւում էր չարաչար, եղորը յաճախ էր լսել ամբաստանութիւններ Նաչիկի հասցէին, կրքոտ յարձակումներ անգամ ամենապատասխանատու ընկերների բերանից, եւ իր մէջ ստեղծուել էր այն համոզումը, թէ Կարճիկեանն էր բոլոր չարիքների աղբիւրը. նա էր յանձնել Կարսը, գործիք էր դարձել վրացիների ձեռքին: Եւ որոշել էր վրէժ լուծել հայ ազգի կողմից. սպաննել Կարճիկեանին, Զիմենկելիին եւ ուրիշներին:

Առաջինը ընկաւ Կարճիկեանը: Զոհ էր պէտք — ահա եւ զոհը:

ՆՈՐԳԵՂՑԻ ՀԱՃԻՆ

Գրեց՝ ԱՐԻՍ

Իր կեանքի վերջին տարիներուն, ղրկուած ըլլալով աչքի տեսողութենէն; ֆիզիքական դժբախտ վիճակի մէջ, Թեհրան, իր հարազատ զաւկի դուրդուրանքին ու խնամքին ներքեւ, ընդմիշտ իր աչքերը փակեց Ութսունեակ զաւառի Նորպեղցի Հաճի Մուրատ Խաչատուրեանը, աւելի ծանօթ՝ Նորպեղցի Հաճի (Բեռի) անունով:

Բարձր կրթութեան տէր չէր· յաճախած էր նախ իր ծննդավայր գիւղի, ապա Նարեկայ ժառանգաւորաց վարժարանները:

Երիտասարդ հասակէն յեղափոխական եւ հասարակական գործերու հանդէպ ունեցած ջերմ հետաքրքրութեան չնորհիւ, կը ծանօթանայ նախ Արմենական կուսակցութեան, բայց, իր խոհ ըսելով, որովհետեւ երիտասարդներուն աւելի կ'ոգեւորէր «գործ եւ գէնք, քան թէ խօսք եւ գրիչ», կ'անդամագրուի Դաշնակցութեան, կը զառնայ անոր ուխտեալ գլխուորներէն մէկը եւ 1894էն մինչեւ իր մահը կը մնայ հաւատարիմ իր ուխտին, իր պատկանած կուսակցութեան դաղափարներուն ու գործելակերպին:

Դաշնակցութեան, ուսոի և՛ իր ժողովուրդին ծառայելու պատրաստակամութիւնը եւ զոհաբերութեան այն բարձրադոյն չափանիշը, որով կը բնորոշէ այդ չրջանի ազգային-կուսակցական գործիչներու կեանքը, կը մղէ զանոնք մերթ իբր գլխաւոր, մերթ գլխաւոր, մերթ ուսուցիչ եւ երբեմն ալ հասարակական այլ աշխատանքներու կատարումով՝ ծառայելու իրենց ազգին, իրենց ժողովուրդին եւ իրենց կուսակցութեան, գործադրելով իր ունեցած բոլոր ընդունակութիւնները ու կարողութիւնները:

Հաճի (Մահտեսի) Մուրատն ալ բացառութիւն չէր կարող կազմել: Զայն կը տեսնենք նախ դաշնակցական անձնուրացներու՝ Փետրայական առաջին խումբերու մէջ, Վասպուրականի զանազան գա-

ւաները շրջելով, ապա Սալմաստ զէնքի փոխադրութեան աշխատանքներուն համար եւ ի հարկին ուսուցիչ նոյն գաւառին։ Եւ երբ 1897ին կը կազմակերպուէր Խանասորի պատմական վրիժառու արշաւանքը, ան իբր փորձառու զինուոր, կը նշանակուի հարիւրապետ. հանգամանք մը, որ ցոյց կու տայ թէ Հաճին, այդ ժամանակ աչքառու մէկն էր Վարդանի, Նիկոլ Դումանի եւ Իշխան Արղութեանի կողքին։

1904էն ետք, Աղթամարի Թեմի ազգային-կրթական գործը լուսաւոր ու փայլուն շրջան մը ունեցաւ։ Այդ թուականէն ետք, Թեմի փաստական վերհսկողութիւնը անցաւ Դաշնակցութեան ձեռքը։ Թեմի Երեսփոխանական Ժողովը իր իրաւասութեան տակ առաւ բոլոր տեսակի եկամուտները եւ վանքի ներքին անհրաժեշտ ծախսերը հոգալէ ետք մնացածը գործածեց միայն ու միայն Թեմի կրթական գործին։ Առաջին տարուան մէջ իսկ, Ախավանքի մէջ, Վանայ գեղաժպիտ ծովակի ափին բարձրացաւ իր ժամանակի համար ամենալաւ դպրոցական շէնքերէն մէկը։ Հիմը դրուեցաւ միջնակարգ դպրոցի մը, Թեմի համար ուսուցիչներ հասցնելու նպատակով։

Հաճին, երբ Գեւաշի պատգամաւոր ու քաղաքական ժողովի անդամ, եղաւ այդ ծրագրի ամենաջերմ պաշտպաններէն մէկը եւ անոր իրականացման ու գործադրման մէջ ունեցաւ իր անժխտելի մասնակցութիւնը, երեւան բերելով կորով, եռանդ ու յարատեւութիւն իր գործունէութեան ընթացքին։

Երեսփոխանական ժողովը, 1910ին, կուսակցութեան ղեկավարութեան տակ, տուաւ շատ մը կարեւոր որոշում.— Փակել Աղթամարի Թեմական դպրոցն ու անոր յատկացուած դրամական միջոցներով բանալ տարրական դպրոցներ գաւառներուն մէջ։ Շատ չանցած գիւղերը օժտուեցան դպրոցական նոր շէնքերով եւ նոյնիսկ 15 տուն բնակչութիւն ունեցող գիւղն անգամ իր դպրոցը ունեցաւ։ Հաճի Մուրատը թէ՛ կուսակցական գծով եւ թէ հասարակական գործիչի իր հանգամանքով չխնայեց իր ջանքերը, մանաւորապէս իր գաւառի ու գիւղի դպրոցական խնդրին։

Ազգային-կրթական գործերուն համընթաց՝ լուրջ և ծանր աշխատանք կը տարուէր գաւառներու ինքնապաշտպանութեան եւ զինական պատրաստութեան համար։ Հաճին, այս պարագային եւս, եղած է գաւառի ու իր գիւղի գործունեայ դէմքերէն մէկը, թէ՛ բանիւ եւ թէ գործով։ Ան իր գաւառի ղեկավարը, ճանչցուած գործիչն էր։ Եւ Ապրիլեան ինքնապաշտպանութեան կռիւներուն Փեսանդաշտ,

Լ. Շաղոյեանի անմիջական ղեկավարութեան ներքեւ, վարած է չըրջանի մը դիրքերու կռիւները:

1915ի չարաղէտ նահանջէն ետք, երբ նորէն երկիր վերադառնալու արտօնութիւն առացուեցաւ, ան առաջիններէն մէկն էր, որ բուռ մը հայրենակիցներու հետ վերադարձաւ իր ծննդավայրը՝ իր քանդուած բոյնը նորէն չինելու, բայց 1916ի ծրագրուած նոր նահանջը եկաւ անդամ մը եւս հայրենաթաղձ հայուն՝ Հաճի Մուրատի յոյսերը ի դերեւ հանելու:

Հանրապետութեան չրջանին միչտ ալ հետաքրքրուած է հասարակական գործերով եւ մօտիկ կանդնած՝ կուսակցական կեանքին: Յաճախ կը կրկնէր. «Մեր չրջանն անցաւ, այժմ ուսումնականներու չրջանն է»:

1921էն սկսեալ, ամբողջ 28 տարի, ապրեցաւ Իրան եւ հակառակ իր յառաջացած տարիքին, մինչեւ վերջին տարիները, անխոնջ կերպով աշխատեցաւ աղնիւ ու հպարտ հայու նման եւ չուզեց բնա դառնալ ոեւէ մէկուն:

Ամրակազմ էր: Բնաւորութեամբ ըմբոստ, աշխատասէր եւ գործունեայ: Գործնական խնդիրներու չուրջ ունէր իր տեսակէտը եւ յամառութեամբ կը պաչտպանէր այդ, երբեմն յայտնաբերելով պահանջուածէն աւելի յամառութիւն:

Վերջին տարիներուն խղճ մը ունէր. վերադառնալ իր հայրենիքը, տեսնել երկիր թողած իր հարազատները եւ ապա յաւիտենական հանգիստ առնել այն հողին մէջ, որուն համար իր պատանեկան երեւակայութիւնն այնքան ղեղեցիկ երազներ հիւսեց եւ իր երիտասարդական կորովն ու եռանդը նուիրաբերեց:

Ննջէ՛, Հաճի Մուրատ, մեր Աստուածը դեռ չէ կշռացած մեր թափած արիւնով եւ անհամեմատելի զոհաբերութեամբ: Հոգ չէ՛, որքան աւելին զոհաբերենք, այնքան նուիրական կը դառնայ այն պաղպաղը, որու արեւածագը օր մը դուն տեսար մեր հայրենի լեռներուն վրայ: Եւ դուն, — ես գիտեմ, — քու աչքերը փակեցիր այն հաւատքով, թէ՝ այն դաղափարը, որ անդամ մը կեանք առաւ, նորէն կեանք պիտի առնէ: Այդ հաւատքը անմեռ է նաեւ ապրող սերունդին մէջ:

Հանգիստ քու բազմաչարչար ճակտին:

«Ալիք», 1949

ՀԱՃԻ ՄՈՒՐԱՏ ԽԱՉԱՏՈՒՐԵԱՆ

1863 — 1949

ՌՇՏՈՒՆԻՔԻ ԲԱԶԷՆԵՐԸ

Հաճի Մուրատի թարմ յիշատակին

Վասպուրականի յեղափոխական պատմութեան մէջ ամենատխուր եւ մռայլ էջը կը կազմեն 1908 թուի տարեսկզբի ամիսները, մինչեւ Օսմ. Սահմանադրութեան հռչակումը, Յուլիս 10:

Նոյն թուի Յունուար 24ին, ահաւոր օր մը, Հայ Յեղափոխութեան ծոցէն ծնած, դաւաճան մը, Դհերցի Դաւիթը, անհատական հաշիւներէ մղուած՝ գիմեց ատրին մատնութեան, անձամբ մատնանշելով ժողովրդական ինքնապաշտպանութեան յատկացուած զինապահեստները, իրենց պարունակութեամբ: Դաւաճանի առաջնորդութեամբ եւ ցուցմունքով, Ս. Գրիգոր Վանքի եւ Այգեստանի Աղուէսաձոր թաղէն ոստիկանութիւնը ձեռք բերաւ մեծ քանակութեամբ հրացաններ, զինամթերք, պայթուցիկներ եւայլն:

Այդ սեւ օրերուն հայ ազգարնակչութեան վիճակուեցաւ ապրիլ ծանր զրկանքներ, անլուր տառապանքներ. իսկ դաւաճանի ահաբեկումի օրը, Մարտ 10ին, տեղի ունեցաւ աւելի քան վաթսուն քաղաքացիներու սպանութիւն, Այգեստանի ճանապարհին:

Այդ յանդուգն ու ցնցիչ ահաբեկումով, կառավարութիւնը խո–

LIBRARY OF A.A. A. AZIZIAN

հեմութիւնն ունեցաւ ժամանակաւորապէս դադրեցնել խուզարկութիւնները, խուսափելով ծանր բարդութիւններէ, որոնք կրնային առաջանալ իր ունեցած զինական ուժերու պակասէն կամ անբաւարարութենէն: Առ այդ, ժամանակաւորապէս կանգ առին թէ՛ խուզարկութիւնները եւ թէ ձերբակալութիւնները:

Դաշնակցութիւնը, այս կերպով յաջողեցաւ փրկել Այգեստանի մէջ դեռ ունեցած իր պահեստներու կարեւոր մէկ մասը: Անվթար մնացին գաւառներու, յատկապէս Լեռնապարի շրջանի կուսակցական ու ժողովրդական զինական միջոցները:

Հ. Յ. Դ. ղեկավար մարմինը կը խուսափէր գործօն պայքարի մէջ մտնելէ կառավարութեան հետ, յանուն ժողովուրդի ֆիզիքական փրկութեան: Ստիպուեցան թաքնուիլ՝ երբ կառավարութիւնը Բաղէշէն եւ Կարինէն հասած զինուորական ուժերով ու պատրաստութեամբ պաշարման գօտիի մէջ առաւ Այգեստանը ու սկսաւ նոր խուզարկութիւններ, ձերբակալութիւններ, ծեծ, խոշտանգում եւ այլ գազանային արարքներ:

Թաքնուելու այս ձեւին համաձայն չգտնուելով, Իշխանը ժամանակին հեռացաւ իր շրջանը՝ Լեռնապար, իր զինական կենդանի ուժերու գլուխը: Ան այդ ձեւով մնաց գաւառի ժողովուրդի մէջ, իբրեւ կենդանի պահապան ոյժ, ներշնչելով կորով ու ապահովութիւն: Միւս կողմէ, կանխահոգութեամբ կազմակերպեց միջոցներ՝ փրկելու գաւառներու ժողովրդական զէնքերը, երբ կառավարութիւնը սկսէր խուզարկութիւններն ու բռնի գործողութիւնները: Սակայն միշտ խուսափեցաւ զինուած ընդհարումներէն, օգտուելով Լեռնապարի աշխարհագրական պայմաններէն, արագ փոխադրուելով մէկ վայրէն ուրիշ վայր, ամլութեան, յոգնութեան դատապարտելով զինուորական շարժումները՝ լեռներու եւ հովիտներու մէջ:

Լեռնապարի յեղափոխական ֆետայական այդ բռունցքը իր կեդրոնավայրն ունէր Կարկառի շրջանը, ուր Իշխանի ստուարացած մարտական խումբը՝ Կոմսի, Սարգիս Բարսեղեանի եւ ուրիշներու մասնակցութեամբ, արծիւի սրատեսութեամբ կը հետեւէր շրջաններու բոլոր իրադարձութիւններուն, կառավարական ուժերու շարժումներուն ու լրտեսական միջոցառումներուն:

Այդ սեւ եւ վտանգաւոր օրերուն, անվախ խիզախութեամբ, գործի վրայ էր Ուշտունցի Հաճի Մուրատը, որ պարտականութիւն ունէր հաւաքելու Գեաւաշի քսանէ աւելի գիւղերու ժողովրդական

ԽԱՆԱՍՈՐԻ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԱՐՇԱՒԱՆՔԻ (1897 ՅՈՒԼԻՍ 25)
ՀՐԱՄԱՆԱՏԱՐԱԿԱՆ ԿԱԶՄԸ

Ա. շարք (ոտքի) — 1) Սեւ Քարեցի Սաքոն՝ ձիաւորներու խմբապետը, 2) Կոլիա Ասրիբէկեան՝ անոր օգնական, 3) Յակոբ Սաուիկեան՝ յիսնապետ, 4) Իշխան Յովսէփ Արղութեան, 5) Վարդան Մեհրաբեան, 6) Շատախցի Փոխիկ՝ հարիւրապետ, 7) Գալուստ Ալոյեան՝ զինագործ, 8) Բժիշկ Քրիստափոր Օհանեան:

Բ. շարք (նստած) — 1) Մոկացի Յարութիւն — Ախպէր, 2) Հարիւրապետ Ռշտունիքցի Հանի Մուրատ, 3) Շատախցի Յովսէփ Ջաքարեան, 4) Կրետացի — Ա. Միրզայեան (*պառկած*): (Նկարուած արշաւանքէն ութ օր առաջ, Սալմաստի Ղալասար գիւղը):

զէնքերը, փրկել նաեւ կուսակցական զինապահեստները, որպէսզի մատնութեամբ չկորսուէին:

Կուսակցութեան կողմէ Հանի Մուրատի ուսերուն դրուած այդ պատասխանատու գործը, կանգնելի այդ ահաւոր օրերուն, գտաւ իր կարգապահ եւ հաւատարիմ զինուորը: Ան առանց առարկութեան ստանձնեց ու լծուեցաւ աշխատանքի, տաժանելի, հոգեկան ու ֆիզիքական ուժերու սպառման ի գին, պատանքը ծոցը դրած:

Որքա՜ն հոգ, ապահովելու զէնքերու գաղտնարանները յենոներու մէջ, գաղտնապահութեան բոլոր միջոցներով:

LIBRARY OF A. AZIZIAN

կեանքի ու յեղափոխութեան բովի մէջ կոփուած մեր Ռչտունցի հայկակը, այն ժամանակ 43 տարիքի մէջ, իր ընտրած վտահելի չորս գործակիցներու հետ գործի լծուեցաւ անտրտունջ, մոռցաւ իր ընտանիքը, իր ազգային հասարակական այլ պարտականութիւնները, միայն պայծառ ճակատով դուրս գալու համար դաւառի ժողովուրդին եւ կազմակերպութեան առջեւ, նաեւ իր խղճին առջեւ:

Դժուար է պատկերացնել մեր ներկայ ապրած զորչ պայմաններուն, պահանջուղ գործի ծանրութիւնն ու պատասխանատուութիւնը, ամէն վայրկեան մահը աչքին: Սա հայ ֆեոտալական չրջանի յեղափոխական կեանքի բնորոշ մէկ կողմն է, ստոյգական անձնուիրումի ամբողջական ստորոգելիներով: Երբ այսօրուան ստորնացուցիչ նիւթականը տեղ չունէր բնաւ. տեղ չունէին սին լինքնասիրութիւնները, փայլուն շողիքներով:

Այլ կար գործ, որ սիրտ կատարուէր անսակարկելի պատրաստակամութեամբ, կեանքի եւ արեան նուիրաբերումով:

Ահա այդ օրերու, այդ ժամանակներու գործիչ–ղինուորն էր Հաճի Մուրատը, որ ստանձնեց պատրաստել լեռներուն մէջ դաղտնի պահեստի տեղեր, յայտնի միայն իրեն եւ իր չորսին:

Ան դիւղերէն հաւաքեց ժողովուրդի ունեցած ղէնքերը, որոնք յատուկ չալակաւորները կը տանէին որոշուած դանադան կէտեր, եւ հոն ձգելով կը հեռանային: Այս կէտերուն կ'երեւէր լինքը՝ իր Զորսի հետ, անձամբ չալկելով իրենց կռնակին կամ ուսին, կը տանին իրենց յայտնի պատրաստուած պահեստը. կը դասաւորեն, մուտքը կամ բերանը կը ծածկեն բնական ձեւով: Իւրաքանչիւր պահեստի մէջ կը դնէին ղէնք՝ քիչ քանակով, որպէսզի եթէ բռնուէին, ամբողջութիւնը չըլլար: Պահեստը վակուելէ եաք, կը դնէին որոշ նշաններ, որպէսզի չչփոթեն տեղը:

Այս աշխատանքները տաժանելի էին եւ կը պահանջէին ուժերու լարում ու սպառում: Իսկ երբ պատկերացնենք, որ աշխատանքի մէջտեղին պէտք էր ըլլալ չրջահայեաց՝ չնկատուելու համար, լինչ որ կը պահանջէր միայն գիշերային աշխատանք, ապա միայն հասկնալի կը դառնայ դժոխային չարչարանքի չափը:

Խաւար գիշերներուն, մեն մինակ, լուռ ու անխօս, լեռներու քար.քարուտներու մէջ, դտնել ոտքի կածաններ, առաջանալ բանկագին քեռը ուսին: Այս էր, որ կը կատարէին Հաճի Մուրատը եւ իր գործակից չորս բազէները:

Այդ դժուարին և պատասխանատու գործին մէջ անոնք պատուով դուրս եկան։ Սահմանադրութեան խաղաղ շրջանին յաճախ կը մտաբերէր իր կրած տաժանքի ամբողջ խորութիւնը, կ'ըսէր· «Մօրմէս ծծած կաթս բերանս եկաւ»։

Այսօր ես կը խորհիմ, որ Մուրատի եւ բոլոր անոր նմաններու իրենց մայրերէն ծծած կաթի հետ միախառնուած էր իրենց պաշտած ժողովուրդի ստինքներէն բխած գաղափարական կենսանիւթը։ Այդ արարչահիւթով սնած՝ գործած, տքնած անտրտունջ, առանց ցաւի, միշտ զգալով, որ դեռ իրենց պարտքը լրիւ հատուցած չեն Ազգին։

Այդ օրերուն, Հաճի Մուրատ իր Զօրսին հետ փախստական դարձած, բազէներու նման կը շրջէին իրենց ստեղծած զինապահեստներու շրջանը, Կարմրակայ լեռնահովտէն մինչեւ Ս. Թովմայի սարերը։ Յաճախ կը ստուգէին անվթար վիճակը իրենց զինապահեստներուն։ Միշտ պատրաստ՝ մօտեցողները տեղն ու տեղը չանթելու...։

Եւ երբ տաճկական զինուորական վաշտերը թնդանօթներով մտան Գեաւաշ եւ առաջացան Կարկառ, ի գործ դնելով խուզարկութեան, բանտարկութեան, ծեծի ու խոստովանութեան բոլոր խստութիւնները, — Ռշտունիքի հայ գիւղացու զէնքերէն ոչ մէկ հատ չանցաւ կառավարութեան ձեռքը։

Հաճի Մուրատի եւ իր չորս բազէներու զինապահեստներէն ոչ մէկը չմատնուեցաւ։ Լրտեսներու բոլոր պրպտումները մնացին ապարդիւն, որովհետեւ իրենց մօրմէն՝ Հ.Յ.Դաշնակցութեան ծծած կաթով էին կազմակերպած եւ ստեղծած գործը։

Յեղափոխութեան զինուոր Ռշտունցի Մուրատ, փա՛ռք քու գործին, համբոյր քու յիշատակին։

Թող հայկական ազատագրութեան բազէներու սնած կաթով ու անոնց թեւերու փետուրներով զօրանայ խոյանքը մեր այսօրուան եւ վաղուան արծուեճագերու հոյլին։

Եւ փա՛ռք նոր Արծիւներուն...։

«Ալիք», 1949 Հ. ՕՐԻՕՆ

ՍՏԱՑՈՒԱԾ ԳԻՐՔԵՐ

ԹԵՀՐԱՆԷՆ.— *Ղուկաս Կարապետեան* — 1) «Եփրեմ», *դրեց՝ Էմայիլ Ռահին* (*պարսկերէն*: 2) *Նոյն հեղինակէն՝* «Ղաքըլ ամ արմէնիան» (*Մեծ եղեռնի մասին դրուած*): 3) *Յովհաննէս Շիրազի* «Սիամանթօ եւ խաչեզարէ» (*պարսկերէնի թարգմանուած*): 4) *Բժիշկ Սիմէոն Շահ–Նազարեանցի* «Վեսելովսկիից»: 5) *Ա. Գրիգորեանի* «Ապրիլ 24»: 6) *Դր. Ե. Ֆրանգեանի* «Հայ հասարակական միտքը»: 7) «Յովհաննէս Մասեհեան»: 8) *Վարդան Գէորգեանի* «Գրական հարցեր» (*պարսկերէն*):

ԹԵՀՐԱՆԷՆ.— *Ա. Ամուրեան* — «Գրական էջեր», 286 *էջ*, *պատկերազարդ*: *Տպարան «Մոդերն»*, *Թեհրան*, 1971:

ԹԵՀՐԱՆԷՆ.— *Մ. Մարութեան* — «Երբ իջնում է վարագոյրը», *Ա. եւ Բ. հատորները*: *Ա. հատոր* 200 *էջ*, *պատկերազարդ*: *Տպ. «Ալիք»*, *Թեհրան*, 1969: *Բ. հատոր* 312 *էջ*, *պատկերազարդ*: *Տպ. «Մոդերն»*, *Թեհրան*, 1972:

ՆՈՐ ՋՈՒՂԱ, ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆ.— *Գարեգին Եպս. Սարգիսեան* — 1) «Իրանը եւ հայութիւնը», 64 *էջ*: *Տպ. «Ալիք»*, 1971: 2) «Ի խորոց սրտի խօսք ընդ ժողովրդեան», 28 *էջ*: *Տպ. Ս. Ամենափրկիչ վանքի*, *Նոր Ջուղա*, 1971: 3) «Հայոց «փոքր ածու»ն իրանեան հողին վրայ», 16 *էջ*: *Տպ. Ս. Ամենափրկիչ վանքի*, *Նոր Ջուղա*, 1971: 4) «**The armenian christian tradition in Iran**», Bishop Karekin Sarkissian, New Julfa, Isfahan--Iran:

ՆՈՐ ՋՈՒՂԱՑԻՆ.— *Լ. Գ. Մինասեան* — «Նոր Ջուղայի թաղգաբաները», 60 *էջ*: *Տպ. «Նոր Ջուղա»*, 1968:

ԹԵՀՐԱՆԷՆ.— *Վարանդ* — «Արեւի ճամբով», 94 *էջ*: *Տպ. «Նայիրի»*, *Թեհրան*, 1972:

ԹԵՀՐԱՆԷՆ.— *Արամ Մուրադեան* — 1) «Անվերնագիր», 62 *էջ*: *Տպ. «Մոդերն»*, *Թեհրան*, 1972: 2) «Արեւածաղիկներ», 62 *էջ*: *Տպ. «Մոդերն»*, *Թեհրան*, 1972:

ԹԵՀՐԱՆԷՆ.— *Յովսէփ Ղուկասեան* — «Արաքս», *պատկերազարդ հանդէս*: 1897, *Ս. Պետերբուրգ*:

«ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԱԼՊՈՄ»Ի ԿՈՉԸ

ՋՕՐ. ԱՆԴՐԱՆԻԿԻ

ՋԻՆԱԿԻՑՆԵՐՈՒՆ ԵՒ ԲԱՐԵԿԱՄՆԵՐՈՒՆ

Կը խնդրուի բոլոր անոնցմէ, արտասահման թէ Հայաստան, — որոնք որեւէ յիշատակով կապուած են Զօր. Անդրանիկին եւ ծանօթ են անոր կեանքին ու գործին, — որ եթէ ունին անտիպ նկարներ ու նամակներ Զօրավարէն, բարի ըլլան ուղարկելու խմբագրութեանս, իր մասին հրատարակելի հատորին համար.—

Հասցէ.—

AVO — A. TOUMAYAN
P. O. B. 80179 — TEL. 266492
BOURDJ -- HAMOUD
BEIRUT — LEBANON

Յ. Գ.— Կը խնդրուի արտասահմանի եւ Հայաստանի բոլոր թերթի խմբագրութիւններէն արտատպել այս կոչը:

Ա Ի Ո

ՃԱՄՈՐԴԱԿԱՆ ԳՐԱՍԵՆԵԱԿԸ

Արտասահմանէն դէպի Լիբանան շրջապտոյտի եւ կողներու ուշադրութեան կը յանձնէ հետեւեալը.—

1.— Պէյրութէն կ'ապահովենք ձեր տոմսերը երթ ու դարձի.

2.— Առաջնակարգ պանդոկներ, լաւ նախաճաշերով եւ հայկական նաշերով.

3.— Կ'ապահովենք ձեր շրջապտոյտները՝ դէպի Լիբանանի տեսարժան վայրերը եւ հայկական բոլոր հաստատութիւնները.

4.— Շրջապտոյտներ դէպի Հայաստան — պանդոկով եւ չորս շրջապտոյտներով (փասփորի մէջ առանց վիզա դրուելու):

ԴԷՊԻ ԵՐԵՒԱՆ

Փուլման ինքնաշարժներով 20 Ապրիլին,
5 եւ 19 Մայիսին, 2 եւ 16 Յունիսին:
Այս թուականէն ետք, ամէն կիրակի մեկնում:
18 օր, 450 լ. ո., թուրիստ կարգ:
Իրաքանչիւր ճամբորդ կրնայ 30 կլգ. բեռ ունենալ:

ՄԱՆՐԱՄԱՍՆՈՒԹԵԱՆՑ ՀԱՄԱՐ ԴԻՄԵՑԷՔ

Ա Ի Ո Յ Ի Ն Հ Ե Ռ. 266492

Հասցէ.— A V O — A. TOUMAYAN

P. O. Box 80179 BOURDJ HAMOUD

LEBANON

10000դր.

Յեղափոխական Ալբում.
Ազատագրական պայքարի
Կոդ՝ 00-00212371
10 000 դրամ
2009924